

**Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

ОСНОВИ ПРАВознавства

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Електронне видання

**Кам'янець-Подільський
2022**

УДК 340(075)

ББК 67.3

О-75

*Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 6 від 26 травня 2020 року)*

Рецензенти:

- Лінник Н. В.** – кандидат юридичних наук, завідувач відділення «Право» Коледжу ПТАДУ
- Літкевич В. С.** – кандидат юридичних наук, головний аналітик АТ «Укркресімбанк».
- Місінкевич А.Л.** – суддя Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області

Колектив авторів:

**Хоптяр Ю. А., Адамовський В. І., Баженов О. Л.,
Глушковецький А. Л., Лубчинський А. А.,
Семенюк-Прибатень А. В.**

О-75 **Основи правознавства** : навчальний посібник. Електронне видання / [Хоптяр Ю. А., Адамовський В. І., Баженов О. Л., Глушковецький А. Л., Лубчинський А. А., Семенюк-Прибатень А. В.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 372 с.

Електронна версія посібника доступна за покликанням:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/6416>

Видання рекомендується широкому загалу: студентам, вчителям та викладачам історії та права, учням загальноосвітніх шкіл, абітурієнтам, усім, кому небайдужий державотворчий процес України.

Доступність та логічність викладу, чіткий понятійний апарат сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу, що відповідає навчальній програмі.

УДК 340(075)

ББК 67.3

© Колектив авторів, 2022

ПЕРЕДМОВА

Розбудова незалежної держави України, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагає вирішення низки проблем, серед яких – створення міцного юридичного підґрунтя правової держави з урахуванням досвіду і вимог, вироблених свого часу розвиненими демократіями світової спільноти. Україна, ставши на шлях розвитку та становлення дійсно суверенної держави, неухильно орієнтуючись на визнані світовою практикою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти приступила до формування державних інституцій, місцевого самоврядування, системи національного права.

Для розбудови правової держави в Україні важливим є додержання нового вищого рівня правосвідомості та правової культури. В зв'язку з цим великого значення набувають правове виховання і правова освіта. Без глибоких знань прав, свобод, чинного законодавства побудова правової держави, громадянського суспільства не відбудеться. Підвищення рівня правових знань, правосвідомості та правової культури молоді можливе лише за умов систематичного, професійно організованого правового виховання, здійснюваного з використанням усіх його форм, у тому числі й за допомогою найновіших юридичних підручників та посібників.

Особливої актуальності юридична освіта набуває з огляду на прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. нової Конституції та відповідно до неї багатьох законів. Прийняття і набуття чинності Конституції, в якій чимало принципів питань вирішується по-новому, суттєво змінило політичну систему нашого суспільства, піднесло на вищий рівень правовий статус громадян тощо.

Розуміння основ конституційного, трудового, цивільного, сімейного, адміністративного та інших галузей права, визначених у Основному Законі, стає необхідною умовою життєдіяльності кожного громадянина України.

Одним із шляхів формування правової культури є здобуття юридичних знань в межах ряду правових навчальних курсів. Підготовлене видання з «Основ правознавства» будується на чинному законодавстві України, практиці його застосування та широкій джерельній базі. У ньому в формі лекцій доступно та популярно подається визначення права і його системи, виникнення та сутність

держави, розкриваються поняття правотворення, права реалізації, законності і правопорядку, юридичної відповідальності тощо. Розглядаються основи таких галузей права як конституційне, цивільне, трудове, сімейне, житлове, земельне, екологічне, господарське, адміністративне та кримінальне та інших.

Для закріплення і поглиблення розуміння вивченого матеріалу в кінці видання подано запитання для самоперевірки, додатки, вказана рекомендована література. Така побудова курсу лекцій, треба сподіватись, сприятиме ефективному вивченню та сприйманню основ права.

ТЕМА 1

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА

1. Предмет та завдання курсу «Основи правознавства»

Створення в Україні високорозвиненого громадянського суспільства й розбудова на основі прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 р. нової Конституції України, суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави потребують суттєвих змін у підходах до формування нового покоління громадян України. Необхідними ознаками громадянина нашої держави мають стати висока правова культура, послідовні демократичні переконання, вміння правовими засобами захищати загальнолюдські суспільні цінності.

Без належного рівня правових знань, умінь і навичок правомірної поведінки неможлива свідома участь особи в суспільному та державному житті. Формуванню правової культури і повинен сприяти курс «Основи правознавства».

Основи правознавства – навчальна дисципліна, що вивчає правові норми, відносини, явища суспільно-політичного життя держави та всієї системи права.

Предметом вивчення «Основ правознавства» виступають правила поведінки (правові норми) всієї системи права.

Курс «Основи правознавства» покликаний вирішити завдання:

- 1) розширити систему правових поглядів;
- 2) поглибити знання з провідних галузей права;
- 3) формувати навички правомірної поведінки;
- 4) використовувати норми права в повсякденному житті;
- 5) сприяти формуванню правової культури та інші.

Курс має свою внутрішню структуру, що пропонує вивчення системи права за окремими темами (28).

2. Поняття права, його ознаки, функції, принципи

Термін «право» вживається у процесі спілкування людей досить часто, відображаючи при цьому різні аспекти суспільного життя. Так, термін «право» означає можливості, які має соціальний суб'єкт, систему особливих правил соціальної поведінки загального характеру та інше. Багатозначність терміну «право» зумовлюється тим,

що воно походить від слова «правда», корінь «прав» є основою багатьох слів, зокрема, «правий», «справедливий», «правильний», «правити» та інші (див. *додаток №2*).

Право – це свобода та обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

Право в свою чергу поділяється на:

- 1) юридичне об'єктивне право;
- 2) юридичне суб'єктивне право.

Юридичне об'єктивне право – це система правил поведінки (норм), що встановлені і охороняються державою, є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів права і виражають юридичні права, обов'язки та направлені на регулювання суспільних відносин.

Юридичне суб'єктивне право – це певні можливості, межі поведінки, міра свободи, що належать суб'єктові, який сам вирішує користуватися ними чи ні.

До основних ознак права в нормативному розумінні як волевиявлення держави відносяться:

- право – це система правових норм;
- правила поведінки мають загальнообов'язковий характер;
- вони визначені і закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права;
- установлюються, санкціонуються, гарантуються державою та її органами;
- регулюють відносини між людьми та інші.

Залежно від напрямку впливу право виконує ряд функцій, що поділяються на *загально-соціальні і спеціально-юридичні*.

До загально-соціальних відносять функції:

- гуманістичну – право охороняє та захищає права людства, народу, людини;
- організаторсько-управлінську – право суб'єктів на розв'язання нових економічних і соціальних проблем;
- інформаційну (комунікативну) – право інформує про волю законодавця;
- оцінно-орієнтувальну – поведінка людей оцінюється з огляду на закони держави;
- ідеологічно-виховну – право формує у людини певний світогляд, виховує у неї зразки правомірної поведінки;
- гносеологічну (пізнавальну) – право виступає як джерело знань.

До спеціально-юридичних функцій належать:

– регулятивна (статична і динамічна), що спрямована на регулювання суспільних відносин;

– охоронна, що забезпечує виконання встановлених норм права.

Поруч із ознаками права, його функціями існують і принципи права, на яких ґрунтується вся правова система.

Принципи права – це закріплені у праві вихідні нормативні положення, що характеризують його зміст, основи суспільного життя. У теорії держави і права існує чимало різних класифікацій принципів права. Наприклад, їх поділяють на:

- загальні принципи (рівність перед законом, верховенство закону, принципи презумпції невинності та ін.);

- типологічні (принципи, притаманні різним типам права роботодавницького, феодалного і так далі);

- конкретно-історичні (принципи демократизму, законності, гуманізму);

- галузеві та міжгалузеві (принципи гласності, судочинства, повної матеріальної відповідальності);

- принципи інститутів права (принципи єдиного громадянства, захист всіх форм власності).

Отже, право має свою соціальну цінність, що проявляється у забезпеченні регулювання найбільш важливих потреб та інтересів між людьми, як у межах певної країни, так і у взаємовідносинах усього світового співтовариства.

3. Походження права

Праворозуміння неможливе без висвітлення історичних аспектів виникнення, становлення і розвитку права, але різноманіття тлумачень сутності права, його змістовних характеристик накладає свій відбиток на проблеми правоутворення (див. *додаток №2*).

Право виникає разом з державою в кінці первіснообщинного ладу. До виникнення права існувала мораль, тобто вид соціальних норм, що регулювали погляди суспільства по відношенню до добра і зла, справедливості і несправедливості та забезпечувались, насамперед, силою громадської думки.

Право суттєво відрізнялось від інших соціальних норм первіснообщинного ладу. Первісне суспільство протягом тисячоліть створило правила поведінки – звичаї, що відображали норми моралі.

Найбільш поширеними і типовими були звичаї, в яких закріплювались основні суспільні відносини: рівність всіх; кровна помста; колективний і зрівняльний розподіл продуктів праці; суспільна власність на землю; засоби праці.

Звичай – це правило поведінки, яке формується в суспільстві шляхом багаторазового повторення, стає звичкою, закріплюється в свідомості і передається з покоління в покоління.

Звичаї не передбачають права і обов'язки, вони сприймаються лише як обов'язок, тобто суспільна вимога, усвідомлена кожним членом колективу, як особисте завдання. Особисте і суспільне у звичаїв – єдине ціле. Звичаї охоронялись заборонами – табу, переважно релігійними. Порушення звичаю за уявою первісного суспільства викличе гнів богів. Тому звичаї були тісно пов'язані з релігійними уявленнями. Поступово основна маса звичаєвих норм первіснообщинного ладу втратила свою силу в зв'язку з виникненням класів і держави. Однак, частина звичаїв на ранніх стадіях існування держави санкціонувалась нею і ставала звичаєвим правом. У подальшому звичаєве право витіснялось законами держави.

В теорії держави і права існують такі *типи права*:

- рабовласницьке право;
- феодалне право;
- загальнонародне право.

Першим в історичному розвитку суспільства виникає рабовласницьке право. Характерною ознакою рабовласницького права є відкрите закріплення нерівності між людьми. Це виражалось у тому, що до рабів відносились не як до суб'єктів, а як до об'єктів права.

Рабовласницьке право відкрито закріплювало нерівність серед вільного населення. В Вавилоні це були мушкену, в Римі – плебеї і перегрїни, в Афінах – метеки. Повна правоздатність визнавалась лише за патриціями, скорочена – за плебеями, і ще більш обмежена – за іноземцями.

Центральне місце в рабовласницькому праві займає інститут приватної власності, детально регламентований порядок придбання, користування і розпорядження нею. Охорона приватної власності супроводжувалась встановленням смертної кари за посягання на чуже майно. Найвищого розквіту цей інститут отримав в нормах римського права, що було класичною формою права, яке базувалось на приватній власності.

Основними пам'ятками рабовласницького права були Закони царя Хаммурапі у Вавилоні, Закони Ману в Індії, закони XII таблиць в Римі, Закони Драконта в Афінах та ін. Зауважимо, що за законами XII таблиць (450 р. до н.е.) заборонялось вживання спиртних напоїв особам, які не досягли 30 років, а за порушення цієї норми вони карались позбавленням волі.

Рабовласницьке право було систематизоване. Так, наприклад, римські юристи розрізняли: цивільне право, природне право і право народів.

Цивільне римське право в свою чергу поділялось на: приватне і публічне. Вперше такий поділ обумовив римський юрист Ульпіан, котрий доводив, що публічне право є уособленням римської держави, а приватне – це право окремих осіб. Римський історик Тіт Лівій називав закони XII таблиць зводом всього римського права, джерелом публічного і приватного права. Публічне право включало святині, діяльність жерців, державні посади, а приватне – права громадян, народів і держави. Приватне право об'єднувало норми, що регулювали відносини, пов'язані з власністю, спадком, сімейним правом.

В окремих країнах історично першим виникає феодальне право, що значно відрізнялось від рабовласницького. Феодальне право – це право привілей. Воно носило місцевий характер. Сутність феодального права полягала в захисті інтересів феодального землеволодіння і особисто феодала та закріпаченні селянства. В зв'язку з цим феодальне право ще називають «кулачним» правом. Феодальне право носило релігійний характер, що визначалось місцем і значенням церкви в феодальному суспільстві. Церква як великий земельний власник мала свій суд, тюрми. Її догми лежали в основі панівного на той час світогляду, що носив теологічний характер, при цьому авторитет феодального законодавства підкріплювався релігійними постулатами. Вірменський просвітитель Мхітар Гош в своєму судебнику детально пояснює, чому Христос заповідав людям виконувати закони, проте не виклав їх особисто, а надав це право законодавцям окремих держав.

Таким чином, найбільш очевидною ознакою рабовласницького та феодального права є те, що воно тісно пов'язане з державою, виступає втіленням державної волі політичних сил, що прийшли до влади, а не волі всього суспільства.

На сучасному етапі розвитку суспільства право повинно мати загальнонародний характер, в якому повинні проявлятися загальнолюдські цінності, враховуватись потреби та інтереси кожної людини.

4. Правові норми, їх структура та види

Термін «норма» в перекладі з грецької мови означає правило поведінки (див. *додаток №3*). У суспільстві існує надзвичайно багато різноманітних правил поведінки. Всі ці норми взагалі можна поділити на дві групи: технічні і соціальні.

Технічні норми – це такі правила поведінки або діяльності, які регулюють порядок експлуатації різноманітної техніки і технологію виробництва. Соціальні ж норми регулюють суспільні відносини між людьми, їх організаціями і класифікуються на такі *види*:

- 1) правові норми;
- 2) моральні норми;
- 3) політичні норми;
- 4) економічні норми;
- 5) естетичні норми;
- 6) норми громадських організацій;
- 7) релігійні норми;
- 8) корпоративні норми;
- 9) звичаї і традиції.

Зупинимось на характеристиці лише правових норм, оскільки саме вони займають особливе місце серед усіх соціальних норм.

Правові норми – це правила поведінки, які встановлені та охороняються державою, загальнообов'язкові для всього населення, направлені на регулювання і охорону найбільш важливих суспільних відносин, соціальних цінностей.

Особливість правових норм полягає в тому, що вони регулюють найбільш важливі економічні, політичні, моральні та інші соціальні відносини. В правових нормах виражається економічна політика держави, закріплюється політична система суспільства, регулюється діяльність політичних партій, громадських організацій, виписані нарешті, основні права людини і громадянина та ін.

Головна ознака правових норм полягає в тому, що вони закріплюють юридичні права і обов'язки всіх суб'єктів суспільних відносин.

Норми права виконують різноманітні функції. В цілому їх можна поділити на дві групи:

- 1) загально-соціальні;
- 2) спеціально-юридичні.

До загально-соціальних функцій відносяться: економічні; політичні; екологічні; ідеологічні; інформаційні; організаційні; пізнавальні; оціночні; гуманістичні.

До спеціально-юридичних відносяться:

- регулятивні функції, які в свою чергу поділяються на статичні (наприклад форми власності) і динамічні, що розвиваються, стимулюють соціальний розвиток суспільства;
- охоронні функції, що здійснюються за допомогою державного апарату.

Загалом, особливість правових норм підкреслюється ще й тим, що держава в своїй діяльності керується, перш за все, нормами права, а не іншими соціальними нормами. Норми права знаходяться в статтях Конституції, законів, інших нормативно-правових актів.

Норми права мають свою внутрішню структуру, залежно від того, яка норма мається на увазі: норма-принцип, норма-дефеніція (поняття), норма-припис або норма-правило поведінки. Вказані норми можуть вміщувати один із трьох елементів (частин) або всі три одночасно. Такими елементами структури правових норм виступають:

- 1) гіпотеза;
- 2) диспозиція;
- 3) санкція.

Гіпотеза – це така частина правової норми, в якій вказуються обставини або умови, при яких наступає реалізація юридичних прав і обов'язків.

Але головним елементом виступає диспозиція. Будь-яка норма права обов'язково виключає її, оскільки **диспозиція** – це основна частина норми права, в якій визначено саме правило поведінки суб'єктів і може виражатися в юридичних правах і обов'язках.

Нарешті **санкція** – це частина норми, в якій закріплюються заходи державного примусу у випадку невиконання обов'язків або порушення диспозиції. Санкція наступає або може наступити за вчинення порушення.

Потрібно підкреслити, що в забороняючих нормах кримінального, адміністративного, трудового законодавства гіпотеза і диспозиція можуть співпадати. Наприклад, у ст. 147 Кодексу законів про

працю вказується: «За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано один з таких видів стягнення:

- 1) догана;
- 2) звільнення».

В зв'язку з великою кількістю правових норм всі вони класифікуються за певною системою. Підходів до класифікації є чимало. Один із найпоширеніших – це поділ норм права на п'ять великих груп за певними ознаками:

1) за функціональною роллю в механізмі правового регулювання:

- а) первинні, відправні і вторинні (норми-аксіоми, норми-поняття);
- б) норми – правила поведінки людей (права і обов'язки);
- в) загальні і спеціальні (наприклад, в кожному кодексі є розділи: загальна і особлива частина);

2) за предметом правового регулювання або залежно від галузі права:

- а) конституційні;
- б) адміністративні;
- в) цивільні;
- г) трудові;
- д) кримінальні;
- е) земельні;
- є) фінансові;
- ж) економічні та інші.

3) за методом правового регулювання:

- а) імперативні (владні приписи);
- б) диспозитивні (автономні);
- в) заохочувальні (стимулюючі);
- г) рекомендаційні;

4) за формою вираження припису правових норм або залежно від встановлення і реалізації юридичних прав і обов'язків:

- а) правомочні;
- б) зобов'язуючі;
- в) заборонні;

5) за суб'єктами правотворчості:

- а) норми представницьких органів державної влади;
- б) норми глави держави;

- в) норми органів державного управління;
- г) норми громадянських об'єднань;
- д) норми органів місцевого самоврядування та ін.

Таким чином, правові норми виступають особливим видом соціальних норм, які і є найважливішими нормами, що мають широкі функції в регулюванні правових відносин.

5. Характеристика правовідносин

Невід'ємним елементом права виступають правовідносини, адже саме через них право реалізується, живе і діє (див. *додаток №4*).

Правовідносини – це такі суспільні відносини, які мають вольовий характер і встановлюють індивідуальний правовий зв'язок між суб'єктами права в формі юридичних прав і обов'язків, які охороняються державною владою.

Подібно до правових норм правові відносини також мають свою внутрішню структуру та поділяються на види. До структури правовідносин входять такі елементи:

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкти (матеріальні або духовні);
- 3) зміст (юридичні права та обов'язки).

Суб'єктами правовідносин можуть бути як держава, так і фізичні і юридичні особи, при чому, останні повинні мати певні правові властивості та бути:

- а) правоздатними;
- б) дієздатними;
- в) деліктоздатними.

Правоздатність – це здатність особи мати юридичні права і обов'язки. Вона настає з моменту народження людини.

Дієздатність – це здатність своїми діями набувати юридичні права і нести юридичні обов'язки. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття (18 років).

Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєння правопорушення, і не завжди співпадає з дієздатністю.

Під фізичними особами розуміють громадян України, іноземців, осіб без громадянства. Їх також можна поділити на приватних і посадових осіб.

Юридичними особами визнаються організації, що мають особисте майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами в судах та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Об'єктами правових відносин можуть бути матеріальні і духовні цінності. До матеріальних цінностей відносяться засоби виробництва, майно, цінні папери, еквівалент вартості (гроші) тощо.

До духовних цінностей відносяться твори мистецтва і культури, честь і гідність особи, авторські права, діяльність і поведінка суб'єктів тощо.

В зміст правовідносин входять юридичні або природні права і обов'язки учасників суспільних відносин.

Правовідносини мають дуже різноманітний характер, тому їх видів надзвичайно багато, що класифікуються за такими ознаками:

1. Залежно від урегульованості законодавством вони можуть бути врегульовані законом і не врегульовані правовідносини.
2. Залежно від галузей права вони можуть бути конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, кримінальні та ін.
3. Залежно від кількості суб'єктів їх можна поділити на прості (два суб'єкти) і складні (три і більше суб'єктів).
4. За методом правового регулювання правовідносини можуть бути договірні і управлінські (державовладні).
5. За змістом суспільних відносин вони можуть мати характер політичних, економічних, моральних, релігійних, міжнародних відносин.
6. За змістом поведінки суб'єктів вони можуть бути активні (виконання обов'язків) і пасивні (утримання від певних дій).
7. Залежно від функціонального призначення вони можуть бути регульовані і охоронні.
8. За терміном тривалості – короточасні (цивільні) відносини, які завершуються виконанням учасниками своїх прав і обов'язків та тривалі (трудові відносини).
9. За характером відносин, які регулюються національною системою права і нормами міжнародного права – внутрішні правовідносини і міжнародні.

На правовідносини великий вплив мають *юридичні факти*.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені правовими нормами, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Розрізняють серед юридичних фактів:

- 1) юридичні події;
- 2) юридичні дії.

Юридичні події – це життєві обставини, що виникають, розвиваються незалежно від волі суб'єктів правовідносин (стихійні лиха, хвороба тощо).

Юридичні дії – це життєві обставини, що виникають в зв'язку з діяльністю суб'єктів права. Вони поділяються на:

- 1) правомірні юридичні дії;
- 2) неправомірні юридичні дії.

Отже, юридичні факти, як життєві обставини, що передбачаються нормами права, мають велике теоретичне і практичне значення. Засвоївши знання з теорії правовідносин, можна аналізувати конкретні життєві ситуації, правильно застосовувати юридичні норми.

6. Система права

Право будь-якої держави являє собою не просто сукупність правил поведінки, норм, але і певну систему правових норм, які пов'язані між собою внутрішньою єдністю (див. *додаток №5*).

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація і культура права певної держави, яка виражає єдність і узгодженість юридичних норм та поділ їх на галузі і інститути відповідно до особливостей суспільних відносин.

Таким чином, складовими елементами системи права виступають галузі, підгалузі, правові інститути і норми права.

Галузь права – це сукупність юридичних норм, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин. Наприклад, галузь цивільного права регулює майнові відносини, а адміністративного права – відносини, які виникають в процесі державного управління. Кожна галузь права включає в себе правові інститути.

Всі норми права класифікуються на такі галузі:

- 1) конституційне право (базова галузь);
- 2) адміністративне право;
- 3) фінансове право;
- 4) земельне право;
- 5) цивільне право;

- 6) цивільно-процесуальне право;
- 7) трудове право;
- 8) господарське право;
- 9) сімейне право;
- 10) екологічне право;
- 11) космічне право;
- 12) кримінальне право;
- 13) кримінально-процесуальне право та інші.

Інститут права – це окрема група правових норм, які регулюють найбільш однорідні відносини в межах певної галузі права. Наприклад, в конституційному праві можна виділити такі інститути: інститут громадянства, інститут виборчої системи. В цивільному праві – інститут права власності, інститут зобов'язань та ін.

Разом з тим, чимало юристів виділяють в системі права ще підгалузі права. Підгалузь права – це така сукупність норм, яка входить в окрему галузь або регулює дуже тісно пов'язані відносини. Наприклад, право соціального забезпечення розглядається як підгалузь трудового права, виправно-трудова – як підгалузь кримінального права.

Коротко охарактеризуємо основні галузі системи права. Українську систему права, перш за все, складає *конституційне (державне) право* – базова, провідна галузь права, що об'єднує систему правових норм, які закріплюють і регулюють відносини правового статусу людини і громадянина, територіального устрою, системи державних органів та органів місцевого самоврядування в Україні.

Адміністративне право – система адміністративно-правових норм, які закріплюють, регулюють і охороняють суспільні відносини у сфері державного управління.

Фінансове право – система правових норм, які регулюють і охороняють суспільні відносини у сфері збирання та використання державних коштів і коштів місцевого самоврядування.

Земельне право – система правових норм, які регулюють правовідносини у сфері володіння, користування і розпорядження землею.

Цивільне право – сукупність правових норм, які регулюють майнові товарно-грошові та інші відносини засновані на рівності учасників цих відносин.

Трудове право – система правових норм, які регулюють трудові відносини, що виникають у процесі праці.

Екологічне право – система правових норм, які регулюють суспільні відносини між людьми у сфері використання та охорони навколишнього середовища.

Сімейне право – це система правових норм, які регулюють правовідносини шлюбу, сім'ї, усиновлення, удочеріння, піклування, реєстрації актів громадянського стану.

Господарське право – система правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері підприємництва.

Кримінальне право – система кримінальних норм, встановлених законодавчим органом, що визначають основи і принципи кримінальної відповідальності та встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, вказують на вид і міру покарання, що може застосовуватися до особи, котра скоїла злочин.

Таким чином, право – це складне явище, оскільки воно відображає багатоманітні економічні, політичні та інші соціальні відносини. Право, законодавство повинно відображати економічні, політичні закономірності розвитку суспільства, тоді закони будуть мати правовий характер і діяти.

ТЕМА 2

ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

1. Поняття держави та її ознаки

Держава існувала не завжди, а її утворенню передували первісно-общинний лад – стародавній послідовний тип колективного виробництва. Первісно-общинний лад пройшов кілька етапів в своєму розвитку, причому лише на своєму заключному етапі у період військової демократії він став переростати в державно-організоване суспільство.

Існує чимало визначень держави.

Держава (загальний підхід) – це суверенна політико-територіальна організація певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими, а також здійснювати керівництво та управління загальносуспільними справами.

Держава (класовий підхід) – це політична організація, яка встановлює панування одного класу над іншим, причому меншості над більшістю.

Держава – це об'єднання людей, які підпорядковані правовим законам (І. Кант).

Для того, щоб науково достовірно зробити висновок, чи відбулась трансформація того чи іншого народу в державне утворення, потрібно виділити ознаки держави, що відрізняють її від суспільної влади первіснообщинного ладу (див. *додаток №6*). До основних ознак належать:

- 1) суверенітет держави;
- 2) територія країни;
- 3) наявність апарату управління і примусу;
- 4) здатність держави видавати закони;
- 5) стягування податків для утримання державного апарату та можливість надавати кредити і брати позики;
- 6) спроможність виражати і захищати інтереси певної частини населення.

Розглянемо кожну із вказаних ознак детальніше.

1. Суверенітет (від франц. «незалежність») держави означає, що її влада є верховною, самостійною і неподільною у відносинах, які

мають місце в межах кордонів цієї держави, а також рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.

2. Населення в державі розселене по всій території, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Політична влада держави, її суверенітет поширюються на всіх людей, що живуть на її території. З цією ознакою пов'язаний інститут громадянства чи підданства залежно від форми державного правління.

3. Держава має спеціальний апарат – систему законодавчих, виконавчих і судових органів, а також відповідні матеріальні засоби для виконання своїх завдань. До них належать армія, поліція, міліція, виправні установи, служба безпеки та інші організації. Держава є ядром політичної системи і здійснює політичну владу. Апарат публічної влади складається з апарату управління і примусу.

4. Держава і суспільство не можуть функціонувати і розвиватися без законів. Лише держава має право видавати правові акти, які направлені на регулювання і охорону суспільних відносин. Законодавство при цьому є складовою частиною механізму функціонування всієї держави і суспільства.

5. Держава, на відміну від інших суб'єктів суспільних відносин має право стягувати податки з населення, підприємств і організацій, а також надає кредити і бере позики. Податки і позики використовують на утримання державного апарату, бюджетних організацій, здійснення соціально-економічних програм та інше.

6. У соціально неоднорідному суспільстві влада виражає та захищає інтереси певної частини населення. Державна влада – це влада не всього суспільства (особливо на ранніх стадіях становлення), а лише його частини, вона стоїть над суспільством, відокремлена від нього тим, що виражає інтереси не всього суспільства, а тільки економічно потужної його меншості. Таку владу, владу над більшістю, називають публічною владою.

Крім основних ознак, держава ще має й інші, такі як наявність фінансової системи, грошей, державних символів тощо.

Для більш глибокого розуміння державно-організованого суспільства необхідно розглянути сутність держави.

Сутністю будь-якого явища є головне, визначальне в цьому явищі, це сукупність внутрішніх характерних рис і властивостей, без яких явище втрачає свою особливість, своєрідність. В чому полягає сутність держави? Відповідь на це запитання передбачає виділення

головного і визначального в процесі як виникнення, так і подальшого розвитку функціонування держави, а також пізнання закономірностей розвитку державно-організованого суспільства. Існує кілька підходів у дослідженні цього питання:

- 1) класовий;
- 2) загально-соціальний;
- 3) національний;
- 4) релігійний;
- 5) географічний та інші.

Класовий підхід полягає в тому, що держава розглядається як машина для підтримання панування одного класу над іншим, причому меншості над більшістю, а сутність такої держави полягає в диктатурі економічно і політично пануючого класу. Таке поняття держави відбиває ідею держави у власному розумінні слова, що виступає засобом диктатури цього класу. Так, відомі пануючі класи здійснювали диктатуру рабовласників, феодалів, буржуазії. Диктатура класу визначає основну мету, завдання і функції цих держав.

Загально-соціальний підхід передбачає розгляд сутності держави з загально-соціальних початків та цінностей. З цієї точки зору держава виступає як активна дієва сила, що здатна впливати на економічні процеси і, якщо потрібно виводити суспільство з кризових явищ, тим самим підтверджуючи думку, що держава здатна вирішувати загальні проблеми в інтересах всього суспільства. Державний механізм перетворюється із засобу насилля на засіб реалізації загальних справ суспільства, інструмент досягнення злагоди чи пошуку компромісу.

Варто підкреслити, що в сутності держави, залежно від історичних умов, на перший план може виступати як насилля (класовий фактор), що характерно для рабовласницьких, феодалських держав, так і компроміс – загально-соціальний фактор, що все більше проявляється в сучасних загальнонародних державах. Ці фактори поєднуються в сутності держави, характеризують її у всій повноті.

Сучасні демократичні держави з точки зору їх сутності можна характеризувати як засіб соціального компромісу за змістом, і як правові – за формою. Сутність держави як політичної організації особливо яскраво проявляється в співставленні з громадянським суспільством, яке включає всю багатогранність суспільних відносин. Держава і громадянське суспільство виступають як єдність форми і змісту.

2. Загальна характеристика теорій походження держави

Питання виникнення держави досить складне, особливо, коли йдеться не про виникнення держави в сучасних умовах, а за умов родового суспільства. В зв'язку з цим існують різноманітні теорії виникнення держави (див. *додаток №6*):

- 1) теологічна;
- 2) патріархальна;
- 3) договірна;
- 4) психологічна;
- 5) теорія завоювання (насильства);
- 6) органічна;
- 7) космічна;
- 8) технократична;
- 9) соціально-економічна.

Зупинимося на характеристиці кожної із вказаних теорій.

Однією із найдавніших теорій є теологічна. Її суть зводиться до того, що держава виникла по божій волі. Автором цієї теорії був Фома Аквінський (1225-1274 рр.). Він твердив: проголошення і походження держави від Бога. Автор обгрунтовує вічність держави, виправдовує найреакційніші держави, підкреслює, що посягання на державу приречене на поразку, оскільки владу вкладено в руки правителя Богом. Так в стародавньому Єгипті, Вавилоні, Індії існувало повір'я, що боги були джерелами влади правителя, їх втіленням. Згідно з міфами єгиптян, а пізніше греків боги виступають також в якості найперших безпосередніх правителів і законодавців.

Авторами патріархальної теорії вважаються Платон (428-348 рр. до н. е.) і Арістотель (384-322 рр. до н. е.). Платон у своїй праці «Держава» доводить, що держава походить від сім'ї, і в державі влада монарха ототожнюється з владою батька над дітьми та дружиною. Він стверджував, що держава це обруч, який об'єднує людей на основі загальної поваги і батьківської любові.

Ідеї патріархальної теорії отримали подальший розвиток в XVII ст. у роботах англійця Р. Фільмера, а в Російській імперії в працях М. Михайловського (1842-1904 рр.).

Договірна теорія походження держави поширювалася в XVII ст. і відображалась в працях Г. Гроція (1583-1645 рр.), Дж. Локка (1632-1704 рр.), Т. Гобса (1588-1679 рр.), Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.), О. Радищева (1749-1802 рр.). Згідно з цією теорією держава вини-

кає в результаті об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші виконувати їхні розпорядження. На основі цього первинного договору створюється громадянське суспільство і його політична форма – держава, що забезпечує охорону приватної власності і безпеку громадянам.

Психологічна теорія пояснює причини виникнення держави властивостями психіки людини, її біопсихічними інстинктами. Російський вчений Л. Петражицький, що був представником цієї теорії, вказував на те, що начебто людській психіці притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення залежності, підпорядкування «видатним особистостям». Інший австрійський психіатр З. Фрейд (1856-1909 рр.) – засновник психоаналітичного напрямку в соціології – доводив, що держава виникає для придушення агресивних проявів людської психіки.

Теорія завоювання (насильства). Одними із засновників її були австрійський вчений Л. Гумплович (1838-1909 рр.) і німецький політичний діяч К. Каутський (1854-1938 рр.). Причину походження і основу політичної влади і держави вони вбачали не в економічних відносинах, а в завоюванні, насильстві і поневоленні одних племен іншими. Стверджувалось, що в результаті такого насильства утворюється єдність протилежних елементів держави: владних і підвладних, правлячих і підлеглих, панів і рабів, переможців і переможених.

Таким чином, згідно з цією концепцією, держава – це організація панування одного племені над іншим. Однак, прихильники теорії завоювання не можуть пояснити, чому саме тільки на певному етапі завоювання з'являється приватна власність, класи і держава.

Органічну теорію походження держави обґрунтував англійський філософ Г. Спенсер (1820-1903 рр.) і проводив аналогію між державою та біологічним організмом. На думку Г. Спенсера, держава, подібно до біологічного організму народжується, розмножується, старіє і гине.

Серед інших теорій походження держави заслуговують на увагу космічна і технократична. Прибічники космічної теорії пояснюють виникнення держави завезенням на землю політичної організації суспільства з космосу іншими цивілізаціями. Сутність технократичної теорії виникнення держави начебто полягає в необхідності здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці.

Соціально-економічна теорія. Одним із авторів цієї теорії був Ф. Енгельс (1820-1895 рр.). У роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» автор досить переконливо визначив економічні і соціальні причини виникнення держави. До економічних причин відносяться:

- 1) перехід від збирання готових плодів природи до виробничої економіки («Неолітична революція»);
- 2) три великі поділи праці (відокремлення скотарства від землеробства, відокремлення ремесла, поява торгівлі та купців);
- 3) зростання продуктивності праці і поява надлишків;
- 4) поява приватної власності.

Соціальні причини:

- розпад роду і поява сім'ї;
- виникнення протиріч через власність;
- розкол суспільства на великі непримиренні групи людей, класи.

Отже, в теорії держави і права відсутній єдиний погляд на закономірності виникнення держави. Існують чисельні неодно-манітні доктрини виникнення держави, а також історичні, географічні, демографічні та інші особливості виникнення держави у різних народів.

3. Форми держави

Категорія «Форма держави» безпосередньо пов'язана з поняттям «сутність держави».

Форма держави – це сукупність способів організації, устрою і реалізації державної влади, що виражає сутність держави (див. *додаток №7*).

Форми держави поділяються на:

- 1) форму державного правління;
- 2) форму державного устрою;
- 3) державно-правовий режим.

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади. За формою державного правління всі країни поділяються на дві великі групи: монархії і республіки.

В рамках монархічної форми правління прийнято розрізняти монархію абсолютну (необмежену) і обмежену.

При *абсолютній монархії* вся повнота верховної влади юридично належить монарху – він має право самостійно видавати закони,

призначати міністрів тощо. Основними ознаками абсолютної монархії є:

- довічне, безстрокове перебування при владі;
- зайняття трону по спадковості;
- здійснення представництва держави у зовнішніх відносинах з іншими країнами;
- безвідповідальність глави держави (в Швеції у 1809 р. був прийнятий закон, де вказувалось, що дії короля не можуть бути оскаржені).

Абсолютні монархії і сьогодні існують в Саудівській Аравії, Катарі, Омані та ін. В таких державах не тільки відсутні представницькі органи, але і не допускається утворення та діяльність політичних партій.

В свою чергу певні особливості має і обмежена монархія. *Обмежену монархію* поділяють на два види: станово-представницьку (що існувала в епоху феодалізму) і конституційну (виникає в період становлення буржуазного суспільства).

Обмеження влади монарха пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин, що підірвали устої замкнутого, натурального господарства. Виникла політична централізація, утворилась станово-представницька монархія – форма, при якій влада монарха обмежена станово-представницьким органом, (Земський Собор в Росії, Парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, Кортеси в Іспанії). Конституційна монархія – це така форма правління, при якій влада монарха обмежена представницьким органом, що закріплено, як правило в конституції, яку приймає парламент. Конституційна монархія має свої різновиди – дуалістичну і парламентську. В дуалістичній монархії державна влада носить подвійний характер і фактично влада поділена між урядом, який формує монарх і парламентом. На даний момент дуалістична монархія не збереглася.

В парламентарній монархії король царствує, але не управляє. Конституції парламентських монархій таких країн, як Бельгії, Данії, Люксембург, Нідерландів, Канади, Великобританії, Норвегії хоча і наділяють монарха необмеженими повноваженнями, одночасно він зобов'язаний здійснювати їх тільки за вказівками уряду. В таких державах, як Японія, Швеція конституцією взагалі позбавлено монарха повноважень, що визначає статус монарха як символічний.

Варто підкреслити, що в сучасних умовах існують такі нетипові монархії, де глава держави не довічний і не спадковий, а обирається на виборах через певний проміжок часу. В таких державах, як Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати вибори монарха проводять раз на п'ять років. Це зближує монарха з президентом, а форма правління наближується до республіканської.

В більшості держав світу встановлено республіканську форму правління. Республіка (від лат. суспільна справа) – це така форма правління, при якій державна влада здійснюється виборними органами, які обираються населенням на певний термін. Серед цієї форми правління також розрізняють республіку:

- 1) парламентську;
- 2) президентську;
- 3) змішану (парламентсько-президентську та президентсько-парламентську).

У *парламентській республіці* (Німеччина, Італія, Ірландія) більшість повноважень в організації державно-політичного життя належить парламенту. Саме парламент формує уряд із числа депутатів. У парламентських республіках президент обирається парламентом.

Президентська республіка – це різновид форми правління (США, Мексика, Венесуела), при якій президент формує уряд і, як правило, його очолює. Обирається президент народом і володіє більш широкими повноваженнями, ніж парламент.

Змішана форма правління (Португалія, Фінляндія, Франція, Україна) передбачає участь у формуванні уряду як парламенту, так і президента.

Згідно з ст. 5 Конституції України в нашій державі запроваджена республіканська форма правління, точніше президентсько-парламентська республіка.

Іншою формою держави є форма державного устрою. Під формою державного (територіального) устрою розуміється сукупність способів устрою державної влади відносно території, внутрішній поділ держави на частини і взаємовідносини між ними. *За формою державного устрою всі держави поділяються на:*

- прості або унітарні;
- складні (федерації, конфедерації, імперії).

Проста (унітарна) держава – це єдина держава, що не має відокремлених державних утворень, хоча окремі частини її можуть бути наділені автономним статусом.

Для унітарної держави характерна наявність: єдиної системи державних органів; єдиного законодавства; єдиної території; єдиного громадянства; єдиної загальнодержавної символіки.

Найчастіше статус автономії надається окремим частинам унітарної держави, які відрізняються своїм національним складом або географічним положенням. Так, у Фінляндії автономія введена на Аландських островах, населених переважно шведами. У складі Датського королівства автономією наділені дві острівні території (Фарерські острови і о. Гренландія), в Іспанії чотири автономії (країна Басків, Каталонія, Андалусія, Галісія) і т. д. Україна, згідно з ст. 2, 133 Конституції, є унітарною державою з однією автономією – Автономною Республікою Крим.

Складна держава – це держава, що формується з відокремлених державних утворень, які користуються певною самостійністю. До такої форми держави належать федерації, конфедерації, імперії.

Федерація (від лат. союз, об'єднання) – це суверенне державне утворення з особливою структурою державного механізму, що криє в собі як загально-федеративні державні органи, систему законодавства, так і аналогічні органи та законодавство суб'єктів федерації. Федерація утворюється на добровільних засадах, з укладанням відповідних угод. Серед федерацій знаходяться держави Австрія, Австралія, Індія, Німеччина, Росія, США тощо.

Конфедерація – це союз держав, який створюється на основі договору для досягнення певної мети і, як правило, носить тимчасовий характер. У конфедерації немає єдиної (або подвійної) системи органів законодавства. Це тимчасова форма об'єднання, яка з часом розпадається (Австро-Угорщина) або перетворюється на федерацію (США, Швейцарія).

Конфедераціями були також Об'єднана Арабська Республіка (ОАР), включаючи Єгипет та Сирію, а також Сенегамбія, що об'єднувала Сенегал і Гамбію.

Імперія – примусово утворена, через завоювання одного народу іншим, складна держава, частина якої повністю залежить від верховної влади.

Імперії були поширені в період античності та середньовіччя.

Третьою складовою частиною форм держави є *державно-правовий режим*, що передбачає сукупність засобів і способів реалізації державної влади, які відображають її характер. Розрізняють два види режимів: демократичний і антидемократичний.

Демократичний державно-правовий режим – це сукупність способів здійснення влади на основі чинного права з використанням демократичних форм народного представництва, виконавчо-розпорядчої діяльності, правосуддя, контролю і нагляду, гарантуванням прав і свобод, виконання кожним своїх обов'язків.

Основними ознаками демократичного режиму є:

- проведення виборів державних органів і адміністративного самоврядування;
- плюралізм у всіх сферах життєдіяльності;
- гарантії дотримання прав і свобод;
- рівність всіх перед законом;
- демократизм правосуддя (пріоритет методів переконання над методами примусу тощо).

Демократичний режим поділяють на демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Демократичний режим може бути при різних формах державного правління та устрою.

Антидемократичний режим – це сукупність способів здійснення державної влади на основі свавілля, без врахування інтересів більшості населення, порушення прав та свобод і ін.

Антидемократичний режим поділяють на: *тоталітарний, авторитарний, військово-поліцейський, фашистський, расистський, терористичний, диктатуру певної партії, режим особистої влади (вождизм)*.

Антидемократичний політичний режим характеризується:

- відсутністю прав і свобод;
- одержавленням громадських організацій;
- повним контролем держави;
- ігноруванням інтересів національних меншин;
- мілітаризацією громадського життя;
- здійсненням диктатури однією партією;
- репресіями.

Отже, форма держави характеризується відповідною організацією та реалізацією публічної влади, взаємозв'язком держави з особою і громадянським суспільством.

4. Функції держави

В юридичній літературі під *функціями держави* (від лат. – виконання) розуміють основні напрями діяльності держави, в якій знаходять своє відображення сутність, соціальне призначення, мета та завдання певної держави (див. *додаток №8*).

Діяльність держави характеризується певними напрямками в економічній, політичній, ідеологічній, гуманітарній та інших сферах суспільного розвитку, що має привести до досягнення поставленої мети.

В зв'язку з великою кількістю функцій їх прийнято класифікувати на види за певними ознаками:

- 1) за соціальним значенням діяльності держави – основні і неосновні функції;
- 2) залежно від територіальної спрямованості – внутрішні і зовнішні;
- 3) за часом здійснення – постійні і тимчасові;
- 4) за сферами суспільного життя – економічні, політичні, гуманітарні.

Найзагальніші та найважливіші комплексні напрями діяльності держави належать до *основних функцій* (оборона країни, охорона правопорядку, економічна, зовнішня, соціальна, культурно-виховна функції та ін.).

До *неосновних функцій* належать напрями діяльності держави у другорядних сферах суспільного життя (управління державними службовцями, матеріально-технічне забезпечення, забезпечення реалізації бюджетної справи та бухгалтерського обліку, правосуддя тощо).

Внутрішніми функціями – визначаються економічна, культурно-виховна, охорона і захист всіх форм власності, соціального обслуговування населення та ін.

Зовнішні функції – це основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями (організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин, захист державного суверенітету, підтримка миру, боротьба за мирне співіснування різних держав).

В *економічній сфері* функціями держави є: господарсько-стимулююча (виробнича); господарсько-організаційна (програмуван-

ня та організація виробничої діяльності); науково-організаторська; економічно-регулювальна та інші.

Політичні функції – це напрями діяльності держави, її органів на створення умов для формування й функціонування державної влади на засадах демократії. До них належать: національно-забезпечувальна (створення і забезпечення умов національної самостійності всіх корінних народів і національних меншин); демократизаторська (створення умов для реалізації народом своєї влади); охоронна (охорона конституційного ладу, правопорядку).

У *гуманітарній сфері* функціями є: забезпечення прав людини і громадянина, охорона навколишнього природного середовища, забезпечення охорони здоров'я, організація освіти, науки, виховання, розвиток мистецтва й культури.

Отже, розподіл державних функцій на різні види залежить від багатьох факторів і може здійснюватись за різними напрямками діяльності держав.

5. Поняття та ознаки правової держави

Формування правової держави – гарантія поступального розвитку і поглиблення демократії, яка може існувати тільки при пануванні закону. Правова держава – це держава, в якій виключно юридичними засобами забезпечується верховенство права, реальне здійснення, охорона, захист прав громадян, взаємна відповідальність держави та особи, контроль і нагляд за створенням і виконанням юридичних законів (див. *додаток №9*).

До основних ознак правої держави належить:

- панування права як загальної міри свободи, рівності і справедливості;
- розвинена система чинного законодавства;
- взаємна відповідальність особи і держави;
- об'єктивність суду у розв'язанні спірних питань;
- ефективна діяльність правоохоронних органів у забезпеченні законності;
- високий рівень правосвідомості і правової культури та ін.

Метою створення правової держави взагалі і в Україні зокрема є забезпечення цивілізованого функціонування і розвитку громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою та надійним соціальним захистом, іншими правами та свободами, брати активну участь у політичному житті та інших сферах життєдіяльності.

Громадянське суспільство відрізняється *низкою характерних ознак*:

- наявності приватної власності;
- свобода діяльності політичних партій, громадських організацій, інших об'єднань громадян;
- незалежність системи засобів масової інформації;
- регулювання поведінки людини переважно за допомогою етичних норм, переконання та ін.

Теорія правової держави має свою тривалу історію. Основні принципи правової держави було сформульовано за часів античності Платоном (427-347 рр. до н. е.) і Арістотелем (384-322 рр. до н. е.). Вони зв'язували державу правом і доводили необхідність існування в державі правових законів, що панували над державними структурами.

Важливий крок у напрямку формування теорії правової держави зробив давньоримський політичний діяч Марк Туллій Ціцерон (106-43 рр. до н. е.). Він розглядав державу як публічно-правову спільність, як справу народу.

Однак, термін «правова держава» набув поширення після видання праць німецького державознавця Р. Моля в 30-х рр. XIX ст. Тлумаченню і втіленню ідей правової держави в суспільне життя сприяли політико-юридичні вчення Джона Локка (1632-1704 рр.) і особливо Шарля Монтеск'є (1689-1755 рр.), який вперше в трактаті «Про дух законів» обгрунтував ідею поділу влади як один із принципів теорії правової держави.

Обгрунтування теорії правової держави здійснив німецький філософ І. Кант (1724-1804 рр.), який визнавав, що справедливою організацією суспільства повинно бути встановлення «вічного миру». Досягнути цього в майбутньому можна завдяки утворенню федеративного союзу незалежних рівноправних держав республіканського типу. В такому суспільстві, на думку І. Канта, особі буде забезпечено реалізацію певної свободи і недоторканості.

Практичне втілення в суспільне життя ідей правової держави пов'язане з творчістю Георга-Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831 рр.). Державно-правові вчення мислитель викладає в головній праці «Філософія права». Тут Гегель вихваляє державу як найрозвиненішу дійсну свободу, а поділ влади вважає гарантією цієї свободи, критикує деспотизм та ін.

Вчення про правову державу в Росії та Україні виникло у II половині XIX ст., після проведення буржуазних реформ 60-70-х рр. активно працювали в напрямку створення теорії правової держави вчені О. Алексєєв, Б. Кістяківський, С. Котляревський, М. Драгоманов, М. Грушевський.

Отже, історія вчень про правову державу охоплює систему ідей, думок і концепцій, без знань і врахування яких є неможливим теоретична розробка концепції правової держави. Використовуючи метод історизму варто враховувати досвід минулого, при здійсненні розбудови правової держави в Україні.

ТЕМА 3

ПРАВО І ЗАКОН

1. Поняття та основні форми реалізації норм права

Втілення у життя правил поведінки, що становлять зміст права, здійснюються у процесі реалізації норм права. Отже, реалізація норм права – це втілення положень правових норм у діяльність суб'єктів права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав, дотримання заборон.

Розрізняють основні форми реалізації норм права:

- дотримання;
- використання;
- виконання;
- застосування.

Дотримання – це форма реалізації забороняючих юридичних норм, яка полягає у пасивній поведінці суб'єктів, утриманні від заборонених діянь. Наприклад, утримання пішохода від переходу вулиці в недозволеному місці.

Використання – це форма реалізації повноважних правових норм, яка полягає в активній чи пасивній поведінці суб'єктів, що здійснюються ними за їхнім власним бажанням. Наприклад, реалізація законодавства про право на освіту.

Виконання – форма реалізації зобов'язальних юридичних норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюються ними незалежно від їхнього власного бажання. Наприклад, виконання законодавства про державні податки.

Застосування – це державно-владна організаційна діяльність компетентних органів держави й посадових осіб для реалізації правових норм стосовно конкретних випадків шляхом винесення індивідуальних правових наказів (приписів).

Застосування норм права відбувається у таких випадках:

- коли правовідносини не можуть виникнути без державно-владної діяльності державних органів (зарахування до навчального закладу, призов на дійсну військову службу);
- за наявності протиріч відносно здійснення суб'єктивного права (розділ майна у судовому порядку);

- коли особа притягується до юридичної відповідальності за скоєне правопорушення.

Правозастосовна діяльність здійснюється у певних стадіях:

- аналіз фактичних обставин юридичної справи (визначення часу, способу, місця дії, розміру збитків та ін.);
- вибір, аналіз і тлумачення правової норми (юридична кваліфікація оцінювання конкретної життєвої ситуації з точки зору права);
- ухвалення рішення (видання правозастосовного акту).

Важливим елементом правозастосування на стадії кваліфікації є тлумачення правової норми, тобто загальнообов'язкове роз'яснення змісту правової норми. Існують різні види і способи тлумачення.

До видів тлумачення відносяться: нормативне, казуальне, офіційне, автентичне, неофіційне тлумачення та інші.

До способів тлумачення належать: мовне (граматичне), логічне, систематичне, історико-політичне, цільове, спеціальне юридичне тлумачення.

2. Форми (джерела) права

Кожна юридична норма для того, щоб вступити в дію, повинна бути зовнішньо виражена. Такими виразниками і носіями юридичних норм виступають певні джерела права.

Форми (джерела) права – це зовнішнє оформлення змісту загально-обов'язкових правил поведінки, які офіційно встановлені (санкціоновані) державою.

Розрізняють чотири форми (джерела) права:

- 1) правовий звичай;
- 2) правовий прецедент;
- 3) нормативно-правовий договір;
- 4) нормативно-правовий акт.

Правовий звичай – це історично обумовлене неписане правило поведінки людей, яке увійшло в звичку в силу багаторазового застосування протягом тривалого часу життя суспільства і санкціонується та забезпечується державою.

Правові звичаї були поширені в Україні в період Запорізької Січі у XVI-XVIII ст. і описані Пантелеймоном Кулішем у творі «Чорна Рада», зокрема, вибори кошового отамана, покарання запорожців за різні провини і злочини тощо.

Однак правовий звичай, як форма права, сьогодні в українському законодавстві практично відсутній.

Правовий прецедент – це рішення суду чи адміністрації по конкретній справі, яка розглядається вперше і яка має загальнообов'язковий характер для вирішення аналогічних прав.

Подібно до правового звичаю у правовій системі України така форма права не застосовується. Вона характерна для країн з англосакською правовою системою (США, Великобританія, Австрія).

Нормативно-правовий договір – це така форма, при якій два і більше суб'єкти суспільних відносин домовились про взаємні права та обов'язки і уклали між собою угоду у письмовій формі.

Нормативно-правовий договір може мати як міжнародний, так і національний характер. Наприклад, міжнародний договір України з іншою державою, колективний договір у трудовому праві між фірмами чи підприємствами та ін.

Нормативно-правовий акт – це юридичний документ, який приймається органами державної влади, має загальнообов'язковий характер і охороняється від порушень. Це основна і єдина форма (джерело) права в багатьох державах, в тому числі і в Україні. Всі нормативно-правові акти поділяються на закони і підзаконні акти (див. *додаток №10*).

3. Закони і підзаконні акти та їх систематизація

Всі нормативно-правові акти за юридичною силою можна поділити на закони і підзаконні нормативно-правові акти (див. *додаток №10*).

Закон – це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, приймається в особливому порядку і має найвищу юридичну силу. Всі закони класифікуються за ознаками, значенням і місцем в системі законодавства та за суб'єктами видання (див. *додаток №11*).

За значенням і місцем в системі законодавства всі закони поділяються на три види:

- 1) конституційні закони або основні (Конституція України, Закон «Про Президента України» від 5 липня 1991 р.);
- 2) звичайні або поточні (Закон «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р. та інші).
- 3) закони, які приймаються в необхідних випадках, передбачених Конституцією (закони, що стосуються змін до Конституції).

За суб'єктами видання передбачається поділ законів також на декілька груп:

- 1) закони, які прийняті Верховною Радою України;
- 2) закони, які прийняті на всеукраїнському референдумі;
- 3) акти, що мають силу закону, видані Президентом України;
- 4) Закони Автономної Республіки Крим, які діють тільки на території Криму.

Створення та прийняття кожного закону досить складна справа, тому закріплена в законах обов'язкова послідовність певних дій по створенню законів називається законодавчим процесом, що визначений в Конституції України (ст. 91-94). Законодавчий процес складається з кількох етапів (див. додаток №10).

1. Прояв законодавчої ініціативи, яка полягає у внесенні в орган (постійний комітет) Верховної Ради пропозиції про необхідність видання нового закону і прийняття рішення про підготовку відповідного законопроекту. Право законодавчої ініціативи має визначене коло суб'єктів і належить:

- Президентові України;
- народним депутатам України;
- Кабінету Міністрів;

2. Підготовка та розробка законопроекту здійснюється у відповідному постійному комітеті Верховної Ради із залученням, при необхідності, провідних фахівців.

3. Обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради проходить у формі читань.

4. Прийняття закону за умови, якщо за звичайний закон проголосували більше половини народних депутатів. Інші закони мають більш складну процедуру прийняття. Закони повинні бути підписані головою Верховної Ради і Президентом України.

5. Опублікування та набрання чинності закону. Конституцією встановлюється, що закон набуває чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом. Опублікування здійснюється в офіційних виданнях Верховної Ради – газеті «Голос України» та збірнику законів «Відомості Верховної Ради».

Отже, ми розглянули юридичні властивості закону і процес його створення, але крім законів, як зазначалося вище, існують підзаконні нормативно-правові акти.

Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативні акти державних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Різновидів підзаконних актів надзвичайно багато, тому їх класифікують *на чотири основних групи*:

- 1) **акти державних органів України (укази і розпорядження Президента, декрети, постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, розпорядження місцевих держадміністрацій та інші);**
- 2) акти Автономної Республіки Крим (постанови Верховної Ради АРК, Ради Міністрів та інші);
- 3) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України;
- 4) **акти всеукраїнського і місцевих референдумів, окремих громадських об'єднань.**

Усі чинні нормативно-правові акти входять до складу системи законодавства. *Система законодавства* – це комплекс чинних нормативно-правових актів певної держави пов'язаних між собою і водночас розділених на певні частини.

У кожній країні діє велика кількість нормативно-правових актів. Їх приймають різні органи держави, з різних питань і в різний час. Усе це ускладнює користування нормативними актами, призводить до труднощів у впровадженні конкретних юридичних справ. Тому постає необхідність систематизувати чинне законодавство, впорядкувати його, зробити доступним. Крім цього, систематизація дає змогу виявити і усунути прогалини в праві, дублювання юридичних норм і суперечностей між ними. Отже, систематизація – це впорядкування нормативно-правових актів, внесення коректив у них і приведення їх у певну систему, з метою зручності в користуванні.

Систематизація законодавства здійснюється у чотирьох головних напрямках:

- 1) консолідація;
- 2) інкорпорація;
- 3) кодифікація;
- 4) створення зводу законів.

Консолідація – це об'єднання нормативних актів різних епох і пристосування їх до нових економічних і політичних відносин. Так, в багатьох країнах Європи в XVI-XVII ст. відбулось пристосування римського цивільного права до нових відносин. Консолідація ши-

роко використовувалась в Англії. Консолідація може розглядатись як різновид інкорпорації.

Інкорпорація – це така систематизація нормативних актів, яка об'єднує групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм, наприклад, хронологічно (за роками видання), за сферами правового регулювання, за галузями права тощо. Інкорпорація – найпростіший спосіб систематизації, може бути державною (офіційною) і неофіційною – кожна організація чи юрист можуть самі проводити такий вид систематизації.

Кодифікація – це переробка змісту узгодження та об'єднання певної групи юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті. Кодифікація може бути тільки офіційною. Результатом кодифікації є єдиний нормативно-правовий акт: кодекс, статут, положення, закон.

Звід законів – це така систематизація, яка включає інкорпорацію і кодифікацію. В Україні вже розпочався процес створення зводу законів.

4. Державна законність та її гарантії

Термін «законність» з'явився в період буржуазних революцій XVII-XIX ст. і зводився до вимоги дотримання громадянами, посадовими особами та судами приписів закону і заборони виходити за його межі. Зокрема, у французькій декларації прав людини і громадянина 1789 р. вказано, що все те, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений до дій, які не передбачені законом.

Законність починається із досконалості самих законів і означає особливий режим або процес діяльності держави і всіх інших суб'єктів суспільних відносин, суть якого зводиться до трьох основних вимог:

- 1) наявність демократично-правової системи законодавства;
- 2) чітке визначення прав і обов'язків всіх учасників суспільних відносин;
- 3) точне і неухильне дотримання законів посадовими особами і громадянами.

В умовах державної законності громадяни здійснюють свої права за принципом «дозволено все, що не заборонено законом», а державні органи, посадові особи здійснюють повноваження за принципом «дозволено лише те, що визначене законом».

Законність у суспільстві може забезпечуватись лише за певних умов:

- 1) економічна і політична стабільність;
- 2) встановлення демократичного ладу;
- 3) прийняття законів, що відповідають демократичним засадам.

Однак, дотримання законності не обмежується лише одними умовами, потрібні також і певні гарантії, якими є:

- соціально-економічні (турбота держави щодо громадян, різні виплати, компенсації, розвиток соціальної сфери, культури);
- політичні (діяльність партій та громадських організацій лише в межах закону);
- юридичні (наявність досконалого і всеохоплюючого законодавства);
- правоохоронний контроль і нагляд (чітка і ефективна робота органів МВС, прокуратури, суду);
- неминучість відповідальності правопорушників.

Можуть існувати й інші юридичні гарантії законності, зокрема міжнародно-правові.

5. Поняття і види правопорушень

У Конституції України (ст. 68) вказано, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

На жаль далеко не всі члени суспільства дотримуються Конституції та законодавства і допускають правопорушення.

Правопорушення – це соціально небезпечне, протиправне, винне діяння суб'єкта права (фізична чи юридична особа), що передбачене діючим законодавством і за нього встановлена юридична відповідальність.

Відрізняє правопорушення від інших дій *ряд ознак*:

- 1) правопорушення – це суспільно небезпечне, шкідливе діяння;
- 2) протиправне діяння (дія або бездіяльність);
- 3) винне діяння;
- 4) юридично карне діяння;
- 5) наявність причинного зв'язку між протиправними діяннями і наслідками.

Розглянемо кожну з ознак більш детально.

1. Всі правопорушення є суспільно небезпечними, оскільки вони направлені проти суб'єктивних прав і свобод людини, юридичної особи, держави чи суспільства в цілому. Порушуючи чиїсь природні чи юридично закріплені права, правопорушник наносить шкоду людям, природі, державі чи організаціям. Шкода буває різна: матеріальна, моральна, а іноді і дуже небезпечна, коли здійснюється посягання на життя чи здоров'я людини, на державну безпеку тощо. В зв'язку з цим кримінальний злочин є найбільш небезпечним серед усіх правопорушень.

2. Всі правопорушення направлені проти вимог діючого законодавства чи природних прав людини. Вони можуть проявлятися як в активних діях (порушення правил дорожнього руху, крадіжка, хуліганство), так і в бездіяльності, тобто коли на суб'єкта покладаються юридичні обов'язки законом чи договором, а останній не виконує їх, в результаті чого наноситься шкода. Наприклад, на охоронця покладається обов'язок охороняти матеріальні цінності, а він не виконав своїх обов'язків і сталося розкрадання майна. Тому поняття «дія» і «бездіяльність» визначається одним поняттям «діяння».

3. Правопорушення – це не тільки протиправне, шкідливе діяння, але і винне діяння. Без вини ніхто не може бути притягнений до юридичної відповідальності. Вина – це ставлення особи до своїх протиправних дій.

4. Карність правопорушення означає, що в діючому законодавстві передбачена міра юридичної відповідальності. В зв'язку з цим всі правопорушення і відповідальність за них юридично закріплені в законодавстві.

5. В окремих видах правопорушень, особливо злочинах, необхідно встановити зв'язок між протиправними діями і наслідками, що дають змогу більш ефективно здійснювати розслідування.

Всі правопорушення поділяються на дві групи: кримінальні злочини і проступки. Проступки в свою чергу діляться залежно від галузей права на: *адміністративні; конституційні; фінансові; цивільні; правові* тощо.

6. Юридична відповідальність. Її підстави та мета

Юридична відповідальність пов'язана із скоєним правопорушенням і означає міру покарання правопорушника шляхом позбавлення від імені держави його соціальних благ чи цінностей, які йому належали до факту правопорушення з метою попередження нових правопорушень.

Юридична відповідальність здійснюється на засадах законності, обґрунтованості, невідворотності, індивідуалізації і справедливості.

Розрізняють декілька видів юридичної відповідальності:

- конституційна;
- кримінальна;
- адміністративна;
- дисциплінарна;
- цивільно-правова;
- матеріальна.

Підставами юридичної відповідальності може бути наявність складу правопорушення і, причому, лише за фізичні протиправні діяння. Не можуть бути підставою для юридичної відповідальності думки, переконання, бажання, настрої, світогляд.

На настання юридичної відповідальності мають значення ряд факторів:

1) дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і виникає у повному обсязі з настанням повноліття (18 років);

2) стан осудності (деліктоздатність) – це стан психічного здоров'я людини, здатність її відповідати за свої вчинки.

За різні правопорушення з різного віку настає юридична відповідальність. Так, кримінальна відповідальність настає з 16 років, а за особливо важкі злочини – з 14 років. За адміністративні правопорушення – з 16 років.

Залежно від виду юридичної відповідальності розглядають і різну її ціль. Наприклад, в кримінальному законодавстві основними цілями покарання є:

- 1) виправлення і перевиховання засуджених;
- 2) попередження здійснення нових правопорушень з боку засудженого;
- 3) попередження злочинів з боку інших осіб.

Інші цілі переслідуються при цивільно-правовій відповідальності. Тут головне місце займає поновлення втрачених прав, відшкодування збитків.

Таким чином, кожний вид юридичної відповідальності має конкретні цілі, але всі вони мають і спільну мету – це покарання за правопорушення і попередження скоєння інших правопорушень.

ТЕМА 4

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВНОГО ЗАКОНУ ДЕРЖАВИ

1. Поняття, сутність та класифікація конституцій

В сучасному світі практично у всіх державах, котрі претендують на право називатись демократичними, прийняті і функціонують конституції. В юридичній науці під конституцією розуміється основний, головний закон держави, в якому відображаються і закріплюються принципи і норми, що проголошені основою суспільного і державного ладу країни, а саме: форми державного правління та устрою, система державних органів і місцевого самоврядування, права, обов'язки людини і громадянина, виборче право тощо.

Термін «конституція» походить від латинського слова, що означає «устрій» або «встановлення». Вперше це визначення застосовували ще в античні часи в стародавньому Римі, під ним розумілись окремі акти імператорської влади. Застосування терміну «конституція» в сучасному його розумінні пов'язане з епохою буржуазних революцій XVIII ст.

У більшості держав основний закон так і називається конституцією, але іноді цей документ має іншу назву:

- політична конституція – в Колумбії, Мексиці, Коста-Ріці;
- союзний конституційний закон – в Австрії;
- основний закон – в Німеччині.

Усі конституції класифікують за певними ознаками, яких є сім.

I. Залежно від рівня демократії конституції поділяють на:

- 1) демократичні (США, Великобританія, Італія);
- 2) авторитарні (Парагвай, Пакистан).

II. Залежно від форми конституції можуть бути поділені на:

- 1) писані;
- 2) неписані.

Писана конституція – це єдиний нормативний акт, прийнятий у встановленому порядку, що має чітку внутрішню структуру (розділи, глави, статті тощо) і офіційно проголошений основним законом.

До цього виду належить абсолютна більшість конституцій, що діють у світі, в тому числі і Конституція України.

Неписана конституція – сукупність різних законів, звичаїв, що мають самостійне значення, прийняті в різний час і в різному порядку. В наш час такі конституції збереглись у Великобританії, Новій Зеландії, Ізраїлі.

III. *За порядком видання конституції поділяються на:*

- 1) даровані;
- 2) прийняті представницьким органом;
- 3) схвалені на референдумі.

Даровані конституції видавались владою монархів і сьогодні така форма конституцій зустрічається рідко (Кувейт, Непал).

IV. *За способом зміни конституції поділяються на:*

- 1) гнучкі;
- 2) жорсткі.

Гнучкими конституціями називають ті з них, які змінюються в тому ж порядку, що й інші закони (Великобританія).

Порядок прийняття, зміни та відмінності *жорстких* конституцій суттєво ускладнені порівняно з усіма іншими законами. Тут потрібна не тільки кваліфікована більшість голосів депутатів, а й виконання низки додаткових процедур. Так, поправки до Конституції США, що у цьому плані є показовою, приймаються голосами 2/3 членів Сенату (100 деп.) і палати представників (435 деп.), Конгресу (парламенту), або спеціально скликаного Конституційного конвенту (зборів). В обох випадках поправки мають бути ратифіковані законодавчими зборами 3/4 штатів (38 штатів). Процес збирання голосів у штатах часто затримується, іноді на тривалий час. Наприклад, процес збирання голосів штатів на користь XXVII поправки був розпочатий ще у 1789 р., а необхідні голоси 38 штатів були набрані лише в 1992 р., тобто процес ратифікації тривав аж 203 роки.

V. *За періодом дії конституції розділяють на:*

- 1) постійні;
- 2) тимчасові.

Постійні конституції не встановлюють будь-яких хронологічних термінів їх дії. І, навпаки, тимчасові конституції обмежують термін їх дії (тимчасові конституції Судану 1985 р., Філіппін 1986 р.).

VI. *За рівнем втілення норм конституції в життя їх поділяють на:*

- 1) фіктивні;
- 2) реальні.

VII. Нарешті, відповідно до державного устрою конституції є:

- 1) федеративні;
- 2) унітарні.

В деяких арабських країнах конституція не прийнята, а основним законом вважається священна книга мусульман – Коран (Саудівська Аравія).

Отже, виходячи з розглянутих варіантів даної класифікації про Конституцію України можна сказати, що вона є:

- 1) демократична;
- 2) писана;
- 3) прийнята представницьким органом;
- 4) жорстка;
- 5) постійна;
- 6) реальна;
- 7) унітарна.

2. Конституція України, її особливості та загальні властивості

Конституція України, основним завданням якої є регулювання найважливіших суспільних відносин, займає провідне місце в системі законодавства нашої держави. Перед поточним законодавством стоїть завдання конкретизувати і деталізувати конституційні положення. Кожна галузь права базується на окремих статтях Конституції. Наприклад, трудове право базується на ст. 42, 43, 45, що закріплюють право на працю, відпочинок, підприємницьку діяльність.

Провідне місце Конституції в системі законодавства підкреслюється її найвищою юридичною силою, що знаходить свій вияв у ряді *особливостей*:

1) Конституція виступає *основою, базою* для всього законодавства. Це означає, що всі закони та інші нормативні акти мають впливати з Конституції і не суперечити їй. Це прямо підкреслено в ст. 8 Конституції: «*Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй*»;

2) існує особливий, порівняно з усіма іншими законами, порядок прийняття, зміни Конституції;

3) контроль за додержанням Конституції здійснює особливий орган (Конституційний Суд України). Тільки до його компетенції

належить вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України;

4) міжнародні договори, які укладає держава, не можуть суперечити Конституції України. Якщо міжнародний договір суперечить або не відповідає Конституції, його неможливо ратифікувати.

Конституцію, як важливий правовий і політичний документ, характеризують окремі *властивості*:

1) верховенство Конституції, яке визначається її особливим місцем у системі законодавства, безумовною необхідністю законів і підзаконних актів відповідати конституційним приписам;

2) програмність, що передбачає визначення основних цілей розвитку держави та суспільства, а також шляхи їх досягнення, тобто вміщувати програму розвитку країни, сформульовану в найзагальніших рисах. Такі програмні положення, як правило, викладені в преамбулах Конституції;

3) нормативність, яка характеризує Конституцію як єдиний юридичний документ, що складається із загальнообов'язкових правил (норм);

4) установчість, що полягає у здатності Конституції наділяти певних суб'єктів конкретними правами та обов'язками, чітко окреслювати їхню компетенцію;

5) стабільність покликана підкреслити стійкість визначених у Конституції суспільних відносин і означає, що закріплені в ній принципи положення мають діяти протягом тривалого часу. Однак, певна її частина може змінюватись відповідно до потреб розвитку суспільства й держави (наприклад, адміністративно-територіальний поділ, норми представництва в законодавчих органах тощо).

3. Конституція України – основа правової системи держави та громадянської злагоди в суспільстві

Характеризуючи Конституцію України необхідно наголосити, що вона є основою правової системи нашої держави. Це означає, що норми усіх галузей права повинні узгоджуватись з Конституцією. Взагалі «*правова система держави*» – широке поняття, що включає і юридичні установи (суди, прокуратуру, органи внутрішніх справ, адвокатуру тощо). До організаційної структури право-

вої системи належать також державні органи, які видають правові акти, наприклад, Верховна Рада, держадміністрації та інші. Інакше кажучи, правова система суспільства – це сфера правового регулювання, що здійснюється в даному суспільстві.

Конституції держави притаманна велика об'єднуюча сила щодо охоплення всіх верств населення, всіх політичних сил, процесом досягнення порозуміння у суспільстві, і якщо не з усіх, то з переважної більшості питань. Досвіду досягнення порозуміння щодо складних питань розвитку суспільства і держави набуто в конституційній практиці більшості країн, у тому числі і в Україні. Ще за стародавніх часів на київському віче укладались договори князя з народом, князя з дружиною, завдяки яким ті чи інші питання вирішувались за взаємною згодою, без ворожнечі.

У наш час прикладом порозуміння з питань державного будівництва став Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України у червні 1995 р. на період до прийняття нової Конституції. Саме цей документ і дав змогу прийняти 28 червня 1996 р. Конституцію України.

4. Значення Конституції для розвитку суспільства і держави

Значення Основного Закону полягає в тому, що Конституція України стала найважливішим державним документом після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і схвалення 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням Акту проголошення незалежності. Тим самим було завершено процес становлення України як суверенної держави, яка отримала свій Основний Закон.

Чому саме у суспільстві й державі такого великого значення набуває Конституція, чому саме її прийняттям обумовлено становлення держави, її належність до сім'ї цивілізованих демократичних країн, активізація міжнародних відносин?

Передусім, прийняття Конституції свідчить про досягнення державою певної стабільності у суспільстві. Адже саме цей процес, як правило, зумовлюється переходом суспільства від одного стану до іншого, зокрема, як це відбувається в Україні, де результатом зміни суспільного устрою став початок формування громадянського суспільства і демократичної, правової, соціальної держави.

Ці історичні передумови прийняття Конституції не вичерпують усіх аргументів щодо її значення як Основного Закону. А найбільш вагомим аргументом є *сам зміст Конституції*, ті важливі положення і норми, які в ній закріплено. Так, Конституція України закріплює основи її суспільного і державного устрою, визначає напрями розвитку суспільства і держави, основи організації та діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, встановлює конституційні гарантії здійснення прав та свобод людини і громадянина, спрямовує розвиток державної та самоврядної форм народовладдя.

Значення Конституції України як документу, що *відповідає світовим аналогам*, підтвердили міжнародні організації. Так, листом від 10 липня 1996 р. **Голова Комітету з правових питань та прав людини** Парламентської Асамблеї Ради Європи Біргер Хагард звернувся до Венеціанської комісії «Демократія через право» з проханням дати оцінку новій Конституції України з точки зору її положень у частині прав людини, принципу верховенства права та прав національних меншин.

На своєму XXX пленарному засіданні Венеціанська комісія ухвалила Висновок стосовно Конституції України, у якому містилась висока оцінка цього документу. Крім того, комісія із задоволенням відзначила, що досить тривалий процес підготовки і ухвалення Конституції України супроводжувався тісною співпрацею з нею, в результаті чого в остаточному ухваленому тексті враховано багато зауважень, які висловлювалися експертами на різних етапах підготовчого процесу та на засіданнях комісії.

У висновку Венеціанської комісії сказано: *«Тепер Конституція України має пройти перевірку практикою. Але важка економічна ситуація в Україні може дещо відкласти повне впровадження нових принципів і поставити під загрозу реалізацію позитивних набутків у тексті документа. Особливу увагу слід приділити прийняттю законодавства, яке гарантувало б, що перехідні положення Конституції не призведуть до збереження елементів старої системи впродовж тривалого періоду. Однак, уважно спостерігаючи протягом кількох років за перебігом конституційного процесу в Україні, комісія вбачає більше підстав для оптимізму, оскільки Конституція встановлює міцну виконавчу владу, керовану Президентом, передбачаючи наявність системи стримувань і противаг, що унеможлиблює повернен-*

ня до авторитаризму. Визначення принципу верховенства права, запровадження демократичного місцевого самоврядування, важлива роль Конституційного Суду – усе це та інше сприятиме утвердженню демократичної культури».

Слід підкреслити, що значення Конституції України полягає ще в тому, що вона в цілому виступає гарантом створення в Україні саме демократичної культури, яка охоплює сферу політичної і правової культури та власне культуру демократії.

Таким чином, Конституція України є найвищим правовим і політичним актом нашої держави, який водночас визначає основні напрями розвитку суспільства і держави.

ТЕМА 5

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

1. Історія світового конституційного досвіду

Історія світового конституційного процесу складна і надзвичайно своєрідна для кожної держави. Кожна країна пройшла свій неповторний шлях створення власної конституції. Першою державою, що вступила на шлях конституційного будівництва була Великобританія, яка, як відомо, має неписану конституцію. Конституція цієї країни складається із ряду різночасових документів. Перший із них – Велика хартія вільностей, яка була прийнята у 1215 р. Далі приймалися:

- Хабеас корпус акт у 1679 р.;
- Білль про права у 1689 р.;
- Закони про парламент 1911 р. і 1949 р.;
- Акти про міністрів корони 1937, 1964, 1975 рр.;
- Акт про перів 1963 р.;
- Акт про народне представництво 1949, 1969, 1974 рр.;
- Акт про місцеве самоврядування 1972 р.

Цими актами неписана конституція Великобританії не обмежується, є багато інших документів, що в загальній кількості досягають близько 4 тисяч. Всі ці складові частини конституції діють у наш час.

Однак, першою писаною, офіційною конституцією вважається Конституція США, яка була прийнята 17 вересня 1787 р. конвентом у Філадельфії, на якому зібралися 55 представників від одинадцяти штатів. Вона складається з преамбули, семи статей і 27 поправок. Особливістю цієї Конституції є те, що за більш ніж 200-літню історію США до неї було внесено лише 27 поправок. Це пояснюється надзвичайно жорсткою процедурою прийняття змін до Конституції. Весь процес змін проходить три етапи:

- 1) внесення поправок;
- 2) прийняття поправок;
- 3) ратифікація поправок.

У Європі перші конституції з'явилися у Польщі 3 травня 1791 р. і у Франції 3 вересня 1791 р.

В результаті національно-визвольної боротьби проти бонапартистської Франції 1812 р. прийнята конституція Іспанії. На початку ХХ ст. конституції з'являються і на азіатському (Іран – 1906 р., Китай – 1912 р.) та інших континентах. Що стосується Російської імперії, то писаної конституції у неї не було, а існував звід законів.

2. Основні етапи історії конституціоналізму в Україні

Історичний процес конституціоналізму в Україні має глибоке і давнє коріння. Воно сягає часів існування Київської держави, що відображено в різних редакціях «Руської правди» XI-XII ст. Ці редакції мали назву «Коротка правда», «Розширена правда», «Скорочена правда».

Давньою редакцією «Руської правди» є її коротка редакція, яка відображає соціально-економічні відносини, державну організацію і руське право періоду встановлення феодалного ладу. «Коротка правда» поділяється на декілька частин:

- «Правда Ярослава» (ст. 1-18);
- «Правда Ярославичів» (ст. 19-41);
- «Покон вірний» (ст. 42);
- «Урок мостників» (ст. 43).

Часом появи «Правди Ярослава» вважають 10-30-ті рр. XI ст., а «Правди Ярославичів» 50-60-ті рр. XI ст. Виникнення «Короткої правди» загалом підносять до кінця XI – початку XII ст.

Створення більш повної редакції – «Розширеної правди» – пов'язується з князюванням Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) або його сина Мстислава. Ця редакція поділяється на дві частини:

- «Суд Ярослава Володимировича» (ст. 1-52);
- «Статут Володимира Всеволодовича» (ст. 53-121).

Третя редакція «Руської правди» – «Скорочена правда» – з'явилася не раніше другої половини XII – не пізніше XV ст. Більшість дослідників розглядають її як переробку одного із списків «Розширеної правди», зумовленої потребами централізованої Руської держави.

«Руська правда» найважливіша пам'ятка свого часу, норми якої закріпили привілейоване становище князів та їх оточення. «Руська правда» виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Київській державі. Було б помилково вважати давньоруське право збіркою норм інших держав. Навпаки, є підста-

ва вважати, що норми «Руської правди» вплинули на розвиток права західних та східних слов'ян і мали великий вплив на становлення більш пізніх пам'яток права, таких як Псковська судова грамота, Двінська статутна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і навіть окремих статей Соборного уложення 1649 р.

Отже, «Руська правда» є однією з найважливіших законодавчих пам'яток Київської держави і середньовічного права в цілому.

Особливу роль у формуванні конституційних ідей відіграла *перша Конституція України*. Вона була прийнята на козацькій раді 5 квітня 1710 р. у м.Бендери і мала повну назву: «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Автором цього документу був гетьман України Пилип Орлик (1672-1742 рр.). Цей документ був складений у формі договору між владою (гетьманом) та народом України (Військом Запорозьким). Конституція складалась з преамбули і 16 параграфів, у яких були зафіксовані принципи організації та функціонування Української держави.

У преамбулі коротко викладена історія Війська Запорозького, обґрунтовано його право на державу. В першому параграфі православ'я проголошувалось державною релігією, відновлювалась автокефалія церкви. Другий параграф визначав кордони держави по р. Случ за умовами Зборівської угоди 1649 р. Приділялась увага невиконанню Росією положень Переяславської угоди (§§ 4-5). У шостому параграфі закріплювався принцип розподілу влад. Законодавча влада належала Раді, що складалась з козацької старшини і повинна була збиратись тричі на рік, а також за рішенням гетьмана. Суд мав бути незалежним від гетьмана, який позбавлявся права карати. Виконавча влада належала гетьманові, але найважливіші справи він мусив узгоджувати зі старшиною (§ 10).

В цілому вказана Конституція передбачала побудову Української держави на демократичних засадах. Однак, в силу певних історичних обставин вона не вступила в дію. Незважаючи на це, Конституція 1710 р. має важливе значення для процесу розвитку українського конституціоналізму.

Важливу роль у розвитку конституційної думки в Україні відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847 рр.). Вироблені його членами документи («Книга буття українського народу», «Закон божий», «Статут» та ін.) опиралися на ідею панслов'янізму і необхідності згуртування в союз слов'янських народів. У 1846-

1847 рр. Георгій Андруський, член Кирило-Мефодіївського товариства, підготував «Начерки Конституції Республіки».

Проблеми української державності розглядалися і в працях видатного українського вченого та політика Михайла Драгоманова (1841-1895 рр.). У 1884 р. він розробив більш докладний, ніж його попередники, проект Конституції України під назвою «Вільна спілка». У цьому документі передбачалась реорганізація Російської імперії в децентралізовану федеративну державу на зразок США або Швейцарії. Інтереси національних областей повинна була відстоювати Союзна Дума, яка б мала право зупиняти виконання рішень центральних органів влади, якщо вони не враховували інтереси областей. На місцях передбачалося здійснення владних повноважень як органів місцевого самоврядування, так і намісника влади (губернатора).

Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства та М. Драгоманова розвинув Михайло Грушевський (1866-1934 рр.), виклавши свій проєкт майбутнього конституційного ладу в статті «Конституційне питання і українство в Росії», опублікованій у 1905 р., де пропонувався механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії: народ прямими таємними виборами формував би національні обласні сейми, а ті – загальнодержавний парламент. Національні сейми мали одержати широкі повноваження для управління відповідними територіями.

Значно радикальніший проєкт Конституції України було опубліковано у вересні 1905 р. в першому номері часопису Української народної партії «Самостійна Україна» під назвою «Основний закон» Самостійної України – спілки народу українського». Цей проєкт, автором якого був М. Міхновський (1873-1924 рр.), передбачав цілковиту самостійність України, а формою державного управління в Україні мала бути президентська республіка. Законодавча влада повинна належати парламентові, який складався б із двох палат – ради представників і сенату. Передбачався викуп землі з приватного володіння й перерозподіл її серед населення. Іноземцям відмовлялося у праві власності на землю.

Початок реального конституційного процесу в Україні пов'язаний з поваленням самодержавства і організацією 17 березня 1917 р. Української Центральної Ради. Її законодавча діяльність проявилась у виданні 4-х Універсалів. Перший Універсал, що був виданий 10 червня 1917 р. передбачав надання Україні статусу автономії в

складі Російської імперії. Проте, Тимчасовий уряд Росії, як відомо, не пішов на цей крок, більше того, здійснював тиск на Центральну Раду, яка змушена була відступити. Наслідком цього процесу було прийняття 3 липня 1917 р. II-го Універсалу, який порівняно з першим був кроком назад, оскільки ідея втілення автономії відкладалась на невизначений термін.

Після жовтневого перевороту в Петрограді склалась ситуація, в якій 20 листопада 1917 р. було прийнято III-й Універсал, але й тоді Центральна Рада, проголошуючи Українську Народну Республіку вбачала її майбутнє разом з Росією. Навіть за таких умов більшовицький уряд Росії відкинув надання будь-якої автономії Україні і направив сюди свої війська.

Це змусило Центральну Раду прийняти IV-й Універсал 22 січня 1918 р., що проголошував незалежність України і призначав вибори до Установчих зборів – найвищого органу державної влади. Через воєнні дії вибори були перенесені. На останньому засіданні Центральної Ради, що відбулося 29 квітня 1918 р. було розглянуто і прийнято проект Конституції України під назвою «Статут про державний устрій, права і вільності УНР».

Він передбачав чітку структуру державних органів: Всенародні Збори, Раду Міністрів, Генеральний Суд. За громадянами визнавалося широке коло прав і свобод, а за національними меншинами – право на автономію. Територія держави поділялася на 30 земель, а міста Київ, Харків, Одеса разом із приміськими територіями утворювали окремі округи. Однак, цей Основний Закон України не встиг набрати чинності.

Одночасно, 29 квітня 1918 р. в Києві відбувався з'їзд хліборобів-землевласників у якому взяли участь 6432 представники від 8 губерній. З'їзд вирішив відновити приватну власність на землю, скасовану Центральною Радою, й утворив Гетьманат на чолі з Павлом Скоропадським, статус якого фактично був монархічним. У «Грамоті до всього українського народу» й в «Законах про тимчасовий державний устрій України» вся повнота влади надавалася Гетьманові, який утверджує закони, призначає Отамана Ради Міністрів, «... є вищий керівничий всіх зносин Української держави з закордоном є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти».

В період Директорії (1918-1920 рр.) було прийнято кілька документів, у тому числі «Універсал Трудового Конгресу», «Закон про

форму Української влади», складено проект «Основного державного закону УНР», якими передбачалося створення Української держави на засадах парламентаризму, але передбачався й пост голови держави. До проведення загальних виборів головою держави (Головним отаманом) став Симон Петлюра, який 12 листопада 1920 р. затвердив «Закон про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в УНР» та «Закон про Державну Народну Раду». Однак, положення всіх цих документів не були реалізовані на практиці

Після встановлення радянської влади в Українській Радянській Соціалістичній Республіці «діяли» чотири Конституції, які були прийняті, відповідно, в 1919, 1929, 1937 та 1978 рр. Усі вони схожі за змістом, у кожній багато положень, що мали не юридичний, а ідеологічний характер. Крім того, дві останні фактично майже дослівно повторювали текст загальносоюзних конституцій і закріплювали особливе, провідне місце в державі й суспільстві комуністичної партії як «провідної й спрямовуючої сили».

В Конституціях 1937 та 1978 рр. було задекларовано ряд справді демократичних положень, які стосувалися правового статусу громадян, виборів до вищих і місцевих органів державної влади. Але в реальному житті не знаходили свого повного втілення і залишились переважно фіктивними конституціями.

3. Розробка та прийняття Конституції України 1996 р.

Після розвалу СРСР і набуття Україною незалежності стала необхідність розробки та прийняття нової Конституції. Першими актами, що мали конституційне значення були Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., підтверджений всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. Конституційний процес в Україні пройшов кілька етапів:

- створення конституційних комісій і підготовка нових проектів Конституції, які відображали позиції різних політичних партій та угруповань (1991-1993 рр.);
- активізація роботи над проектом Конституції після обрання Верховної Ради нового скликання і Президента України (1994 – кінець 1995 рр.);
- розробка остаточного варіанту проекту Конституції України та її прийняття (кінець 1995 – червень 1996 рр.).

На першому етапі, що розпочався ще в 1991 р., Постановою Верховної Ради України було створено Комісію з розробки нової Конституції у складі 59 осіб під головуванням тодішнього Голови Верховної Ради Леоніда Кравчука. Результатом роботи Комісії стала концепція нової Конституції, яка в червні 1992 р. була опублікована в пресі. На основі цієї концепції конституційна комісія підготувала проект Конституції, який після бурхливого обговорення у Верховній Раді був опублікований для всенародного обговорення. Воно тривало з 15 липня до 1 грудня 1992 р. У ході обговорення було висловлено понад 47 тис. зауважень і пропозицій. На 27 травня 1993 р. на їх основі був підготовлений новий варіант проекту. Після обговорення його на VIII сесії Верховної Ради України була запропонована нова модифікація проекту в редакції від 26 жовтня 1993 р. Однак, цей варіант викликав такі дискусії та незгоди у Верховній Раді, що конституційний процес в Україні загальмувався. В його зупинці відіграла роль й парламентська криза, що була розв'язана достроковими виборами 1994 р.

Другий етап створення нової Конституції розпочався у листопаді 1994 р., коли був затверджений новий склад Конституційної комісії. Однак, у цей час загострилося протистояння між Верховною Радою і Президентом, оскільки стратегія Президента на здійснення економічних реформ не зустрічала підтримки з боку лівої більшості Верховної Ради (соціалістів, комуністів та групи аграріїв), яка опиралася на Конституцію 1978 р., де заперечувався сам принцип розподілу влад.

В таких умовах Президент 2 грудня 1994 р. вніс у Верховну Раду законопроект під назвою «Конституційний закон України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який не був прийнятий парламентом. Щоб вийти з кризи протистояння двох гілок влади була висунута ідея Конституційного договору між усіма гілками влади. Після тривалого узгодження було вироблено варіант Конституційного договору, який 8 червня 1995 р. схвалено Верховною Радою. Доцільно підкреслити важливість такого компромісу, адже в аналогічній ситуації в Росії президент використав збройні сили для припинення діяльності парламенту у жовтні 1993 р.

Третій і заключний етап розпочався 23 листопада 1995 р., коли Верховна Рада створила нову робочу комісію для доопрацювання проекту. Роботу Конституційної комісії очолив доктор юридичних наук П. Мартиненко. Провівши 50 засідань, 26 лютого 1996 р. комі-

сія передала проект на розгляд Верховної Ради. З новою гостротою розгорнулися дебати навколо проекту у березні-червні 1996 р.

У другому читанні розгляду проекту Верховною Радою розбіжності між «лівими» і «правими» по ст. 10 (державна мова), ст. 13 (питання власності), ст. 20 (державна символіка) примирити не вдалося. Засідання Верховної Ради 26 червня 1996 р. так і не розпочалося, назрівала нова парламентська криза.

В таких умовах Рада національної безпеки при Президентові України та Рада регіонів прийняли рішення, в якому рекомендували Л.Кучмі оголосити всеукраїнський референдум для затвердження Конституції. Однак, ціна референдуму за оцінками фахівців, досягла на той час 10 трлн. крб.

Указ Президента викликав бурю в парламенті. Крайні «ліві» назвали його нелегітимним, але більшість стала активно шукати консенсус. Було утворено п'ять груп для вироблення загальноприйнятих положень з найбільш спірних питань:

- 1) про статус Республіки Крим;
- 2) державну мову;
- 3) державну символіку;
- 4) приватну власність;
- 5) розподіл влади.

27 червня 1996 р. депутати пообіцяли не залишати сесійного залу до прийняття Конституції. Засідання тривало всю ніч. Нарешті, 28 червня 1996 р. о 9 год. 18 хв. Конституція України була прийнята V-ю сесією Верховної Ради II (XIII) скликання. В голосуванні брало участь 395 депутатів, з яких «за» проголосував 321 депутат, «проти» – 45, «утрималось» – 12, «не голосували» – 17 депутатів.

Україна стала конституційною державою, а тривалий процес творення сучасного Основного Закону набув свого логічного завершення.

4. Загальна характеристика структури Конституції України та її преамбули

Нова Конституція України складається з преамбули, XV розділів, 161 статті та перехідних положень (попередня Конституція України 1978 року складалася з X розділів і 171 статті).

Для порівняння: конституція Франції має XV розділів і 92 статті; Італії – VI розділів і 139 ст.; Німеччини – XI розділів і 146 ст.; Іспанії – X розділів-частин і 169 ст. Таким чином, за своєю структурою

нова Конституція України близька до конституцій багатьох демократичних держав.

Конституція розпочинається з преамбули. Преамбула (з лат. – «той, що передує») – це вступна частина законодавчого акту, декларації, міжнародного договору та інших документів, в якій викладено обставини і мотиви, що були приводом для видання чи укладення даного акту, його мета і завдання, а також інші дані загального характеру. Практично всі конституції мають преамбулу (її мала і перша Конституція України 1710 р. і Конституція США 1787 р.).

В преамбулі застосовані норми-принципи конституційного права. Вона складається з 9-ти абзаців і охоплює три великі частини:

- преамбула визначає порядок здійснення установчої влади народу. Вказується правове джерело: «Акт проголошення незалежності України» 24.08.1991 р., що підтверджений референдумом 01.12.1991 р.;
- преамбула констатує юридичну підставу самого виникнення України, як незалежної держави. Такою підставою є природне право української нації на самовизначення;
- преамбула визначає загальну мету прийняття Конституції: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, зміцнення громадянської злагоди, розвиток демократичної, соціальної, правової держави.

Особливості преамбули:

- стиль викладу – патетичний (урочистий, помпезний);
- не містить норм прямої дії, тобто вказівок на конкретну форму поведінки, хоча її норми впливають на тлумачення всього тексту Конституції.

ТЕМА 6

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ В УКРАЇНІ

1. Конституційні основи Української держави та принцип розподілу державної влади

Першочерговим завданням для кожної конституції, в тому числі для Конституції України, є загальне визначення характеристики держави, її основних систем, засад (принципів) організації діяльності. Про це мова йде у розділі I «Загальні засади», який складається з 20 статей. Ці положення визначають собою суть, тип, форми, функції держави, механізм їх здійснення тощо.

Відповідно до ст. 1 нової Конституції, Україна визначається, *насамперед, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава*. Зупинимося на визначенні кожної з вказаних ознак. Суверенність (від франц. «незалежність») держави означає, що її влада є верховною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.

Такі підвалини забезпечують державі повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, дають можливість проводити самостійну зовнішню політику. Суверенітет сучасної України не декларативний, не символічний, а наповнений реальним змістом, адже Конституція України 1996 року керується «Актом проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року, що підтверджений референдумом 1 грудня того ж року. Хоча і в Конституціях СРСР право виходу з союзу мало місце, однак, залишалося декларативним правом, оскільки ніхто не міг скористатися ним в силу відсутності механізму такого виходу.

Отже, *суверенітет і незалежність* забезпечують державі можливість підпорядковувати свою діяльність виключно її потребам та інтересам, самостійно вирішувати внутрішні та зовнішні проблеми. Відсутність або навіть обмеження суверенітету і незалежності фактично перетворює державу у колонію чи провінцію іншої держави.

Демократизм в Україні передбачає створення сприятливих умов для широкої та реальної участі своїх громадян в управлінні справа-

ми держави і суспільства, забезпечення багатоманітності економічного, політичного, культурного життя тощо. Найбільш суттєвими рисами України як демократичної держави є виборність державної влади, верховне право народу творити державу, дотримання прав і свобод людини, гарантування політичного, економічного та ідеологічного плюралізму суспільної сфери.

Україна проголошена *соціальною державою*, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю (ст.3 Конституції). Поважаючи принципи соціальної справедливості, Конституція надає рівні умови для розвитку кожної особистості, можливості застосування нею своїх здібностей на власну і суспільну користь. Важливою ознакою соціальної держави є не лише врахування, а й сприяння з її боку задоволенню інтересів всіх соціальних груп і прошарків населення, зміцнення на цій основі соціальної злагоди і єдності народу. Процес становлення соціальної держави тривалий і складний. Одне з головних завдань соціальної сфери української держави – приведення заробітної плати, грошових допомог у відповідність з мінімальним прожитковим рівнем, який повинен відповідати реальним природним потребам людей. Держава не повинна допускати невиплату чи падіння заробітної плати, інших видатків нижче реального прожиткового мінімуму. Але, як свідчить світова практика, далеко не всі, навіть демократично розвинені держави у своїх Конституціях закріпили подібні положення. Основною ознакою такої держави є те, що у ній панує і верховенствує право (ст.8 Конституції). Право в реальних відносинах виступає у формі законів. Всі державні органи, їх посадові особи, об'єднання громадян, та інші суб'єкти права повинні діяти в межах Конституції та законодавства. Для правової держави характерні й інші ознаки, що закріплені Конституцією:

- визнання пріоритету прав і свобод людини;
- взаємна відповідальність держави і громадянина;
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- демократична форма правління;
- соціальна справедливість і гуманізм;
- наявність правової культури та інші.

Основною засадою *верховенства права і правової держави* є принцип загальної рівності учасників правових відносин. Важливим атрибутом у цьому плані є суворе підпорядкування законо-

ві не тільки окремих громадян, але й посадових осіб, у тому числі й найвищих урядовців.

Особливо важливо підкреслити те, що Конституція України проголосила лише конституційні основи (принципи) правової держави, основну споруду якої ще необхідно зводити.

Правова держава повинна створюватись за наявності та функціонування національної правової системи. У ст. 8, 9 і 19 Конституції закріплено основні принципи побудови такої системи:

- 1) верховенство права;
- 2) Конституція має найвищу юридичну силу;
- 3) визнання положень Конституції нормами прямої дії;
- 4) неприпустимість невідповідності міжнародних договорів положенням Конституції;
- 5) визнання міжнародних договорів після їх ратифікації частиною законодавства України;
- 6) неможливість примусу робити те, що не передбачено законодавством;
- 7) функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування лише на підставі, в межах повноважень наданих законодавством.

Таким чином, Україна стала на шлях створення правової держави, розбудову якої розпочато з прийняттям нової Конституції України.

Ідея розподілу влади була розроблена у XVII-XVIII ст. Джоном Локком (1632-1704 рр.) і особливо Шарлем Монтеск'є (1689-1755 рр.) в роботі «Про дух законів» (1748 р.). Зміст ідеї поділу влади полягає у децентралізації державної влади та її поділу залежно від функціонального призначення на законодавчу, виконавчу та судову. На думку Монтеск'є, поєднання всієї повноти влади в одній особі або в одному органі державної влади завжди буде призводити до сваволі. Він зазначав, що всі три гілки влади мають бути відносно незалежними, мати свою чітко визначену компетенцію.

Згідно зі ст. 6 Конституції чітко визначається розподіл влади в Україні. Підкреслюється, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Отже, законодавча влада в державі належить парламентові, виконавча – Президенту та уряду, їх структурам, судова – Конституційному та іншим судам, починаючи з Верховного і закінчуючи районними та міськими судами.

2. Поняття та зміст громадянства України

Важливе місце в галузі конституційного права посідає проблема громадянства, що має свою історію. Громадянство, як основний вид стосунків між державою та її населенням, почало формуватися ще в часи античності. В стародавніх Афінах громадянами ставали вільні люди, які мали право голосу на виборах правителів держави та в прийнятті важливих державних рішень. Громадянство є ознакою республіканських держав, а у монархіях існує інше поняття – підданство. Отже, *громадянство* – це постійний правовий зв'язок особи і держави, що передбачає взаємні права і обов'язки.

Громадянство в масовому порядку почало виявлятися, починаючи з XVII ст., тобто в період встановлення республіканського ладу в ряді держав світу. Наприкінці XX ст. громадянство стало визначальною ознакою більшості демократичних країн. Серед таких країн є і Українська держава. Відносно вирішення питання громадянства *розрізняють його види*: 1) єдине громадянство; 2) подвійне громадянство (біпатриди); 3) особи без громадянства (апатриди).

Питання громадянства в Україні регулюється Конституцією і Законом України «Про громадянство України». Зокрема, у ст. 4 Конституції в Україні визнається єдине громадянство, а в ст. 25 закріплено, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити його. Крім того, він не може бути вигнаний за межі України, або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за межами держави. Статус іноземних громадян, осіб без громадянства закріплений в ст. 26 Конституції України.

Документами, що засвідчують громадянство України, є паспорт, для військових – військова книжка, для дітей – свідоцтво про народження. За Законом «Про громадянство України» громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я,

Тема 6. Характеристика загальних засад конституційного ладу в Україні

в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;

- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

При прийнятті громадянства висуваються такі умови:

- 1) відмова від іноземного громадянства;
- 2) постійне проживання в Україні протягом останніх 5 років;
- 3) володіння українською мовою;
- 4) наявність законних джерел існування;
- 5) визнання та дотримання Конституції України.

Не можуть бути громадянами України особи, що скоїли злочин проти людства або проти національної державності України та засуджені до позбавлення волі за тяжкі злочини.

Поруч з набуттям громадянства України існує і його *припинення*, яке здійснюється:

- внаслідок виходу з громадянства;
- внаслідок втрати громадянства;
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

У виході з громадянства може бути відмовлено, якщо особа має не виконані обов'язки перед державою або громадянами чи знаходиться під слідством. Якщо вихід з громадянства України – свідомо добровільна дія, що здійснюється шляхом написання заяви та оформлення інших документів, то втрата відбувається за певних умов:

1. Внаслідок вступу особи на військову службу, до служби безпеки, поліції, органів юстиції або інших органів державної влади та управління в іноземній державі без згоди на те державних органів України.
2. Якщо громадянство України набуто внаслідок подання завідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів.
3. Якщо особа, яка перебуває за межами України не стала на консульський облік протягом семи років.

Усі питання, пов'язані з прийняттям та припиненням громадянства, розглядаються паспортними відділеннями органів внутрішніх справ, посольськими представництвами та консульствами за кордоном, а також комісією з питань громадянства при Президенті України і остаточно вирішуються Президентом України протягом одного року. Свої рішення з питань громадянства Президент видає у формі указів.

3. Державна мова в Україні, статус мов національних меншин

Питання про державну мову в Україні закріплено в ст. 10, 11, 12 Конституції України і в Законі «Про мови в Українській РСР» від 23.10.1989 р., доповненому 06.03.2003 р. Зокрема, в ст. 10 Конституції говориться, що державною мовою в Україні є українська мова.

Державною мовою, в свою чергу, прийнято називати визнану Конституцією або законом основну мову держави, обов'язкову для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо.

Українська мова довго не мала визначеного статусу. Починаючи з XIX ст. вона набула офіційного значення на території Галичини, Буковини, Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорщини, хоча пріоритет тоді надавався відповідно польській, німецькій та угорській мовам.

У період українських державотворчих пошуків 1917-1920 рр. поєднувалося визнання державного (офіційного) статусу української мови з гарантуванням вільного розвитку всіх інших мов. Згідно з радянською політичною доктриною у державницькій практиці до поняття «державна мова» здебільшого ставилися негативно.

У чинній Конституції України міститься важливе положення про те, що розвиток і функціонування української мови забезпечується не лише в усіх сферах суспільного життя, а й на всій території України. Уточнено, що держава гарантує вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України. Серед останніх спеціально виділено російську мову як таку, що нею користується значна частина населення України.

Новим положенням у Конституції є обов'язок держави сприяти вивченню мов міжнародного спілкування. У міжнародному праві є поняття «офіційні мови ООН», якими визнаються англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька.

Мовна політика в Україні будується на принципах доброзичливого ставлення до інших мов з одного боку та недопустимість привілеїв чи обмежень з іншого.

Ряд статей Конституції містить вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою Президентом України (ст. 103), професійними суддями (ст. 127), суддями Конституційного Суду (ст. 148), особами, що вступають у громадянство України (ст. 17 Закону «Про громадянство»). Українська мова є обов'язковою в освітніх закладах (ст. 7 Закону «Про освіту»).

Ставлення України як держави до вирішення національно-культурних і мовних проблем визначається і закріплюється в ст. 11 Конституції. В ній вказується, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій та культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Ця стаття на рівні загальних засад вирішує два питання:

- 1) визначає характер та основний цільовий зміст політики держави щодо української нації, яка є за чисельністю основною складовою народом України;
- 2) визначає характер та мету державної політики щодо корінних народів і національних меншин.

Щодо «корінних народів», то це поняття запроваджується в правове поле вперше і потребує прийняття спеціального законодавства.

Політика України щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави визначається в ст. 12 Конституції. Ще у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проголошувалось, що держава виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців за етнічним походженням, що проживають за межами держави.

Українську діаспору, тобто українців, які живуть за межами України, умовно можна поділити на західну і східну. До східної, як правило, відносять тих українців, які проживають на теренах СНД, до західної – усіх інших. За різного типу неофіційними даними західна діаспора нараховує приблизно 4 млн., східна – біля 7 млн. українців. Найбільша українська діаспора на заході – у США та Канаді (відповідно 2 млн. і 1 млн. осіб), на сході – у Росії та Казахстані (4,3 млн. і 900 тис. осіб).

Дбаючи про задоволення національно-культурних і мовних потреб української діаспори, держава сприяє розвиткові національної ідеї, яка має об'єднати всіх українців, де б вони не жили. Правовою основою такої роботи є укладення переважно двосторонніх міждержавних угод щодо взаємного збереження на паритетних засадах освітянських, наукових, культурних, інформаційних потреб етнічних українців в існуючих державах і таких самих потреб національних меншин в Україні, етнічною батьківщиною яких є відповідна договірна сторона.

4. Основи економічних відносин, національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності

Основні засади економічних відносин закріплено в ст. 13, 14, 16 Конституції. Саме ними визначено об'єкти, які є власністю українського народу, від імені якого право власника щодо цих об'єктів здійснюють органи місцевого самоврядування. До таких об'єктів належить земля, її надра, атмосфера, водні та інші природні ресурси.

Водночас землю проголошено основним національним багатством, що перебуває під охороною держави. Однак, в передбачених законодавством межах вона може передаватися у приватну чи колективну власність.

Конституцією гарантовано забезпечення державою економічної безпеки і підтримання економічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу (ст. 16 Конституції). Ця стаття є однією з найбільш важливих, як така, що безпосередньо стосується самого існування українського народу, здоров'я кожної людини, що проживає на території України, майбутніх поколінь.

Встановленню дійсної політичної, економічної та ідеологічної свободи, що забезпечується шляхом закріплення принципу багатоманітності, присвячена ст. 15 Конституції. При цьому політична багатоманітність означає реальну можливість створення і діяльність різних об'єднань громадян (партій, рухів, конгресів), які мають головну мету – участь у виробленні державної політики, формуванні і функціонуванні органів державної влади та місцевого самоврядування.

В свою чергу, економічна багатоманітність означає можливість рівноправного існування різних форм власності і господарюван-

ня, однакову їх підтримку з боку держави. Ідеологічну багатоманітність слід розуміти як право різних суб'єктів безперешкодно формувати, досліджувати, пропагувати й втілювати в практику суспільних відносин різні ідеї, теорії, погляди, які стосуються ряду аспектів життя держави, суспільства, цивілізації в цілому. Найважливішою гарантією такої багатоманітності є заборона держави визнавати будь-яку ідеологію обов'язковою для всіх. Хоча сама держава при формуванні і функціонуванні своїх структур, визначенні найближчих і перспективних цілей свого розвитку дотримується певних ідеологічних, політичних та інших концепцій, але вони не можуть офіційно проголошуватися державою пріоритетними і обов'язковими для вивчення, пропагування під загрозою тих або інших санкцій.

Кожен громадянин чи об'єднання свідомо і добровільно обирають ті ідеологічні засади, які вони вважають правильними. Частина третя ст. 15 забороняє цензуру, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи слова в засобах масової інформації. Багатоманітність діяльності повинна здійснюватись в межах Конституції і законодавства України.

В заключних статтях розділу I Конституції (ст. 17, 18) закріплено основи національної безпеки і зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Під національною безпекою мається на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від існуючих та можливих внутрішніх і зовнішніх загроз в усіх сферах суспільних відносин. З метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України.

Заборонено створення і функціонування на території України будь-яких збройних формувань, непередбачених законом. Це означає недопустимість створення під будь-якими приводами озброєних формувань приватними особами, громадськими об'єднаннями, у тому числі й політичними партіями.

Стаття 18 Конституції закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за принципами і нормами міжнародного права.

5. Державні символи

Державні символи і столиця є невід'ємними атрибутами будь-якої суверенної держави. *Державні символи* – це сукупність конституційно закріплених знакових, образних чи музичних виразів, що юридично уособлюють державу. Вони створюються, опираючись на історичне минуле народу, його національні традиції. В якості таких державних символів виступають *Державний Герб, Гімн, Прапор*, а в деяких державах – *Державне Гасло*.

Після проголошення незалежності України конституційне затвердження державних символів затягнулось, набуло гострополітичного характеру. В таких умовах конституційне за своєю суттю питання затвердження державних символів України на перших порах вирішувалося Верховною Радою шляхом прийняття постанов. 28 січня 1992 р. було затверджено Державний Прапор України. 19 лютого 1992 р. затверджений Малий Державний Герб України – тризуб, відомий на території України з давніх часів, що був знаком Княжої Держави Володимира Великого. Державним Гімном України Указом Президії Верховної Ради від 15 січня 1992 р. було затверджено його музичну редакцію, автором якої є Михайло Вербицький (1815-1870).

Конституція, таким чином, підтвердила чинність попередніх рішень Верховної Ради України щодо державних символів. З урахуванням Малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького буде встановлений Великий Державний Герб України головним елементом якого є Малий Державний Герб.

Слова до Державного Гімну затверджено законом від 6 березня 2003 р. Усі ці закони приймаються не менш як 2/3 від конституційного складу Верховної Ради.

У деяких країн є і інші державні символи – державні кольори, державна печатка, державний девіз (гасло). Девіз держави – це короткий вислів, у якому дістають вияв її найвищі цінності. Наприклад, девіз ФРН – «Єдність, закон і свобода», Великобританії – «Бог і право особи». У більшості випадків девіз держави розміщується на її гербі, але може бути зафіксований і безпосередньо у Конституції. Наприклад, у ст. 2 Конституції Франції закріплено «Девіз Республіки – Свобода. Рівність. Братерство».

ТЕМА 7

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1. Поняття прав, свобод людини і громадянина

Характер держави і суспільства завжди визначається правовим статусом (правовим становищем) особи. Тому розділи чи статті кожної конституції, що присвячені правовому статусу особи, правам та свободам людини і громадянина є обличчям цього Основного Закону.

Правовий статус особи – це відносини між особою, державою і суспільством, передбачені і гарантовані конституцією і законами країни.

Оскільки найважливіші права, свободи та обов'язки передбачаються і закріплюються безпосередньо конституціями, то в зв'язку з цим і називаються конституційними.

Як права, так і свободи людини і громадянина мають багато спільного за своєю суттю, однак їм притаманні й деякі відмінності. *Право*, тобто суб'єктивне право особи – це передбачені і закріплені в юридичних нормах межі можливої поведінки особи щодо інших суб'єктів права (право на життя, працю, приватну власність та інші).

Свобода – це передбачені і закріплені у правових нормах способи (форми) можливої поведінки особи (свобода об'єднання у політичні партії та громадські організації, свобода думки, слова та інші).

Серед прав та свобод розрізняють природні права людини, тобто пов'язані з самим її існуванням та розвитком (право на життя), і набуті, які в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ та інше).

Прийнято розрізняти також поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку мова йде про права, пов'язані з самою людиною, її існуванням та розвитком, яка виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України до цього виду прав належать: право на життя, на повагу гідності, на особисту недоторканість, на невтручання в особисте та сімейне життя тощо.

Щодо прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини з державою та суспільством, при чому основу цього виду прав становить належність особи до громадянства конкретної держа-

ви. Права громадянина, на відміну від прав людини, поширюються на всі сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі на політичну, соціально-економічну та інші. Прикладом прав громадянина є право на свободу об'єднання у політичні партії, право брати участь в управлінні державними справами, право на соціальний захист та інші.

Говорячи про права людини і громадянина, слід враховувати, що таке їх розмежування не має абсолютного значення, оскільки за згодою між державами деякі права можуть поширюватись на громадян іншої держави.

Конституційні права та свободи закріплені в одному з перших розділів нової Конституції, що цілком зрозуміло. Коло цих прав і свобод розширилось порівняно з попередньою Конституцією як для громадян України, так і для осіб без громадянства та іноземців.

2. Міжнародні угоди з питань прав людини

Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після Другої світової війни, чому сприяли ряд факторів і, насамперед, демократизація міжнародних відносин, створення ООН та ін.

Демократизації процесу, пов'язаного з проголошенням та захистом прав людини, значною мірою сприяло прийняття міжнародних документів щодо закріплення правової регламентації та розробки механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні угоди.

Серед найважливіших міжнародних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України знаходяться:

1. Загальна декларація прав людини (1948 р.).
2. Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод (1950 р.).
3. Європейський соціальний статут (1961 р.)
4. Міжнародні договори (пакти) про громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права (1966 р.).
5. Заключний акт Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.).
6. Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.).
7. Документ Копенгагенської наради-конференції НБСЄ (1990 р.).

Варто зазначити, що у наш час у сфері міжнародної діяльності, що пов'язана із захистом прав людини, діють понад 60 різних міжнародних форумів, починаючи від Генеральної Асамблеї ООН і закінчуючи засіданнями експертів з прав людини по окремих справах.

Україна, як суб'єкт міжнародного права, одна із засновниць ООН, проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини (ст. 9 Конституції).

З огляду на подальшу демократизацію процесу захисту прав і свобод людини в Україні, у ст. 55 Конституції закріплено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Такими органами є Комітет з прав людини ООН, Європейський суд з прав людини, а також Європейська комісія з прав людини. Склад і порядок діяльності цих судів визначаються у розділах II-IV Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини.

3. Система прав та свобод людини і громадянина

Основні конституційні права та свободи розміщені в Конституції України в розділі II, що охоплює ст. 21-68. Загалом його можна структурно поділити на такі групи:

- 1) основні права і свободи (ст. 27-54);
- 2) гарантії основних прав і свобод (ст. 21-26, 55-64);
- 3) конституційні обов'язки (ст. 65-68).

Всі конституційні права і свободи утворюють свою систему. В межах цієї системи виділяються такі види прав і свобод:

- а) громадянські (особисті, фізичні) права і свободи (ст. 27-35);
- б) політичні права і свободи (ст. 36-40);
- в) економічні, соціальні і культурні (духовні і гуманітарні) права (ст. 41-54).

А) Громадянські права і свободи. Пріоритетним видом прав і свобод людини і громадянина є громадянські (особисті, фізичні) права, що охоплюють ст. 27-35 Конституції.

Ці права вважаються природними, тобто такими, що їх має або повинна мати кожна людина незалежно від громадянства. За попередньою Конституцією ці права в переважній більшості назива-

лись особистими правами, крім того, їх коло було значно вужчим від кола громадянських прав.

За новою Конституцією України до громадянських прав і свобод відносяться такі: право на життя (ст. 27); право на повагу гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29); недоторканість житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 2); право на свободу вільного місця проживання (ст. 33); право на свободу думки, слова, світогляду та віросповідання (ст. 34-35).

Найважливішим з числа громадянських (природних) прав є право на життя. Кожна людина, зазначається в новій Конституції України, має невід'ємне право на життя (ст. 27). Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

Гарантами цього права є насамперед держава і сама особа. *«Обов'язок держави, – зазначається в Конституції, – захищати життя людини»*. Разом з тим, Конституція визнає право кожного захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Принципово новим правом людини і громадянина, яке проголошено і закріплено новою Конституцією в системі громадянських прав, є право на повагу гідності, тобто на певне ставлення оточуючих до особи. *«Кожен має право, – зазначається в Конституції, – на повагу до його гідності»*. Це означає, насамперед, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському та такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ст. 28).

Не менш багатогранним за своїм змістом є право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29). Це право означає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду, і тільки на підставах та в порядку, встановленому законом. Арешт чи тримання під вартою надалі, на відміну від нинішнього порядку, має здійснюватись не за санкцією прокурора, а у прийнятому у більшості країн порядку: за вмотивованим рішенням суду. Проте введення Конституції в дію в цій частині буде здійснено згодом, адже в *«Перехідних положеннях»* Конституції зазначається, що протягом п'яти років після набуття

чинності цієї Конституцією зберігався існуючий порядок арешту, утримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи, про що буде йти мова нижче. Право на свободу та особисту недоторканість людини всебічно гарантується.

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72-х годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про утримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту або затримання, роз'яснені його права і надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт чи затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

У новій Конституції збагачено зміст таких традиційних громадянських (особистих) прав як недоторканість житла та таємниця листування.

Зокрема, у ст. 30 зазначається, що кожному гарантується недоторканість житла. Це означає, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду. Таким чином, вперше на конституційному рівні дається розширене поняття житла, яке охоплює поряд із власне приміщенням для проживання всі інші володіння особи (будівлі, споруди тощо). Разом з тим, Конституція допускає обмеження цього права. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у скоєнні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку (ст. 30).

Конституцією гарантується кожному таємниця листування, телефонних розмов, телеграмної та іншої кореспонденції. Щодо обмеження цього права, в Конституції зазначається, що винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з

метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо (ст. 31).

Конституція оголошує неприпустимим втручання в особисте і сімейне життя людини. *«Ніхто не може зазнавати, – говорить в Основному Законі, – втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України».* Це є принципово новим положенням щодо прав особи (ст. 32).

Далі в Конституції зазначається, що не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Разом з тим, кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою, захищеною законом, таємницею.

В Конституції зазначається, що кожному гарантується судовий захист, право спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32).

Конституцією передбачаються і гарантуються також права особи щодо вибору місця проживання і пересування. Відповідно до ст. 33 Конституції кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Відповідно до ст. 25 Конституції громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Одним з найістотніших проявів демократії є наявність та дотримання права на свободу думки і слова (ст. 34). Відомо, до яких методів утиску вдавалися і вдаються тоталітарні антидемократичні режими у різних країнах світу, щоб обмежити свободу думки і слова. Це право закріплене у значній кількості міжнародних документів, зокрема таких, як Загальна декларація прав людини. Міжнародний

договір про громадянські та політичні права, Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини. Конституційні норми цієї статті передбачають свободу дотримання своїх поглядів, одержання і поширення інформації та ідей без втручання держави і незалежно від кордонів. Поруч з цим, ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування радіо-, теле- або кіностудій.

Право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) гарантується державою всім особам, які перебувають в Україні, а не лише власним громадянам. Зазначена свобода передбачає як право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, так і безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. До змісту цієї статті закладено і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір, право віруючих відкрито поширювати свої релігійні переконання та право тих, хто не сповідує ніякої релігії, на поширення атеїстичних переконань. Зрозуміло, що ст. 35 спрямована на об'єднання народу України, на усунення поділу на віруючих та атеїстів, на забезпечення взаєморозуміння, спокою та злагоди серед усього населення, що є одним з Основних чинників у процесі демократизації. Дія ст. 35 Конституції регламентується Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р.

Б) Політичні права і свободи людини і громадянина (ст. 36-40).

Одним із пріоритетних видів прав і свобод особи в Україні, які передбачені новою Конституцією, є політичні права і свободи (ст. 36-40). Вони властиві, як правило, лише громадянам України або переважно їм. Ці права являють собою взаємовідносини особи і держави як політичної організації суспільства, особи і органів державної влади та місцевого самоврядування, особи і народу, суспільства в цілому як носія і джерела влади, особи і політичних партій та інших інститутів держави і суспільства.

До цих прав і свобод відносяться наступні: право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у

встановлений законом строк (ст. 40); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення, захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 36); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39) тощо.

Пріоритетним політичним правом, яке належить громадянам України, є право брати участь в управлінні державними справами.

Найважливішим з цих прав є виборче право – право брати участь у всеукраїнському та місцевому референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Загальне виборче право поділяється на активне і пасивне виборче право.

Право брати участь у референдумах і обирати (активне виборче право) громадяни набувають, як правило, з 18 років, а право бути обраним (пасивне виборче право) – залежно від виду виборів. Зокрема, народним депутатом України може бути обраний громадянин, якому на день виборів виповнився 21 рік, а Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Складовою частиною права брати участь в управлінні державними справами є право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Щодо цього права, в Конституції зазначається, що громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38).

За новою Конституцією усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів, які зобов'язані розглядати звернення і давати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40).

Одним з найважливіших політичних прав громадян України є право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські орга-

нізації для здійснення, захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних і інших інтересів за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки і громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 36).

Крім того, в Конституції вказується, що політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, які беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути за Конституцією лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюється виключно Конституцією і законами України. Як складова частина права громадян України на об'єднання, закріплюється їх право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ст. 36). Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом. Разом з тим, Конституцією передбачаються певні обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій. Зокрема, відповідно до ст. 37 Основного Закону забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програми і цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, на пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої, судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також в державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях, що було поширеним явищем протягом тривалого часу.

Конституцією передбачено і гарантовано й ряд інших політичних прав і свобод. Зокрема, щодо форм участі у політичному житті. Так, відповідно до ст. 39 громадяни мають право збиратися мирно, без зброї, і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про

проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

В) Економічні, соціальні і культурні права (ст. 41-54). Центральним видом прав і свобод людини і громадянина, які проголошує і гарантує нова Конституція України, є економічні права особи, тобто суб'єктивні права у сфері економічних (майнових) відносин. До цих прав відносяться: право власності особи, тобто право приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на користування об'єктами публічної (суспільної) власності: загальнонародної, загальнодержавної та комунальної. Відповідно до ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися як власністю майнового характеру, так і результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Суб'єктами права приватної власності, як видно із змісту даної статті можуть бути не лише громадяни України, а й інші особи: іноземці, особи без громадянства тощо. Але будь-яка особа визнається суб'єктом права власності лише за умов, якщо вона набула права приватної власності в порядку, визначеному законом. Об'єктами права приватної власності можуть бути як майно (речі, гроші, цінності), так і результати інтелектуальної діяльності особи, тобто духовні цінності, зокрема, твори науки, літератури, мистецтва, інформація тощо.

Зі змісту ст. 41 випливає також те, що об'єктом права приватної власності практично може бути будь-яке майно, за винятками, передбаченими цією Конституцією і законами. Зокрема, відповідно до ст. 13 земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності українського народу. Громадянам гарантується право власності лише на землю, яке набувається відповідно до закону як похідне від права власності народу.

Право приватної власності за новою Конституцією (ст. 41) розуміється і закріплюється всебічно у повному обсязі як право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності і досить надійно (у правовому відношенні) гарантується. Зокрема, закріплено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток: з мотивів суспільної необхід-

ності, на підставі і в порядку, встановленому законом, та за умови попереднього і повного відшкодування вартості (ст. 41); примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Разом з тим, використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і якість землі (ст. 41).

Наступним за своїм значенням конституційним економічним правом є право на підприємницьку діяльність. У ст. 42 Конституції зазначається: *«Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом»*. Це право досить багатогранне, зокрема воно включає як право на створення підприємств, так і право ведення цієї діяльності тощо. Дане право, як і право приватної власності, всебічно гарантується системою як загальних, так і спеціальних гарантій. Так, держава відповідно до названої статті забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Зокрема, не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів, держава стоїть на сторожі інтересів не лише підприємця, виробника, але й того, хто завершує увесь цикл підприємницької діяльності – споживача.

В Конституції, наприклад, вказується, що підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом (ст. 42).

Г) Соціальні права та свободи людини і громадянина (ст. 43-52) є одним з найбільш численних видів прав, проголошених і закріплених новою Конституцією. Цей вид прав був пріоритетним в попередній Конституції України, але за даною Конституцією соціальні права певною мірою розширені і наповнені новим змістом. Новим Основним Законом, зокрема, передбачені такі соціальні права: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло

(ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування (ст. 49) тощо.

Пріоритетним соціальним правом є право на працю. З огляду на важливість цього права і з метою упередження неоднозначного тлумачення його, в Конституції дається загальне визначення і передбачається ряд гарантій його здійснення. Зокрема, в Конституції зазначається: кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Гарантуючи це право, держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Право на працю за відповідною статтею Конституції (ст. 43) включає право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення. Нарешті, проголошується також, що право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Поряд з цим, у Конституції встановлюються певні обмеження. Так, забороняється використання примусової праці. При цьому не вважається примусовою працюю військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан. Забороняється використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для здоров'я роботах.

В Основному Законі передбачається таке якісно нове соціальне право, тісно пов'язане з попереднім, як право на страйк. Зокрема, в ст. 44 записано, що ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення прав на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. Страйк – добровільна справа. Ніхто не може бути примушений до участі у страйку. Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Поряд з названими правами проголошується і гарантується право на відпочинок тих, хто працює. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих

професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Центральним і найбільш проблематичним соціальним конституційним правом є право на соціальний захист. Це право за новою Конституцією включає право на забезпечення громадянина у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Поряд з цим, досить детальним визначенням права на соціальний захист, у Конституції закріплюється в ряді відносин якісно нова система його гарантій. У ст. 46 зазначено, що це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Крім того, щодо органів і організацій, які вирішують питання пенсійного або іншого соціального забезпечення, то в Конституції вказано, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

За новою Конституцією кожен має також право на житло. Підстави для реорганізації цього права і його гарантії містять ряд нових аспектів порівняно з попередньою Конституцією України. Зокрема, проголошуючи право на житло, держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Для осіб, які потребують соціального захисту, на відміну від попереднього порядку, передбачається можливість надання житла державою або органами місцевого самоврядування безплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Право власності та інші права на житло надійно гарантується. Зокрема, в Конституції закріплено, що ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду (ст. 47). У новій Конституції визнається також право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49). При цьому підкрес-

люється, що держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безплатно, а існуюча система таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності та дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідеміологічне обслуговування (ст. 49).

В Основному Законі закріплюється і гарантується ряд інших соціальних прав щодо шлюбу і сім'ї, довілля тощо. Так, в Конституції зазначається, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка, кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою (ст. 51). Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народилися вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу, яка заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей (ст. 52).

За новою Конституцією кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50). Разом з тим, кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація не може бути засекречена. (Іноді права на безпечне для життя і здорове довілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та на вільний доступ до інформації про стан довілля, виділяються в самостійний вид права – екологічні права, що є в цілому позитивним явищем).

Д) Культурні (духовні) права та свободи людини і громадянина (ст. 53, 54) є заключним видом в системі прав і свобод, передбачених Конституцією України. Ці права з різних обставин найменш систематизовані, проте вони надзвичайно багатогранні за своєю суттю, змістом, формами і гарантіями. У найбільш загальному розумінні ці права за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава з урахуванням умов життя і діяльності громадян, суспільства і держави.

За своїм змістом культурні (духовні) права і свободи людини і громадянина – це суб'єктивні права особи в культурній (духовній, ідеологічній) сфері. Вони являють собою межі можливої, дозволеної для особи поведінки чи діяльності у цій сфері. За новою Конституцією України безпосередньо до культурних (духовних) прав і свобод відносяться: право на освіту (ст. 53), свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54). Крім того, до культурних прав і свобод можуть бути віднесені такі права і свободи, передбачені Конституцією, як право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на інформацію (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) тощо.

Право на освіту охоплює практично всі основні види освіти. Зокрема, в Конституції зазначається, що держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти різних форм навчання. Гарантіями права на освіту є, зокрема, обов'язковість загальної середньої освіти, надання державних стипендій та пільг учням і студентам, право громадян безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою у відповідних школах або класах, чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах, або через національні культурні товариства (ст. 53).

Серцевиною культурних прав і свобод людини і громадянина є передбачені Конституцією свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості та право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54). Ці права і свободи гарантуються. Свобода творчості гарантується захистом інтелектуальної власності громадян, їх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Право на результати інтелектуальної, творчої діяльності гарантується заборонаю використовувати або поширювати без згоди авторів результати їх інтелектуальної, творчої діяль-

ності, за винятками, встановленими законом. Крім того, держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами (ст. 54).

Поряд з традиційним правом на свободу думки і слова, тобто на вільне вираження своїх поглядів і переконань, вперше всебічно, хоча і опосередковано, в новій Конституції закріплено право на інформацію, тобто право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ст. 34).

Проте здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34).

Разом з тим, не можна не звернути увагу на те, що названі права і свободи слова традиційно відносились у попередніх Конституціях до політичних прав і свобод, що було надмірною їх політизацією.

На наш погляд, є всі підстави віднести до культурних прав та свобод і передбачене новою Конституцією право на свободу віросповідання. Це право за своїм змістом визначається як свобода сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути за новою Конституцією обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

За новою Конституцією, як і раніше, церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, хоча це не є запереченням права на існування національної релігії.

Не допускаються як обмеження прав з релігійних мотивів, так і звільнення від обов'язків за цими мотивами. Ніхто не може бути

увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою (ст. 35).

4. Конституційні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина

Конституцією 1996 р. передбачено і закріплено значний комплекс гарантій прав та свобод людини і громадянина.

Умовно їх можна поділити на *дві основні групи*:

- 1) загальні гарантії, які стосуються всіх або більшості прав і свобод;
- 2) спеціальні гарантії щодо окремих прав і свобод та їх груп.

В свою чергу, серед загальних гарантій можна виділити політичні, економічні, соціальні, духовні (культурні), власне правові (юридичні) та організаційні гарантії.

Політичними, економічними, соціальними і духовними гарантіями є відповідні суспільні системи – політична, економічна, соціальна, культурна (духовна), – які склались і функціонують у нашому суспільстві. Наприклад, економічними гарантіями прав і свобод є існуюча система форм власності і ринкових відносин, духовними гарантіями – існуюча система освіти, науки, культури тощо.

Юридичними гарантіями прав і свобод особи є насамперед певні принципи правового статусу особи, передбачені і закріплені Конституцією, процесуальні гарантії (норми), юридичні обов'язки, а також юридична відповідальність за порушення прав і свобод інших осіб.

Зокрема, Конституцією передбачаються такі засади правового статусу особи (ст. 21-26):

1) принцип вільності і рівності людей у своїй гідності та правах, який означає, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21);

2) принцип невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини, який означає, що права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21);

3) принцип невичерпності прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією, який свідчить, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними (ст. 22);

4) принцип гарантованості і довічності прав і свобод, який передбачає, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (ст. 22);

5) принцип права на вільний розвиток особистості, який означає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших осіб, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23);

6) принцип рівності конституційних прав і свобод громадян та їх рівності перед законом, який означає, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних та інших переконань, статі, економічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 24);

7) принцип права громадянства і його зміни, який означає, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство (ст. 25);

8) принцип національного режиму для іноземців і осіб без громадянства, який означає, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, також несуть ті самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (ст. 26).

Крім цих конституційно-правових принципів статусу людини і громадянина, які закріплені в Конституції як пріоритетні, Основним Законом передбачається й ряд інших, які є переважно традиційними для Конституції і законів України. До них відносять (ст. 55-64):

1) принцип права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, який означає, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності цих органів (ст. 55);

2) принцип відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, що завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);

3) принцип права на інформацію щодо своїх прав і обов'язків, який означає, що кожному гарантується право знати свої права

та обов'язки, що закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у встановленому законом порядку. Закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права і обов'язки громадян, але не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є недійсними (ст. 57);

4) принцип недопустимості зворотної дії закону, який означає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, і що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58);

5) принцип права на правову допомогу, який означає, зокрема, що кожний є вільним у виборі захисника своїх прав і що у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно (ст. 59);

6) принцип необов'язковості виконання явно злочинного розпорядження чи наказу (ст. 60);

7) принцип недопустимості подвійного притягнення до юридичної відповідальності одного виду (кримінальної, адміністративної і іншої) за одне й те саме правопорушення (ст. 61);

8) принцип (презумпція) невинуватості особи, який означає, зокрема, що особа вважається невинною у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, і що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинність у вчиненні злочину (ст. 62);

9) принцип звільнення від відповідальності за відмову давати покази або пояснення, який означає, що особа не несе відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення про себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63);

10) принцип недопустимості обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64).

Поруч з нормативно-правовими гарантіями, які містять Конституція і закони України, надзвичайно важливу роль відіграють також організації.

Основними організаціями, організаційно-політичними гарантантами прав та свобод людини і громадянина за Конституцією України є:

1) парламент – Верховна Рада України, яка визначає виключно законами України права та свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадян (ст. 92);

2) Президент України (ст. 102);

3) Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Зокрема, Кабінет Міністрів України вживає заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 116);

4) місцеві державні адміністрації, які на відповідній території забезпечують одержання прав і свобод громадян (ст. 119);

5) суди, які захищають права і свободи людини і громадянина (ст. 55);

6) уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 55);

7) прокуратура, яка здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом (ст. 121).

8) адвокатура, яка діє для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах (ст. 59);

9) політичні і громадські організації, які здійснюють і захищають права і свободи громадян, що об'єднуються у них (ст. 36);

10) органи місцевого самоврядування (ст. 143);

11) міжнародні судові установи та відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Гарантом прав і свобод людини і громадянина є також держава в цілому, оскільки відповідно до ст. 3 Конституції права і свободи людини та їх гарантії і визначають зміст і спрямованість діяльності держави, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження прав і свобод людини є обов'язком держави.

5. Обов'язки людини і громадянина

Поряд з правами і свободами нова Конституція визначає й основні обов'язки громадянина України. Основні обов'язки – це виражені в юридичній формі головні вимоги до людини і громадянина, що передбачаються державою для участі їх в забезпеченні як державних, так і особистих інтересів.

Коло цих обов'язків значно вужче, ніж у попередній Конституції, проте воно охоплює всі основні сфери життя і діяльності особи, суспільства і держави: політичну, економічну, соціальну, культурну і зовнішню (зовнішньо-політичну).

Першочерговими обов'язками громадян України за новою Конституцією (ст. 65) є захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів. Пріоритетність цього обов'язку зумовлена об'єктивною необхідністю всебічного утвердження внутрішнього і зовнішнього суверенітету і незалежності в політичній, економічній, культурній та інших сферах, забезпечення обороноздатності країни, а також потребою формування поваги до всіх інститутів держави.

Виходячи з необхідності духовного відродження України, надійного збереження та розумного використання її духовних цінностей і природних ресурсів, Конституція України покладає на своїх громадян обов'язок не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66).

Тривалий час в Україні не визначався як основний обов'язок громадян сплата податків і зборів та подання декларацій про майновий стан та доходи. Зі зміною економічних і соціальних основ суспільства і держави і проголошення істотно збагаченим змісту ряду економічних прав особи (права власності, права підприємницької діяльності тощо) стало можливим і необхідним закріплення в Конституції якісно нового обов'язку, як основного, а саме: *обов'язку сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом* (ст. 67).

Конституція України, визнаючи людину – її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку – найвищою соціальною цінністю, проголошуючи і гарантуючи систему її прав і свобод, покладає на неї *обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей* (ст. 68).

Держава повинна шанувати особу, надійно гарантувати її права і свободи, а особа повинна шанувати державу, всі її інститути, Конституцію та закони України.

Незнання законів не звільняє нікого від юридичної відповідальності.

ТЕМА 8

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1. Поняття демократії та форми її здійснення

Весь цивілізований світ сьогодні тісно пов'язаний з поняттям демократії. Термін «демократія» походить від старогрецьких слів «демос» – народ і «кратос» – сила, влада.

Демократія – це така організація політичної системи суспільства, яка побудована на визнанні народу, як джерела влади, та на існуванні в державі найвищих виборних органів. Вперше така форма організації суспільства виникла в Стародавній Греції. В подальший час вона була закріплена у перших писаних конституціях Америки та Європи в кінці XVIII ст.

Чітку формулу демократії визначив в середині XIX ст. американський президент Авраам Лінкольн. На його думку, демократія виходить із народу, здійснюється народом і для народу.

Демократичність держави і суспільства визначається на сучасному етапі, насамперед, рівнем розвитку народовладдя, тобто тим, наскільки існуючі процедури виявлення і здійснення волі народу впливають на управління державними та суспільними справами. Найбільш ефективно такий вплив може здійснюватись у **формі прямої демократії**, під якою розуміється особиста (індивідуальна або в складі об'єднання громадян) участь громадян в управлінні справами суспільства і держави, безпосереднє здійснення ними управлінських функцій.

В історії розвитку людства саме ця **форма демократії** мала місце з самого початку. Так, за умов первісних відносин вона здійснювалась у вигляді загальних зборів членів родів, а у перших державних утвореннях – народних зборів, де брали участь усі громадяни.

Класичним прикладом народних зборів як форми прямої демократії є організація державної влади в античних країнах. Із розвитком та ускладненням суспільних відносин, внаслідок значного зростання кількості населення держав, стало просто неможливо здійснювати класичні зразки прямого народовладдя з суто технічного боку. Крім того, народні збори стали перешкодою на шляху

ху реалізації інтересів панівної верхівки суспільства. В результаті такого розвитку суспільства почали виникати **нові форми прямої демократії**, до яких на даний момент належать:

- 1) вибори в представницькі органи;
- 2) референдуми;
- 3) збори громадян за місцем проживання;
- 4) збори громадян за відкликання депутата та ін.

Ці положення закріплені в ст. 69 Конституції України.

Розвиток і зміцнення держав, ускладнення їх політичних систем зробило неможливим вирішувати всі питання загальнодержавного значення шляхом залучення до цього всього населення. За цих умов зародилась і набула поширення інша форма демократії – представницька.

На відміну від прямої, **представницька демократія** означає участь громадян України в управлінні державою і суспільством не безпосередньо, а через представників, обраних ними в органи держави. Так, народні депутати України є повноважними представниками народу у Верховній Раді.

Поряд із колективними (колегіальними) загальнодержавними органами можуть обиратись і одноособові, посадові особи, що уповноважені виступати від імені держави. В Україні, як і в багатьох інших країнах, це Президент.

Представницьку демократію здійснюють також органи місцевого самоврядування, тобто ради усіх рівнів.

2. Види виборчої системи та виборчого права

Органи представницької демократії формуються шляхом виборів. В свою чергу, встановлений порядок виборів називають *виборчою системою*. Виборча система може бути **кількох видів**:

- 1) мажоритарна виборча система;
- 2) пропорційна виборча система;
- 3) змішана виборча система.

Мажоритарна виборча система (від лат. – «більшість») передбачає голосування за конкретну особу в одномандатних територіальних округах.

Пропорційна виборча система – це вибори, де голосування відбувається за партійними списками, тобто виборцями обирається певна партія. *Пропорційною* вона називається тому, що місця в парла-

менті розподіляються *пропорційно* між партіями залежно від кількості голосів, отриманих на виборах. Така форма запроваджена в Україні. Для проходження партій в парламент встановлюється відсотковий бар'єр (від 3 до 5%). В Україні цей показник становить 5%.

Змішана виборча система включає поєднання в рівній пропорції як мажоритарної, так і пропорційної систем.

Виборча система нерозривно пов'язана з виборчим правом. *Виборче право* – це частина конституційного права, що регулює відносини, які виникають в ході виборів в представницькі органи. Розрізняють два види виборчого права:

- 1) активне виборче право;
- 2) пасивне виборче право.

Активне виборче право передбачає право обирати, а пасивне – право бути обраним. В активному і пасивному виборчому праві існують різні обмеження, що називаються цензами. В Україні, як і в більшості держав світу, в активному виборчому праві існує ряд цензів, що здебільшого носять віковий характер, тобто право голосу мають дієздатні громадяни, які досягли на день виборів 18 років. Однак, іноді додаються й інші, наприклад, ценз осілості. Так, у Франції, Бельгії він становить 6 місяців. Новій Зеландії та Японії – 3 місяці, в США – 7 років, у Великобританії, Німеччині, Австрії закон взагалі вимагає постійного місця проживання.

В деяких арабських та латиноамериканських державах застосовується ще й до сьогодні ценз статі. Так, в Бахреїні, Катарі, Кувейті жінки не мають права голосу. На Гаїті вони володіють цим правом лише на виборах до місцевих органів. У Гватемалі виборчі права жінки обумовлені ще й цензом письменності, тоді коли до чоловіків такий ценз не застосовується.

Щодо пасивного виборчого права, то тут цензи більш вимогливі. Наприклад, віковий ценз в США для депутата в нижню палату парламенту складає 25 років, а ценз осілості – 7 років, у верхню палату – відповідно 30 і 9 років. ***В Україні ці показники складають 21 рік і час проживання – останніх 5 років.***

Виборча система і виборче право (ст. 71) базується на певних *принципах (засадах)*:

- 1) вибори вільні;
- 2) вибори загальні;
- 3) вибори рівні;

- 4) вибори прямі;
- 5) таємне голосування.

Ці принципи мають своє тлумачення. Вільні вибори означають, що не допускається примушення до участі у виборах.

Принцип *загальності* виборчого права означає, що активне виборче право мають усі громадяни України, які на день голосування досягли 18 років, за винятком осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними.

Принцип *рівності* означає, що всі громадяни беруть участь у виборах на рівних умовах, коли кожен виборець має лише один голос.

Принцип *прямого* виборчого права означає, що особи, які балотуються, обираються безпосередньо виборцями. Світова практика знає і непрямі вибори, коли виборці обирають спочатку своїх представників, які в подальшому голосують уже безпосередньо за відповідних кандидатів. Так, наприклад, проводяться вибори Президента США.

Принцип *таємності* голосування означає, що контроль за волевиявленням виборців заборонений. Це пояснюється, зокрема, тим, що кожен виборець голосує особисто, оскільки голосування за інших осіб за законом не допускається. У випадку, коли виборець, який не має можливості заповнити бюлетень особисто, може запросити в кабінку для таємного голосування іншу особу (крім членів виборчої комісії, кандидатів, які балотуються по даному виборчому округу, їх довірених осіб, а також представників партій, що спостерігають за виборами).

Останнім часом все більшого поширення набуває абсентеїзм, тобто неявка частини виборців на виборчі дільниці для голосування, іншими словами, їх відмова від реалізації свого активного виборчого права. Абсентеїзм за попереднім законодавством робив неможливим в окремих округах проходження виборів. За новим законодавством це явище має менший вплив на результати виборів.

У деяких державах участь громадян у виборах, в зв'язку з цим, розглядається не як їх право, а як обов'язок. Такий підхід аргументується й тим, що у давнину участь у представницьких народних зборах була почесним обов'язком громадян, ігнорування якого каралось, якщо не за законом, то за звичаєм. За сучасних умов участь у виборах слід розглядати як громадську функцію, що здійснюється не стільки в інтересах громадян, скільки відповідно до потреб забезпечення формування найважливіших державних структур.

Законодавством ряду держав за неучасть у виборах передбачені певні санкції. Так, в Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом 3-х років. У Бельгії, залежно від кількості проігнорованих випадків, передбачені різні за розміром штрафи, а в Італії списки громадян, що не брали участі у виборах публікуються у пресі. У Греції, Туреччині таку особу засуджують до позбавлення волі.

3. Характеристика інституту виборів в Україні

Конституційну основу інституту виборів в Україні становлять розділ III-й, ст. 69-71, Закони України «Про вибори народних депутатів України», «Провибори Президента України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців» тощо.

Відповідно до останньої редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України» народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Усього обирається 450 депутатів. Вибори здійснюються за мажоритарно-пропорційною (змішаною) системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій.

Пасивне виборче право в Україні має такі *цензи*:

- 1) віковий – 21 рік;
- 2) осілості – 5 років.

Активним виборчим правом володіють громадяни України, яким на день проведення виборів виповнилося 18 років.

За законом не можуть бути обраними депутатами громадяни, що мають судимість, якщо вона не погашена, не знята у встановленому законами порядку, а також громадяни, що проходять строкову службу.

За умов подання довідки до окружної виборчої комісії про тимчасове припинення службових повноважень на період виборів, мають право балотуватися військовослужбовці, працівники органів МВС, СБУ, прокурори, судді, державні службовці.

Всі обрані депутатами особи подають у відставку і звільняються із займаних посад, оскільки Верховна Рада працює на постійній основі.

Загальне керівництво виборами, виборчим процесом здійснює Центральна виборча комісія (ЦВК), яка обирається парламентом за поданням Президента. ЦВК оголошує про початок виборчого процесу за 90 днів до дня виборів. Перед виборами складається державний реєстр виборчого корпусу України – постійний список виборців.

Законом визначено і коло суб'єктів, що мають право висувати кандидатів у депутати. Ними є:

- 1) політичні партії;
- 2) виборчі блоки партій.

Партії та їх виборчі блоки складають списки своїх кандидатів у депутати у відповідній наявній послідовності.

Висування списків кандидатів у депутати партіями та блоками за пропорційною системою розпочинається за 90 днів і закінчується за 79 днів до дня виборів (ст. 52), а для мажоритарників за 75 днів (ст. 59).

Кандидатам в народні депутати надаються гарантії діяльності на передвиборчий період:

- 1) вони звільняються від роботи із збереженням середньої зарплати;
- 2) кандидати не можуть бути призвані на військову службу;
- 3) користуються правом безкоштовного проїзду;
- 4) державні органи повинні сприяти в організації зустрічей кандидатів з виборцями.

Кандидати у депутати, їх довірені особи, а також уповноважені особи політичних партій виборчих блоків проводять передвиборчу агітацію, що проявляється у різних формах і засобах.

Вони мають право вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів у депутати, їх політичні, ділові та особисті якості, а також передвиборчі програми політичних партій, виборчих блоків, крім того, проводити агітацію – «за» або «проти» кандидатів у депутати чи виборчих списків від політичних партій, виборчих блоків партій на зборах, мітингах, у бесідах, пресі, по радіо і телебаченню. Передвиборча агітація може здійснюватися у будь-яких формах і будь-якими засобами, які не суперечать законодавству.

В день виборів голосування проводиться з 8 до 20 години. Виборцям під час голосування видаються бюлетні, в яких робиться позначка «плюс» або інша, що засвідчує волевиявлення виборця у квадраті, який відповідає певній партії чи кандидату у народні депутати.

Якщо виборець не підтримує жодного учасника, про це робиться відмітка в кінці списків. Недійсними вважаються виборчі бюлетені:

- 1) не встановленого зразка;
- 2) на яких відсутній підпис члена дільничної виборчої комісії;
- 3) в яких поставлено більше, ніж одну позначку навпроти прізвищ кандидатів у депутати чи назв політичних партій;
- 4) в яких не поставлено жодної позначки;
- 5) в яких неможливо однозначно визначити волевиявлення виборця.

Після проведення виборів виборчі комісії встановлюють їх результати. Партії і виборчі блоки, які отримали 5% і більше голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, мають право на розподіл місць у парламенті пропорційно до кількості отриманих ними голосів. З цією метою обчислюється квота, тобто кількість голосів виборців, необхідна для отримання одного мандата. Вона вираховується шляхом ділення кількості голосів виборців у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, які подані за списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій на число мандатів у багатомандатному виборчому окрузі. При цьому дробові залишки від ділення відкидаються. Далі, кількість голосів, поданих за список кандидатів у депутати від кожної політичної партії, виборчого блоку партій, ділиться на цю квоту. Отримане ціле число і є кількістю мандатів цієї партії.

У мажоритарному окрузі обраним вважається кандидат у депутати, який одержав більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, відносно інших кандидатів, які балотувалися в даному окрузі. У випадку, коли до виборчого бюлетня було включено лише одного кандидата у депутати, він вважається обраним, якщо кількість голосів, поданих за нього, не перевищує кількості голосів *«не підтримую жодного з кандидатів у депутати»* по одномандатному виборчому округу.

Якщо найбільшу і водночас однакову кількість голосів набрали два або більше кандидатів у депутати, що може бути дуже рідко, проводиться повторне голосування по цих кандидатурах.

За окремих обставин вибори можуть бути визнані такими, що не відбулися, хоча, порівняно з попереднім законодавством, їх кількість значно зменшено. Вибори визнаються такими, що не відбулися у зв'язку з вибуттям усіх зареєстрованих у виборчому окрузі кан-

дидатів та недійсними, якщо в ході виборів або під час підрахунку голосів мали місце порушення.

Підсумки виборів народних депутатів встановлюється Центральною виборчою комісією не пізніше ніж на 15-й день з дня голосування (ст. 98-99).

Законодавством передбачений і механізм заміни депутатів, які в силу певних обставин вибули. У разі, коли депутат, якого обрано у багатомандатному загальнодержавному окрузі, втратив депутатські повноваження, депутатський мандат отримує перший за черговістю кандидат у списку від тієї ж політичної партії. Якщо в списку кандидатів у депутати від політичної партії, виборчого блоку партій не залишилося кандидатів для заміщення вакантного мандата, такий мандат залишається вакантним до наступних виборів. За умов втрати депутатських повноважень особою, що була обрана в одномандатному виборчому окрузі, проводяться проміжні вибори замість депутата, який вибув.

4. Поняття референдуму та його види

Важливою формою безпосередньої демократії є референдум (від лат. «референдум» – те, що повинно бути повідомлено). **Референдум** – це спосіб прийняття громадянами України шляхом всенародного голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Порядок підготовки і проведення референдумів визначається Конституцією (ст. 72-74) та Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми».

Чинне законодавство виділяє *види референдумів*:

- 1) всеукраїнський референдум;
- 2) референдум Автономної Республіки Крим;
- 3) місцевий референдум.

Шляхом всеукраїнського референдуму можна вирішувати лише питання, передбачені Законом, а саме:

- затвердження Конституції, її окремих положень, внесення змін та доповнень;
- прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень;
- прийняття рішень, які визначають зміст Конституції, законів України.

На всеукраїнський референдум **не виносяться** питання, які за законодавством належать до компетенції органів суду і прокуратури, питання податків, бюджету, амністії.

В свою чергу місцеві референдуми можуть виносити питання, які віднесені законодавством до відання органів місцевого і регіонального самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також питання дострокового припинення повноважень місцевої ради та найменування і перенайменування населених пунктів. На місцеві референдуми **не виносяться** питання скасування рішень вищих органів та питання, пов'язані з обранням посадових осіб.

Референдуми мають свій **порядок призначення**. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом. Такий референдум може бути проголошений за народною ініціативою на вимогу не менше, як 3-х млн. громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у 2/3 областей і не менше, як по 100 тис. підписів у кожній області.

Верховна Рада може призначити всеукраїнський референдум, якщо цього вимагає 1/2 складу народних депутатів.

Місцевий референдум призначається місцевою радою на вимогу депутатів, що складають не менше, як половину від загального складу Ради або на вимогу 1/10 частини громадян України, які постійно проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці і мають виборче право.

Право вимоги референдумів громадянами України реалізується шляхом зібрання підписів. Право ініціативи в збиранні підписів під вимогою проведення всеукраїнського референдуму належить громадянам, які мають право на участь у референдумі, а під вимогою про призначення місцевого референдуму – громадянам України, які постійно проживають на відповідній території і мають право на участь у референдумі. Зібрання підписів організують і здійснюють ініціативні групи:

- у складі 20 осіб для ініціювання всеукраїнського та місцевого (обласного і міських для Києва та Севастополя) референдумів, що обираються зборами, у яких беруть участь не менше, як 200 громадян України.
- у складі не менше 10 осіб – для міського (міст районного підпорядкування), селищного і сільського референдуму – утво-

рюються на зборах за участю не менш 50 громадян України, які мають право на участь у референдумі і постійно проживають на відповідній території.

Ініціативні групи повинні зареєструватись у місцевих органах влади, після чого перейти до збору підписів. З дня одержання свідоцтва про реєстрацію ініціативна група має право організовувати та безперешкодно здійснювати збирання підписів з питань всеукраїнського референдуму протягом 3-х місяців, а місцевого – 1 місяця.

Громадянин, який підтримує пропозицію про референдум при наявності документа, що засвідчує особу, ставить у підписному листі свій підпис, а також паспортні дані.

У разі виявлення порушень порядку збирання підписів та оформлення підписних листів голова ради вносить подання в Центральну Комісію з всеукраїнського референдуму, яка може визнати недійсними підписні листи, а у разі повторного порушення може бути прийняте рішення про припинення діяльності ініціативної групи. Після завершення збирання підписів у триденний термін складається підсумковий протокол, в якому зазначається кількість голосів.

Після призначення референдуму у вказаний день відбувається голосування. Рішення вважається ухваленим громадянами, якщо за нього проголосувала більшість від тих громадян, які брали участь у голосуванні.

Від референдуму слід відрізнити дорадче опитування громадян України, яке проводиться з метою виявлення волі громадян при вирішенні важливих питань всеукраїнського і місцевого життя. Результати дорадчого опитування розглядаються і враховуються при прийнятті рішень відповідними державними органами.

ТЕМА 9

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ – ЄДИНИЙ ОРГАН ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ

1. Верховна Рада України та її значення в організації державної влади

Правовий статус Верховної Ради України визначений в IV розділі, ст. 75-101 Конституції України. Як зазначено в ст. 6 Конституції, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Верховна Рада є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Це не означає, що Верховну Раду можна розглядати як вищестоячий орган відносно інших загальнодержавних органів, таких як Кабінет Міністрів, Конституційний Суд, Верховний Суд, місцеві ради. Конституція не закріплює принцип єдності представницьких органів, як це було раніше, оскільки тепер усі інші ради визначаються не як місцеві органи державної влади, а як органи місцевого самоврядування. Тому вплив Верховної Ради на діяльність інших державних органів та органів місцевого самоврядування здійснюється виключно шляхом прийняття відповідних законів, які є обов'язковими для виконання.

Найчастіше вищі законодавчі органи у світі називають парламентами. Цей термін походить з французької мови і означає «говорити». Парламент України дістав остаточну назву у 1937 р. як Верховна Рада. До цього часу законодавчий орган носив назву Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК).

За структурою парламент України, як і у багатьох інших державах, є однопалатним. Поруч з цим існують і двопалатні парламенти (Франція, Німеччина, США, Казахстан, Росія).

Які аргументи висловлюються з приводу існування в Україні однопалатного парламенту? Перш за все, основною причиною наявності однопалатного парламенту називається відсутність федерального устрою. Україна ж є унітарною державою. А в унітарних державах, як свідчить історія розвитку парламентаризму, наявність двопалатних парламентів зумовлюється здебільшого національними, історичними, культурними традиціями. Вони виникли,

як правило, в результаті компромісу, який мав місце в минулому між феодалами та буржуазією. В Україні таких традицій не було.

Головне завдання Верховної Ради – розгляд і прийняття законів, що відноситься виключно до компетенції парламенту. Верховна Рада є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, що діє на постійній основі. Це вищий виборний, колегіальний орган, який має своїми головними повноваженнями діяльність у сфері законотворчості.

Зарубіжний досвід свідчить, що в різних країнах ступінь розмежування повноважень між гілками державної влади не є однаковим. Жорстке розмежування таких повноважень характерне для країн із президентськими формами державного правління (США, Португалія, Фінляндія). Більш тісне переплетення законодавчої та виконавчої влад є характерною рисою змішаних парламентсько-президентських форм (Німеччина, Австрія, Італія, Швеція). В Конституції України обраний варіант відносно досить жорсткого розподілу влади, про що свідчать такі положення, як заборона народним депутатам перебувати на державній службі, неприпустимість делегування законодавчих функцій та ін.

Верховна Рада, поруч із законодавчою функцією, здійснює також установчі, беручи участь у формуванні інших органів влади, а також парламентський контроль за їх діяльністю. Парламент через вільно обраних народних депутатів представляє український народ і покликаний діяти в інтересах усіх громадян України.

2. Процедура формування парламенту

Згідно з Конституцією Верховна Рада обирається вільними виборами на основі загального, рівного і прямого виборного права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років і у складі 450 народних депутатів (ст. 76 Конституції).

Однак, вибори можуть бути як черговими, так і позачерговими. Відповідно до ч. 1 ст. 77 Конституції чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Згідно з ст. 82 Верховна Рада має зібратися на першу сесію не пізніше ніж на 30-ий день після офіційного оголошення результатів виборів.

У свою чергу, позачергові вибори Верховної Ради проводяться у разі дострокового припинення її повноважень. Підставою для них може бути рішення Президента щодо розпуску Верховної Ради, якщо протягом 30 днів чергової сесії не можуть розпочатися її пленарні засідання.

Позачергові вибори призначаються Президентом і проводяться у період 60-ти днів з дня опублікування президентського указу про дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Варто підкреслити, що повноваження Верховної Ради, обраної на позачергових виборах, не можуть бути припинені протягом одного року (ст. 90 Конституції). Це зумовлюється недоцільністю частих перерв у діяльності найвищого законодавчого органу і значних фінансових затрат, пов'язаних з його виборами.

Дострокове припинення повноважень Верховної Ради не допускається і в останні шість місяців строку повноважень Президента України. Це правило спрямоване на створення певних гарантій стабільності функціонування державного апарату на демократичних засадах у період виборчої президентської кампанії.

У конституціях іноземних держав також мають місце аналогічні положення. Так, в Австрії президент протягом одного року перебування на посаді може лише один раз з однієї і тієї ж причини розпустити нижню палату. В Італії, Молдові, Росії і Румунії, як і в Україні, президент не може реалізувати відповідне право в останні шість, а в Болгарії – три місяці своїх повноважень.

Повноваження Верховної Ради нового скликання починаються у день відкриття її першого засідання. Одночасно припиняються повноваження Верховної Ради попереднього скликання, обраної на попередніх виборах.

Строк повноважень Верховної Ради складає 5 років. В інших країнах цей термін є різним: у Швеції він становить 3 роки, у Болгарії – 4, у Білорусії – 5 років. У державах з двопалатними парламентами строки повноважень палати, як правило, не збігаються. Так, депутати Палати представників Конгресу США обираються на 2 роки, а члени Сенату – на 6 років, причому через кожні 2 роки переобирається третина сенаторів. У Франції сенатори верхньої палати обираються на 9 років, а депутати Національних зборів нижньої палати – на 5 років.

Отже, процедура формування та припинення повноважень Верховної Ради за Конституцією України цілком відповідає міжнародній практиці і закордонним аналогам.

3. Поняття статусу народного депутата

Основною фігурою у представницьких органах, тобто радах, виступає депутат (від лат. *«уповноважений»*). Народні депутати України є повноважними та відповідальними представниками народу України у Верховній Раді. Правове становище народних депутатів, тобто їх статус визначається Конституцією України у ст. 76, 78, 79, 80, 81, 86.

До складу Верховної Ради входить 450 народних депутатів, хоча до кінця 80-х років ХХ ст. їх обиралось 650. Кількісний показник депутатського корпусу в іноземних державах різний: в США він складає 535 депутатів, у Великобританії – 1795, в Італії – 945, в Греції – 300 депутатів і т.д.

Народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх 5-ти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість, якщо вона не погашена і не знята. Однак, судимість за злочини по необережності не можуть бути перешкодою для обрання народним депутатом.

Особи, обрані до складу парламенту, мають здійснювати депутатські повноваження на постійній основі. Це означає, що народні депутати не можуть займатися іншою діяльністю, крім викладацької і наукової роботи у вільний від основного заняття час.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення ними перед Верховною Радою присяги, що має свою процедуру. Зокрема, найстарший за віком народний депутат зачитує присягу перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом. Відмова скласти присягу стає наслідком втрати статусу народного депутата і призначенням у відповідному виборчому окрузі нових виборів (ст. 79 Конституції).

Конституція України визначає необхідні правові гарантії для безперешкодного і ефективного здійснення народними депутатами своїх депутатських повноважень. Однак 3 вересня 2019 р. Вер-

ховна Рада IX скликання своїм рішенням 373 голосами обмежила недоторканність народних депутатів України. Відтак зі ст. 80 Конституції України вилучені слова: «*Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність*» і «Народні депутати не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягненні до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані». При цьому, народний депутат України не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання, за винятком образи чи наклепу. Ця особливість покликана запобігати зловживанню народними обранцями своїм статусом, дисциплінувати їх. Прийняте рішення почало діяти з 1 січня 2020 р.

В практиці діяльності українського парламенту зняття депутатської недоторканості досить рідке явище, оскільки лише в 1953, 1990, 1994, 1998, 2017, 2018 рр. було дано згоду на притягнення депутатів до кримінальної відповідальності, однак жодного вироку суду так і не було винесено.

Обмежена депутатська недоторканість поширюється на депутатів практично всіх парламентів світу, але її зміст у багатьох країнах різниться. Так, у Німеччині, Росії та ряді інших країн депутата можна затримати чи заарештувати, якщо він затриманий на місці вчинення злочину, а у Японії імунітет діє лише під час пленарних засідань і т.д. Практично у всіх країнах з припиненням дії мандату припиняється і недоторканість депутата.

Народні депутати наділені переліком повноважень, що виявляються у їх правах та обов'язках, пов'язаних з діяльністю у Верховній Раді та у виборчому окрузі. В зв'язку з цим народний *депутат має право*:

- обирати і бути обраним до органів Верховної Ради;
- пропонувати питання для розгляду;
- законодавчої ініціативи;
- ставити питання про визнання законопроекту терміновим;
- вносити пропозиції та поправки до проектів законів, постанов, інших законодавчих актів;
- звертань із запитамі, брати участь у дебатах;
- порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ, організацій;
- оголошувати на засіданні Верховної Ради тексти звернень, заяв, резолюцій тощо.

Однією з конституційних форм депутатської діяльності є депутатський запит (ст. 86 Конституції).

Депутатський запит – це вимога народного депутата до певного органу чи посадової особи дати офіційне роз'яснення з питань, які входять до їх компетенції. Орган або посадова особа, до яких звернено запит, зобов'язані дати офіційну письмову відповідь не пізніше, як у 7-денний термін. Ця відповідь може оголошуватись на засіданні Верховної Ради, а за наполяганням 1/5 частини депутатів можливе проведення обговорення, на яке запрошуються посадові особи, до яких звернено запит.

Працюючи у Верховній Раді, народні депутати мають право брати участь у перевірках додержання законів державними органами та у депутатському розслідуванні.

Поруч з правами на депутата покладаються і обов'язки. До них належать:

- 1) бути присутнім та брати участь у засіданні;
- 2) виконувати доручення керівного складу Верховної Ради;
- 3) додержуватись регламенту;
- 4) брати участь в контролі за виконанням законів та інших актів;
- 5) інформувати Верховну Раду про виконання доручень.

Законодавство передбачає також права і обов'язки народного депутата у зв'язку з його діяльністю у виборчому окрузі. На місцях народні депутати мають право:

- брати участь у розгляді в органах державної влади будь-яких питань, що зачіпають інтереси громадян і організацій;
- звертатися в державні органи, до підприємств і організацій, посадових осіб з питань своєї депутатської діяльності;
- відвідувати будь-які державні і громадські органи;
- перевіряти з власної ініціативи з залученням при необхідності представників державних органів відомості про порушення закону;
- вимагати від відповідних органів припинення порушення закону;
- одержувати повну і достовірну інформацію з питань, пов'язаних із здійсненням депутатських повноважень;
- проводити збори виборців округу, зустрічі з виборцями.

Депутат має право звертатися до посадових осіб всіх державних органів із зверненням. Депутатське звернення – це викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до державних органів, керівників підприємств, установ, організацій, щоб здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції. Термін розгляду такого звернення встановлений в межах від 10 до 30 днів.

Важливе місце серед прав народних депутатів у виборчому окрузі відводиться правам:

- на невідкладний прийом посадовими особами;
- вимагати усунення порушення законності;
- брати участь у сесіях місцевих рад.

У виборчому окрузі народний депутат України зобов'язаний:

- 1) підтримувати зв'язки з виборцями, регулярно інформувати їх про свою роботу;
- 2) брати участь у засіданні з контролю за виконанням законів;
- 3) вивчати громадську думку, потреби і запити населення;
- 4) вести регулярний прийом виборців.

Народний депутат зобов'язаний періодично, але не рідше одного разу на рік, звітувати перед виборцями. Звіт може бути проведений додатково на вимогу не менше, як 200 виборців.

На період виконання депутатських обов'язків народні депутати користуються рядом соціальних гарантій:

- за ними зберігається попереднє місце роботи;
- життя і здоров'я депутата підлягають обов'язковому страхуванню на суму 10-річного грошового утримання депутата;
- при досягненні пенсійного віку призначається пенсія, яка становить 80% місячного окладу, встановленого на цей час, для працюючого народного депутата;
- безплатний проїзд на території України;
- заробітна плата народних депутатів призначається в межах від 17 до 19 мінімальних заробітних плат та ін.

Повноваження народного депутата тривають протягом п'яти років, однак за певних умов можуть достроково припинитися. Конституція України (ст. 81) передбачає таку можливість у разі:

- 1) їх складання за особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувачувальним вироком проти депутата;

- 3) визнання депутата судом недієздатним або безвісти відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або виїзд на постійне проживання за межі України;
- 5) неможливості фізичного існування.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менше як 226 депутатів. Це рішення перегляду не підлягає, оскільки законодавство не передбачає можливості відновлення цих повноважень.

4. Порядок роботи Верховної Ради України, обрання її керівних органів

Верховна Рада як колегіальний, законодавчий орган здійснює свою діяльність в особливій організаційній формі, збираючись на сесії (ст. 82).

Конституція вперше визначає умову, за якої Верховна Рада є повноважною. Цією умовою є обрання не менше, як 2/3 від конституційного складу, тобто не менше, як 300 народних депутатів.

Новообрана Верховна Рада на першу сесію збирається не пізніше, ніж на 30 день після офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання Верховної Ради відкриває найстаріший народний депутат за віком і керує роботою Верховної Ради до обрання її Голови.

Сесії Верховної Ради можуть бути черговими, тобто такими, що починають свою роботу у встановлені строки (першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року) і позачерговими, що можуть скликатися на вимогу не менше, як третини народних депутатів або на вимогу Президента України.

Позачергові сесії скликаються Головою Верховної Ради, однак, якщо указом Президента в Україні запроваджується воєнний чи надзвичайний стан, то парламент повинен зібратися у дводенний строк на позачергову сесію без її офіційного скликання (ст. 83. Конституції).

У випадку закінчення строку повноважень Верховної Ради під час військового чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради, обраної після скасування військового чи надзвичайного стану. Із цього

положення впливає, що під час дій військового чи надзвичайного стану вибори народних депутатів України просто не проводяться.

Конкретний порядок роботи парламенту регулюється Конституцією та спеціальним законом – регламентом Верховної Ради. Усі свої рішення Верховна Рада може приймати лише на пленарних засіданнях шляхом голосування, що в свою чергу може бути таємним чи відкритим, здійснюватись підняттям рук, бюлетнями чи за допомогою технічних засобів. При цьому депутат повинен голосувати особисто, він не може доручати голосувати від свого імені іншим депутатам (ст. 84 Конституції).

Рішення приймаються у формі законів, постанов та інших актів простою більшістю від конституційного складу (не менше 226 голосів народних депутатів). Лише при вирішенні питань, пов'язаних із внесенням змін до Конституції та усуненням Президента України з поста в порядку імпичменту, рішення приймаються, відповідно, не менше, як 2/3 та 3/4 від конституційного складу Верховної Ради.

Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Це означає, що на них можуть бути присутні журналісти, а самі засідання можуть транслюватися по радіо чи телебаченню. Час та обсяг трансляції визначає Верховна Рада. Однак, при розгляді питань, які недоцільно розголошувати (пов'язані із національною безпекою, організацією та діяльністю Верховної Ради), за рішенням більшості від її конституційного складу можливе проведення закритих засідань. У закритому засіданні мають право брати участь, крім народних депутатів, Президент України, члени Кабінету Міністрів, інші особи, необхідність присутності яких визначена Верховною Радою або її Головою у зв'язку з розглядом зазначених питань. Хід роботи таких засідань та прийняття рішень не висвітлюються у засобах масової інформації.

Для керівництва своєю роботою Верховна Рада обирає Голову, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради (ст. 88 Конституції). Ці посадові особи обираються із складу депутатів Верховної Ради і відкликаються нею при необхідності.

Голова Верховної Ради наділяється за Конституцією певними повноваженнями, до яких належать:

- 1) ведення засідань Верховної Ради;
- 2) організація підготовки питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради;

- 3) підписання актів, прийнятих Верховною Радою;
- 4) **представлення Верховної Ради у відносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;**
- 5) організація роботи апарату Верховної Ради.

Для здійснення підготовки проектів законів, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради, утворюються комітети Верховної Ради, які працюють постійно. Їх перелік затверджується в межах 20-30 одиниць, а керівники усіх комітетів (голови) обираються Верховною Радою. У разі необхідності для підготовки і попереднього розгляду окремих питань, крім постійних комітетів, можуть утворюватись тимчасові спеціальні комісії.

Більше того, для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес Верховна Рада може створювати тимчасові слідчі комісії. Для їх створення необхідно, щоб за це проголосувало не менше, як 150 народних депутатів. Слід мати на увазі, що оскільки такі комісії не входять до системи органів правосуддя, то їх висновки і пропозиції не є вирішальними для слідчих органів і суду. Тому можна вважати, що вони мають суто моральне та політичне значення.

5. Повноваження вищого законодавчого органу

Конституція (ст. 85) закріплює широкі повноваження Верховної Ради, які визначають її місце та роль у державі. Ці повноваження за їх сутністю можна поділити на 9 груп, пов'язаних із:

- 1) внесенням змін і доповнень до Конституції;
- 2) законотворчою діяльністю і прийняттям законів;
- 3) **визначенням засад політики держави та програм суспільного розвитку;**
- 4) функцією контролю за бюджетом;
- 5) визначенням взаємовідносин Верховної Ради і Президента України;
- 6) формуванням інших державних органів;
- 7) функцією парламентського контролю Верховної Ради;
- 8) **організацією адміністративно-територіального поділу країни;**
- 9) здійсненням зовнішніх функцій держави.

В цілому **до повноважень Верховної Ради (ст. 85) відноситься:**

- внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;
- призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 Конституції;
- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- призначення виборів Президента України;
- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту). 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
- здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним ор-

ганізаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

- прийняття Регламенту Верховної Ради України;
- призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
- призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;
- призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- встановлення державних символів України;
- надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
- призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;
- обрання суддів безстроково;
- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конститу-

- ційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
 - призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
 - затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
 - надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
 - здійснення парламентського контролю;
 - прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;
 - призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;
 - затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;
 - затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Конституція України (ст. 92) закріплює широке коло питань, які можуть вирішуватись Верховною Радою тільки шляхом прийняття законів. *Це стосується відносин, що мають особливо важливе значення для функціонування та розвитку громадянина, держави, суспільства, а саме:*

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- 6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- 7) правовий режим власності;
- 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- 9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- 10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- 11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- 12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- 13) територіальний устрій України;
- 14) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;
- 15) засади місцевого самоврядування;
- 16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;
- 17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- 18) правовий режим державного кордону;
- 19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

- 20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;
- 21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;
- 22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

6. Конституційні питання законодавчого процесу

У ст. 93, 94 закріплюються вихідні позиції законодавчого процесу, тобто порядку діяльності, спрямованої на створення нового, а також на зміну чи відміну діючого закону, при цьому конституційно визначається коло суб'єктів, яким надається право законодавчої ініціативи – право офіційно вносити пропозиції щодо прийняття, зміни, або відміни законів, які Верховна Рада зобов'язана розглянути. Одночасно парламент не зобов'язаний задовольняти дану законодавчу ініціативу, однак повинен її розглянути і ухвалити відповідне рішення. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України надано:

- 1) Президентів;
- 2) народним депутатам;
- 3) Кабінету Міністрів;

Із законодавчою ініціативою можуть звертатися й інші суб'єкти, але через посередництво вищезгаданих. У Верховній Раді існує певна послідовність розгляду законопроектів, яка визначається відповідними планами законодавчих робіт (див. *додаток №10*).

Від моменту вияву законодавчої ініціативи до її розгляду Верховною Радою іноді минає певний, нерідко досить тривалий, час. Але якщо Президент України кваліфікує свій законопроект як невідкладний, тоді цей документ розглядається Верховною Радою позачергово.

В більшості країн світу право законодавчої ініціативи, як і в Україні, належить парламентаріям, урядові і президенту. Однак, таке право може надаватись також парламентським комітетам і комісіям, вищим судовим і прокурорським інстанціям, певній кількості громадян, а у федеральних державах – законодавчим органам суб'єктів федерації.

Ухвалений Верховною Радою закон підписує її Голова й невідкладно направляє його Президентіві України, який протягом

15 днів повинен вивчити закон і прийняти одне з двох можливих рішень:

- 1) схвалити й підписати закон і тим самим узяти його до виконання й офіційно оприлюднити його текст;
- 2) накласти на закон вето, тобто відхилити й повернути його.

Якщо протягом 15 днів Президент не поверне закон до Верховної Ради, у такому випадку він вважається прийнятим. Крім того, Верховна Рада може 2/3 голосів подолати вето Президента, наслідком чого має бути безумовне підписання главою держави цього закону.

Офіційним оприлюдненням закону вважається його опублікування у «Відомостях Верховної Ради України» або в газетах «Голос України», «Урядовий кур'єр». Опублікування тексту закону в інших виданнях має суто інформативне значення, не тягне за собою ніяких юридичних наслідків, і на ці джерела не можна посилалися при вирішенні справ, які мають юридичну вагу.

Закон набирає чинності через 10 днів після його офіційного оприлюднення. Але якщо в самому законі вказані інші строки, то саме вони й визначають дату набрання ним чинності.

Таким чином, на Верховну Раду України покладаються Конституцією важливі державні повноваження – законодавче визначення пріоритетних напрямків у зовнішній та внутрішній політиці, і від її вдалого визначення залежатиме добробут та процвітання нашої держави.

ТЕМА 10

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ, ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

1. Місце і роль Президента в системі державних органів

Практично всі цивілізовані країни світу мають главу держави. *Глава держави* – це особа, що здійснює представницькі функції держави в міжнародних відносинах і виконує підписання вищих державних актів.

Главою держави в монархіях є монарх, а в республіках – президент. Термін «*президент*» походить з латини і перекладається як «той, хто сидить попереду або головує». В системі вищих органів президентської республіки пост глави держави здебільшого поєднаний з посадою голови уряду (США, Ірак, Корея). У парламентських республіках (Австрія, Німеччина) та в деяких видах монархій (Великобританія, Іспанія) ці посади, як правило, розділені і займаються різними особами. Останнім часом набуває поширення напівпрезидентська республіка (Франція, Португалія, Болгарія, Україна). За цією формою державного управління президент обирається народом, але парламенту надаються певні повноваження, пов'язані з контролем за його діяльністю під час формування уряду і здійснення виконавчої влади.

Запровадження посади президента має свою давню історію. Першою державою, де було введено посаду президента – глави держави і виконавчої влади, є Сполучені Штати Америки. Конституцією 1787 р. затверджено дане положення. В Європі посада президента вперше була запроваджена у Франції та Швейцарії у 1848 р. У XX ст. розпочалось широке запровадження цього поста у багатьох країнах. Остання фаза вказаного процесу мала місце наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., коли майже в усіх незалежних державах, які утворились після розпаду СРСР і у країнах Східної Європи було введено пост президента. З 160 країн-членів ООН понад 130 мають президентів.

В Україні пост президента було запроваджено в 1991 р. Законом від 5 липня. Введення конституційного інституту президента в Україні було пов'язано з необхідністю зміцнення системи центральних органів влади, забезпечення їх цілеспрямованої діяльнос-

ті, надання динамізму розвитку української державності. Перший Президент України був обраний всенародно 1 грудня 1991 р. одночасно з проведенням референдуму, що підтвердив Постанову Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. про проголошення України незалежною суверенною державою.

Правовий статус Президента України сформульовано у розділі V (ст. 102-112) Конституції, який визначає місце і роль Президента в державі, окреслює коло його відповідальних повноважень, регламентує порядок обрання Президента і припинення його посадових функцій, форми співпраці Президента з органами законодавчої і виконавчої влади, участі у формуванні судової влади.

За Конституцією Президент України є главою держави і виступає від її імені (ст. 102 Конституції). Слід зазначити, що за роки з часу впровадження в Україні поста Президента його статус змінювався. Спочатку Президент України був визначений як найвища посадова особа Української держави і глава виконавчої влади, а пізніше – як глава державної виконавчої влади. Однак, за чинною Конституцією Президент є лише главою держави, а вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів.

Визнання Президента виключно як глави держави обумовлює надання йому певних повноважень відносно органів, що входять до виконавчої чи судової влади. Так, як гарант додержання Конституції Президент може скасовувати акти Кабінету Міністрів та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, в окремих випадках розпускати Верховну Раду та ін.

Свою діяльність Президент згідно з Конституцією повинен спрямовувати в наступних основних напрямках:

- 1) забезпечення державного суверенітету, тобто неподільності, верховенства, незалежності державної влади в Україні;
- 2) захист територіальної цілісності України, тобто недоторканості її кордонів із зовні, а також присічення спроб будь-яких сил усередині країни розчленити територію України або відділити якусь її частину;
- 3) гарантування відповідності внутрішньої і зовнішньої політики держави визначеним у Конституції заходам, чіткого і своєчасного реагування відповідних державних органів на будь-які порушення Конституції;

- 4) дотримання прав і свобод людини, відповідності міжнародним актам правового статусу як окремої особи, так і цілих категорій населення.

Для того, щоб здійснювати свою діяльність по забезпеченню державної незалежності, Президент наділений відповідними конкретними повноваженнями – він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, може очолювати Раду національної безпеки і оборони України.

В Україні посада Президента як глави держави чітко обумовлена, конкретно визначене коло повноважень.

2. Порядок обрання Президента України

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років (ст. 103).

Для порівняння з іншими державами вкажемо, що на 7 років обирають президента у Італії; на 6 – в Мексиці та Фінляндії; на 5 – у Німеччині та Індії; на 4 роки – в США, Колумбії.

Обов'язковою умовою обрання Президента України є наявність громадянства нашої держави, адже неприпустимо, щоб державу очолювала особа, яка не має з нею сталих правових зв'язків, що встановлюються саме через інститут громадянства. Крім цього, кандидат у Президенти повинен досягти 35 років. При встановленні такого правила було враховано, що у цьому віці людина вже має певний життєвий досвід, достатньо здоров'я та енергії для виконання президентських повноважень. Такий самий вік передбачено для кандидатів у президенти в Росії та США. У ряді держав встановлено ще вищий віковий ценз, наприклад, у Німеччині – 40 років, а в Італії – 50 років.

Кандидат у Президенти України має протягом 10 останніх років проживати на її території. Цей строк є необхідним для того, щоб кандидат у Президенти міг орієнтуватися в особливостях суспільного життя країни. Аналогічні норми містяться і в конституціях інших держав. Наприклад, у Росії цей строк складає також 10 років, у США – 14 років.

Обов'язковою вимогою щодо кандидата у Президенти ставиться знання та володіння державною мовою, якою є українська.

Конституція (ст. 103) визначає, що одна і та сама особа не може бути Президентом України більше, ніж два строки підряд. Ця норма

запобігає тривалому перебуванню при владі однієї особи, оскільки, як свідчить історичний досвід, це часто призводить до встановлення антидемократичних політичних режимів. Однак, вказана норма допускає можливість обрання особи на посаду Президента третій раз, але вже після того, як цю посаду займала інша особа.

Конституції держав світу по-різному підходять до встановлення можливих термінів перебування на цій посаді. У такий спосіб, як в Україні, ця проблема вирішується, наприклад, у США, Росії, Німеччині, а в Італії та Франції можливості переобрання на посаду Президента не обмежуються.

Конституція України встановлює строки проведення чергових виборів Президента та виборів, які повинні призначатись у разі дострокового припинення його повноважень. Чітке конституційне визначення чергових і позачергових виборів Президента покликане забезпечити відповідну організованість і максимально, з урахуванням потреб виробничого процесу, скоротити періоди, коли посада президента може бути вакантною.

Питання, пов'язані з процедурою виборів Президента регулюються відповідним Законом України «Про вибори Президента України» зі змінами від 7 лютого 2019 р. В новій редакції Закону викладено основні заходи та процедуру проведення виборів Президента України. Зупинимось на його характеристиці та порівнянні з аналогічними нормами попереднього законодавства. Зокрема, в активному виборчому праві діючим законом обумовлено лише два обмеження для громадян України: за віком (досягнення 18 років) та для осіб, що визнані неієздатними. Для кандидата у Президенти (пасивне виборче право) встановлено більш жорсткий ценз осілості. Якщо раніше Президентом України міг бути обраний громадянин України, що проживає постійно не менше 5 останніх з 10 років проживання на території держави, то за новим законом вимагається постійне проживання на території України протягом усіх останніх перед днем виборів **10 років**.

Не можуть висуватися претендентами на кандидата в Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі, а також і ті, хто має судимість. Однак, брати участь у виборах (активне виборче право) таким особам дозволяється. Попереднє законодавство визначало термін у 180 днів щодо призначення виборів. Новий Закон вказує, що призначення Верховною Радою чер-

гових виборів має бути не пізніше, як за *90 днів* до дня виборів. Для порівняння у Російській Федерації вона становить 4 місяці, в Азербайджані – 100 днів, у Румунії – 60 днів.

На відміну від попереднього закону, де передбачалось створення 27 виборчих округів, нова редакція передбачає проведення виборів в єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому окрузі, який включає в себе всю територію України. Водночас територія єдиного загальнодержавного одномандатного виборчого округу поділяється на 225 територіальних виборчих округів. Аналога такій системі, тобто виборчий округ у виборчому окрузі, щодо виборів Президента у світовій практиці також немає.

Право висування претендента на кандидата у президенти належить:

- громадянам України, які мають право голосу через збори виборців та самовисування;
- політичним партіям та їх виборчим блокам.

Новий закон не вимагає реєстрації участі партій (виборчих блоків) у виборах Президента. Кандидат у Президенти може бути висунутим тільки від однієї партії, або самовисуватися. Що стосується реєстрації претендента на кандидата у Президенти, то значно збільшено грошову заставу *2,5 млн. гривень* (ст. 49). Вона повертається у випадку перемоги на виборах. Збір підписів відмінено.

Реєстрація претендентів відбувається від 90 днів *до 50 днів* до дня виборів. Кількість довірених осіб кандидатів також зросла з 30 до 230 (ст. 67). Здійснення фінансування передвиборної агітації, що починається за 90 днів до початку виборів, передбачено за рахунок коштів Державного бюджету та коштів особистих виборчих фондів кандидатів у Президенти України.

Нова редакція Закону, як і раніше чинного, передбачає проведення виборів Президента за мажоритарною системою абсолютної більшості, за якою кандидату, щоб бути обраним, необхідно набрати більше 1/2 голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, тобто 50% голосів. Якщо претендент не набирає цієї кількості голосів в першому турі, то проводиться повторне голосування (другий тур), для перемоги в якому кандидатові достатньо набрати більше голосів, ніж його конкурентів. Варто підкреслити, що *вибори вважаються такими, що відбулися, за будь-якої явки виборців.*

Законом визначено, що Центральна Виборча Комісія *не пізніше, як в десятиденний строк* (ст. 84) після виборів повинна встановити результати виборів.

У разі перемоги на виборах Президент діє за певних умов. Так, Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, тобто бути членом інших виборних органів, а також обіймати посаду в державних або громадських органах та організаціях, займатися підприємницькою діяльністю. Ця заборона має на меті забезпечити незалежність Президента від будь-яких державних і недержавних структур. Поруч з цим йому не забороняється займатися науковою та викладацькою діяльністю. Таке положення міститься практично у конституціях усіх держав, де передбачений цей пост.

Новообраний Президент приступає до виконання обов'язків не пізніше, ніж через *30 днів*, а у разі, коли Президента обрано на позачергових виборах, – у 5-денний термін після офіційного оголошення результатів виборів. Повноваження новообраного Президента починаються з моменту складання ним *присяги* народові, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України. За новою традицією Президент України присягає на Конституції і Пересопницькому Євангелії (перекладеному на староукраїнську мову в м.Пересопниця в 1556-1561 рр.). Текст присяги викладено у ст. 104 Конституції.

Юридичне значення присяги полягає у тому, що саме з моменту її складання новообраний Президент приступає до виконання своїх повноважень як глава держави, а повноваження попереднього Президента припиняються. Конституції більшості держав, де є посада Президента, передбачають необхідність складання ним присяги і містять її текст. В цілому урочисту процедуру вступу на посаду Президента називають інавгурацією, яка супроводжується у світовій практиці присягою, вступною промовою про основи внутрішньої і зовнішньої політики, інколи військовим парадом, салютом та іншими урочистими акціями.

Президент України користується правом недоторканості, яку слід розглядати як особисту гарантію, що створює умови для безперешкодного здійснення президентських повноважень (ст. 105 Конституції). Честь і гідність Президента України як глави держави підлягають особливому захисту, а винні у посяганні на них особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

За особою, яка обіймає пост Президента України, це звання зберігається довічно за умови, що вона не буде усунена з нього Верховною Радою в порядку імпічменту.

3. Повноваження Президента України

Компетенція Президента сформульована у ст. 106 Конституції, що містить 31 пункт. В цілому всі повноваження Президента можна об'єднати у такі основні групи:

- 1) представницькі повноваження, які проявляються тоді, коли виникає необхідність представляти державу в міжнародних відносинах, приймати вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав тощо;
- 2) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради, наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатись;
- 3) повноваження у сфері законодавства, наприклад, ті, що стосуються призначення всеукраїнського референдуму щодо змін до Конституції України, право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;
- 4) повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони нашої країни, наприклад, ті, що пов'язані з прийняттям рішення про загальну або часткову мобілізацію та запровадження воєнного стану, з керівництвом Радою національної безпеки і оборони України та ін.;
- 5) повноваження в галузі правосуддя (утворення судів, здійснення помилування);
- 6) повноваження, пов'язані з наданням та припиненням громадянства, наданням притулку та ін.

Президент призначає:

- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України.

Ці повноваження нерозривно пов'язані з сутністю посади Президента як глави держави. Тому Президент не може делегувати чи передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання по всій території України, має право вето щодо прийняття Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України. Окремі акти Президента повинні бути скріплені ще й підписами Прем'єр-Міністра та міністра, відповідального за його підготовку і виконання.

Згідно з ст. 107 Конституції під головуванням Президента створюється Рада національної безпеки і оборони України. Основними її завданнями слід вважати визначення життєво важливих національних інтересів та пріоритетів України, виявлення внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці, розробка стратегії та створення програм забезпечення національної оборони та ін. До складу цієї Ради обов'язково повинні входити Прем'єр-Міністр, міністр оборони, міністри внутрішніх та закордонних справ, голова Служби безпеки. Решту членів Ради призначає Президент. Крім того, у засіданнях має право брати участь Голова Верховної Ради.

При Президенті діє свій апарат – Президентська адміністрація, яку очолює її Голова та ряд комісій (наприклад, комісія з питань науки, зі зв'язків з міжнародними фінансовими установами, з політико-правових питань, з питань громадянства та ін.) При Президенті функціонує ще й Рада регіонів, до якої входять голови обласних Рад, Національна рада соціального партнерства, координаційний комітет з боротьби з корупцією і організованою злочинністю та інші.

Офіційна резиденція Президента – Маріїнський палац, що розташований у Печерському районі м.Києва.

Президент України отримує зарплату в розмірі 20 мінімальних заробітних плат на місяць. Для порівняння перші особи інших держав отримують: у Німеччині – 19000, у США – 16400, у Великобританії – 10700, Франції – 9500, Італії – 4230 доларів на місяць.

4. Дострокове припинення повноважень Президента України

Питання припинення повноважень Президента охоплюють ст. 108, 112. Дострокове припинення повноважень може мати місце у таких випадках:

1. У разі подання Президентом заяви про складання повноважень глави держави, тобто про відставку.

Поважних причин для оголошення відставки Конституцією не визначається. Для набуття чинності відставки Президент повинен на засіданні Верховної Ради особисто оголосити заяву про неї. Оголошення заяви про відставку від імені Президента іншими особами не допускається.

2. За умов неможливості виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я.

Для підтвердження цього необхідний висококваліфікований медичний висновок. З цим висновком Верховна Рада звертається до Верховного Суду, який перевіряє законність складення медичного висновку, після чого повертає ці матеріали із своїм висновком Верховній Раді. Далі Верховна Рада розглядає це подання і приймає рішення про неможливість виконання обов'язків Президентом за станом здоров'я, за умов, якщо за це рішення проголосує не менше, як 1/2 депутатів від конституційного складу.

3. У випадку усунення Президента з посади в порядку імпічменту, тобто на підставі сформульованого та прийнятого за спеціальною процедурою рішення Верховної Ради, де Президент звинувачується у вчиненні державної зради або іншого злочину (ст. 111 Конституції).

Процедура імпічменту починається, якщо відповідне звинувачення Президента дістало підтримку не менше, як 1/2 (тобто 226) де-

путатів Верховної Ради. Після цього Верховною Радою створюється спеціальна тимчасова слідча комісія, до складу якої входять депутати і обов'язково спеціальний прокурор та слідчі. Результати роботи цієї комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, в ході якого за наявності підстав, може бути прийнято рішення про звинувачення Президента України. Таке рішення і набуває чинності, якщо воно прийнято не менше, як 2/3 від конституційного складу Верховної Ради, тобто голосами не менше, як 300 народних депутатів.

Після його прийняття справа передається до Конституційного Суду, який розглядає її з точки зору додержання передбаченої Конституцією процедури розслідування і розгляду на попередніх етапах. При позитивному рішенні Конституційного Суду справа передається до Верховного Суду, який дає висновок про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, мають ознаки державної зради або іншого злочину. Лише після цього Верховна Рада має право прийняти остаточне рішення про усунення Президента з його посади. Таке рішення набуває чинності, якщо за нього проголосувало не менше як 3/4 від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менше, як 338 народних депутатів. Процедуру імпичменту можна схематично зобразити так:

- 1) Верховна Рада – 226 нар. деп. (1/2) – спеціальна комісія, спеціальний прокурор і слідчі;
- 2) Верховна Рада – 300 нар. деп. (2/3) – Конституційний Суд – Верховний Суд;
- 3) Верховна Рада – 338 нар. деп. (3/4).

4. Достроково припиняються повноваження Президента у випадку неможливості фізичного існування (смерті).

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання президентських обов'язків покладається на Прем'єр-Міністра (ст. 112 Конституції). Однак, у цей період до обрання нового Президента Прем'єр-Міністр не може здійснювати деякі повноваження, що є прерогативою Президента (призначення референдуму, припинення повноважень Верховної Ради, скасування актів Кабінету Міністрів та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, призначення міністрів тощо).

Слід зауважити, що конституції країн світу здебільшого закріпили аналогічні обставини дострокового припинення повнова-

жень Президента. Так, Конституція США передбачає, що Президент може достроково припинити свої повноваження у разі його усунення з посади, відставки, нездатності здійснювати пов'язані з посадою права і обов'язки або смерті.

Використовуючи світовий досвід, автори Конституції України змогли поставити цей важливий документ, у тому числі в частині повноважень Президента, на належний рівень, порівняно з іноземними аналогами.

ТЕМА 11

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

1. Кабінет Міністрів України – вищий виконавчий орган у системі виконавчої влади

У світовій практиці уряд офіційно називається кабінетом або радою міністрів. Зазначимо, що в інших країнах можуть мати місце інші назви: у Чехії – Уряд, Німеччині – Федеральний уряд, в Китаї, Швеції, Норвегії, Фінляндії – Державна рада, Швейцарії – Федеральна рада. В Україні уряд з березня 1946 р. по червень 1991 р. мав назву Рада Міністрів УРСР, а з червня 1991 р. – його перейменовано на Кабінет Міністрів України.

Проблема формування та функціонування виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів, була завжди актуальною. Справа в тому, що серед трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової – виконавча нерідко в історії держави прагнула підпорядкувати і контролювати інші, беручи на себе їх функції. Таке прагнення спостерігалось і в радянські часи. Урядові органи були єдиною реальною владою і здійснювали свій диктат щодо рад народних депутатів і суду. Нова Конституція істотно змінила роль виконавчої влади в системі державних органів, чітко їх розмежувавши. Так, у ст. 6 Конституції проголошується, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Практично це означає більш послідовне вираження прерогатив виконавчої влади в сфері здійснення в нашій країні соціально-економічних перетворень у реалізації єдиної державної політики в різних галузях життєдіяльності суспільства. При цьому Основний Закон створює реальні передумови для того, щоб виконавча влада стала справді здатною реалізувати визначені нею програми щодо стабілізації економіки і нести всю повноту відповідальності за свої рішення та дії.

На підставі загального аналізу Конституції можна стверджувати, що органи виконавчої влади відрізняються від інших державних органів, передусім, предметом і сферою діяльності. Вони не приймають закони, як Верховна Рада, а забезпечують управління

економікою країни та займаються вирішенням усіх інших управлінських справ.

Органами виконавчої влади України є:

1. Кабінет Міністрів України.
2. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади.
3. Місцеві державні адміністрації та виконкоми.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів. Законодавчу основу його діяльності складає розділ VI Конституції України. Відповідно до ст. 113 Конституції Кабінет Міністрів у своїй діяльності керується Основним Законом, законами України, актами Президента України. Однією з основних функцій Кабінету Міністрів є забезпечення виконання законів і актів Президента України, систематичний контроль за їх виконанням іншими органами виконавчої влади усіх рівнів, усунення виявлених порушень.

Ліквідувавши верховенство однієї гілки влади над іншою, Конституція все ж встановила, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом України вбачається у тому, що саме Президент формує уряд та здійснює за його допомогою загальне керівництво державою. Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді реалізується через ст. 85, 87, 96, 97, а саме: затвердження державного бюджету, який готується Кабінетом Міністрів, організація контролю за виконанням бюджету та прийняттям рішень щодо звіту про його втілення в життя. Верховна Рада розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів, контролює діяльність Кабінету Міністрів в цілому. За пропозицією не менше, як 1/3 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради, вона може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю голосів, що буде означати відставку уряду.

Таким чином, Кабінет Міністрів перебуває у подвійному підпорядкуванні. За таких умов, цей інститут не завжди ефективний, оскільки постійна критика його дій з боку не тільки законодавчої, а й президентської та судової влади, змушує Кабінет Міністрів маневрувати або займати вичікувальну позицію.

На відміну від законодавчої та судової гілок влади, органи яких функціонують в автономному режимі, керуючись лише законами,

виконавча влада працює у режимі адміністративної субординації і системної внутрішньої організації, що дозволяє їй здійснювати управлінські функції, втілювати в життя прийняті рішення.

2. Порядок формування та склад Кабінету Міністрів України

На відміну від Верховної Ради, Президента України Кабінет Міністрів не обирається на певний строк, а призначається на термін не менше 1 року, але не більше, ніж на 5 років. Відповідно до ст. 114 Конституції до складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-Міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Кількість членів Кабінету Міністрів не є сталою і нараховує приблизно 20-60 чоловік. Як постійний орган Кабінету Міністрів функціонує його Президія у складі Прем'єр-Міністра, Першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єр-міністрів і кількох інших членів уряду. Президія створена для оперативного вирішення питань економіки, інших питань державного управління.

Кабінет Міністрів має повноваження створювати свій апарат, який складається з таких підрозділів: Рада альтернативної економіки, Рада з політико-економічних питань, канцелярія Прем'єр-Міністра, приймальня Прем'єр-Міністра, група радників з відповідних напрямків, група експертів, прес-служба, служби Першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єр-міністрів і Міністра Кабінету Міністрів України, а також економічного, юридичного та інших відділень. Загальне управління апаратом уряду здійснює Міністр Кабінету Міністрів.

Керує роботою Кабінету Міністрів, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України – Прем'єр-Міністр, який має свою процедуру призначення. *Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.* Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. *Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.*

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Вишальна роль в Кабінеті Міністрів відводиться Конституцією Прем'єр-Міністру (ст. 114). До його традиційних повноважень, пов'язаних з організацією роботи Кабінету Міністрів, належать такі:

- 1) керівництво Кабінетом Міністрів і його засіданнями;
- 2) розподіл обов'язків між Першим віце-прем'єр-міністром та віце-прем'єр-міністрами;
- 3) представництво Кабінету Міністрів у міжнародних відносинах;
- 4) підписання актів Кабінету Міністрів та інше.

Кабінет Міністрів – колегіальний орган, що передбачає колективне прийняття рішення. Основною організаційною формою діяльності Кабінету Міністрів є його засідання, які бувають відкритими і закритими. На них, відповідно до установленої практики, розглядаються найбільш важливі питання державного управління і соціально-культурного будівництва:

- про підготовку і виконання бюджету;
- проекти приватизаційних програм;
- фінанси та ціноутворення, надання кредитів і позик та ін.

3. Повноваження Кабінету Міністрів

Кабінет Міністрів за новою Конституцією має значно ширше коло функцій і повноважень, ніж раніше (ст. 116). Зокрема, йому властиві такі функції, як виконавча, бюджетно-фінансова, державного програмування розвитку України, організаційна, управління державною власністю, державного контролю та інші. Відповідно до цих функцій Кабінет Міністрів має такі повноваження:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

11) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

12) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Сфера діяльності Кабінету Міністрів досить широка і різноманітна, оскільки ним забезпечується:

- охорона культурної спадщини народностей і націй України;
- розвиток культури, стимулювання її багатоманітності, підтримка закладів культури, її діячів, їх професійних об'єднань;
- реалізація програми розвитку освіти, зміцнення її матеріальної бази та інше;
- розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку. Усі ці програми є особливо важливими концептуальними документами, що мають важливе значення для соціально-економічного розвитку України;
- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності, здійснення управління об'єктами державної власності. Положення про необхідність забезпечення Кабінетом Міністрів рівних умов роз-

витку всіх форм власності ґрунтується на засадах і закономірностях побудови ринкової економіки, оскільки передумовою її виникнення є рівноправний, вільний розвиток усіх форм власності та видів економічної діяльності в межах закону;

- управління об'єктами державної власності – одне з найважливіших повноважень Кабінету Міністрів. Відповідно до ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси є об'єктами права власності українського народу. Від його імені права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

- розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді звіту про його виконання. Конституція України визначає роль Кабінету Міністрів у складанні, розгляді та виконанні бюджету. Кабінет Міністрів не пізніше 15 вересня кожного року має надати Верховній Раді проект закону про Державний бюджет на наступний рік разом із доповіддю про хід виконання бюджету за поточний рік. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою на період з 1 січня по 31 грудня. Після закінчення цього строку Кабінет Міністрів подає до Верховної Ради звіт про виконання бюджету, який публікується у пресі. Серед найважливіших проблем у сфері бюджету, що вирішується Кабінетом Міністрів, є скорочення його дефіциту, запобігання неконтрольованому зростанню витрат, зміцнення прибуткової частини бюджету і посилення соціальної спрямованості витрат. Забезпечуючи розробку й прийняття бюджету, Кабінет Міністрів взаємодіє з Національним банком, міністерством фінансів та іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади. Контроль за використанням коштів бюджету від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата;

- здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю. Діяльність Кабінету Міністрів у даній галузі підпорядкована Раді національної безпеки і оборони, яка відповідно до ст. 107 Конституції функціонує при Президенті і координує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони;

- організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи. Під зовнішньоекономічною

діяльністю розуміють налагодження міжнародного економічного співробітництва, торгівлі, кредитування тощо. Під митною справою розуміють стягнення зборів за перевезення вантажів через державний кордон;

- спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади. Це проявляється не тільки в участі Кабінету Міністрів в утворенні, реорганізації, ліквідації міністерств та відомств, але і у визначенні ним їх структури, штатів, компетенції, порядку взаємодії, підзвітності та підконтрольності;

- виконання інших функцій, визначених Конституцією та законами України, актами Президента. Останній пункт свідчить, що наведений перелік напрямів діяльності Кабінету Міністрів не є вичерпним, оскільки він виконує й інші функції. Наприклад, в Конституції окремо визначена функція Кабінету Міністрів здійснювати законодавчу ініціативу у парламенті (ст. 93).

Аналогічно закріплюються повноваження урядів і в конституціях інших держав, хоча є й різні особливості. Так, у Конституції Чехії компетенція уряду не визначається, а лише вказується, що він є найвищим органом виконавчої влади, який у межах законодавства може видавати постанови.

Здійснюючи свої функції та повноваження Кабінет Міністрів видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. У вигляді постанов, як правило, оформляються рішення, що мають нормативний характер і важливе значення. Рішення з оперативних питань, а також інших поточних проблем видаються у формі розпоряджень. Ці акти Кабінету Міністрів підписуються Прем'єр-Міністром і реєструються у Міністерстві юстиції (ст. 117 Конституції).

4. Припинення повноважень Кабінету Міністрів

Строк повноважень Кабінету Міністрів та можливі випадки їх припинення регламентує ст.115 Конституції і Законом «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 р., які вказують, що Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають

наслідком відставки всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Відставка Кабінету Міністрів України настає внаслідок:

- 1) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- 2) відставки Прем'єр-міністра України;
- 3) смерті Прем'єр-міністра України.

Відставка Кабінету Міністрів України внаслідок прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як третини від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не пізніше ніж через десять днів після внесення пропозиції розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України, на яке запрошуються всі члени Кабінету Міністрів України. У разі розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України за пропозицією Президента України у пленарному засіданні Верховної Ради України бере участь Президент України.

Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою, якщо за це проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України.

Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше ніж один раз протягом чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України.

Відставка Кабінету Міністрів України внаслідок відставки Прем'єр-міністра України

Прем'єр-міністр України має право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Верховна Рада України розглядає питання про відставку Прем'єр-міністра України не пізніше ніж на десятий день після надходження заяви про відставку, якщо вона надійшла під час чергової сесії Верховної Ради України, і не пізніше першого пленарного тижня наступної чергової сесії, якщо така заява надійшла у міжсесійний період.

Прем'єр-міністр України звільняється з посади з дня прийняття рішення про його відставку на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Прийняття Верховною Радою України рішення про відставку Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Відставка Кабінету Міністрів України у разі смерті Прем'єр-міністра України

Повноваження Прем'єр-міністра України у разі його смерті припиняються з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

Припинення повноважень Прем'єр-міністра України у разі його смерті має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів, відставка якого прийнята, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів, але не довше 60 днів, а у випадку дострокового припинення повноважень Президентом – до обрання нового Президента.

Аналогічні підстави припинення діяльності урядів передбачені й конституціями іноземних країн, таких як Португалія, Італія, Франція та ін.

5. Центральні та місцеві органи виконавчої влади

Центральними органами виконавчої влади є міністерства, державні комітети та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Їх діяльність регулюється указами Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» та «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади».

До системи центральних органів виконавчої влади України входять міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності. Міністр як член Кабінету Міністрів України особисто відповідає за розроблення і реалізацію державної політики, спрямовує і координує здійснення центральними органами виконавчої влади заходів з питань, віднесених до його відання, приймає рішення щодо розподілу відповідних бюджетних коштів. Не допускається прийняття актів Кабінету Міністрів України та утворених ним органів, внесення проектів законів та актів Президента України з таких питань без погодження з відповідним міністром. Міністр на виконання вимог законодавства в межах наданих повноважень визначає політичні пріоритети та стратегічні напрями роботи міністерства та шляхи досягнення поставлених цілей.

Порядок виконання обов'язків міністра в разі його тимчасової відсутності визначається Кабінетом Міністрів України.

Державний комітет (державна служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет (державна служба) вносить пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів України та забезпечує її реалізацію у визначеній сфері діяльності, здійснює управління в цій сфері, а також міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання. Державний комітет (державну службу) очолює його голова.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження, щодо нього може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом очолює його голова.

Керівників центральних органів виконавчої влади в установленому порядку призначає на посади Президент України за поданням Прем'єр-міністра України. Повноваження керівників центральних органів виконавчої влади на цих посадах припиняє Президент

України. Фінансування видатків на забезпечення діяльності центральних органів виконавчої влади здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. Гранична чисельність працівників центральних органів виконавчої влади затверджується Кабінетом Міністрів України.

Структуру міністерства, а також структуру центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує міністр, затверджує відповідний міністр, структуру іншого центрального органу виконавчої влади затверджує його керівник, якщо інше не передбачено законом.

Працівників центральних апаратів міністерств призначають на посади та звільняють з посад відповідні міністри інших центральних органів виконавчої влади – їх керівники. Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством.

Для забезпечення реалізації державної політики в особливо важливих сферах діяльності та державного управління ними у складі окремих центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом у межах коштів, передбачених на їх утримання, можуть бути утворені відповідні департаменти (служби). Утворення департаменту (служби), призначення на посаду і звільнення з посади його керівника та затвердження положення про департамент (службу) здійснює Президент України.

Урядові органи державного управління здійснюють:

- управління окремими підгалузями або сферами діяльності;
- контрольно-наглядові функції;
- регулятивні та дозвільно-реєстраційні функції щодо фізичних і юридичних осіб.

Керівники урядових органів державного управління призначаються на посади та звільняються з посад Кабінетом Міністрів України за поданням керівника відповідного центрального органу виконавчої влади.

ТЕМА 12

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

1. Загальне призначення прокуратури

Важлива і відповідальна роль у правоохоронній діяльності держави належить прокуратурі. Термін прокуратура (в перекладі з латинської мови «забезпечую») означає систему державних органів, що здійснюють нагляд за точним і однаковим виконанням законів.

Органи прокуратури мають свою історію створення. Починаючи з 1917 р. до 1922 р., функції прокуратури виконували, головним чином, місцеві ради, їх виконавчі комітети, а також місцеві органи юстиції. Першим актом, що запровадив систему органів прокуратури, був закон «Про прокурорський нагляд», прийнятий ВЦВК 28 травня 1922 р.

Прокуратура України сьогодні – це організаційно самостійний державно-правовий інститут, який при виконанні своїх повноважень активно взаємодіє з усіма гілками державної влади і є важливим елементом у забезпеченні балансу між ними. Однак, у сучасних умовах система прокуратури потребує реформування. У концепції судово-правової реформи, схваленій постановою Верховної Ради від 28 квітня 1992 р. обґрунтовується необхідність докорінного реформування основних функцій і діяльності прокуратури. У ній зазначено, що з розвитком ринкових відносин і зміцненням ролі судової влади у захисті прав підприємців та власників змінюється загальнонаглядова функція прокуратури у сфері господарської діяльності. Конституцією передбачено обмеження діяльності цієї системи чітко визначеними повноваженнями.

Головною фігурою в системі органів прокуратури виступає прокурор (в перекладі з латинської «підключь»).

Конституційною основою діяльності прокуратури в Україні є ст. 131-1 Конституції. Основне призначення прокуратури в сучасних умовах – є недопущення і попередження порушення закону, а в разі скоєння такого порушення – застосування передбачених законом заходів.

Серед фахівців точаться дебати з приводу того, до яких органів державної влади віднести прокуратуру – до виконавчих чи судо-

вих? Однак, більшість юристів вважають прокуратуру виконавчим органом, оскільки судові рішення приймаються судами.

Прокуратура є незалежною від місцевих органів влади єдиною централізованою системою, що підпорядкована Генеральному прокурору і підзвітна Верховній Раді України.

Органи прокуратури мають різне значення у системі державних органів інших держав. Так, у Беларусі, Латвії, Росії, Португалії, Словацькій Республіці та Угорщині прокуратури самостійні органи, і непідпорядковані виконавчій владі, а у Польщі та Австрії прокурори підлегли міністру юстиції. Навпаки, підпорядковані виконавчій владі прокуратури Німеччини, Македонії. В таких державах як Іспанія, Албанія, Болгарія, Хорватія прокуратура входить до складу судової влади.

2. Єдність системи та принципи організації діяльності органів прокуратури

Систему органів прокуратури становлять: Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури.

До органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських).

Єдність системи забезпечується підпорядкуванням нижчестоячих прокурорів вищестоячим, а всі прокурори – Генеральному прокуророві України. Вона обумовлена єдиними завданнями, функціями, принципами організації та діяльності, повноваженнями прокуратури щодо виявлення правопорушень та засобами впливу на них.

Очолює систему органів прокуратури Генеральна прокуратура, якою керує Генеральний прокурор. *Генеральний прокурор України призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України Президентом України (ст. 131-1).* Генеральний прокурор України не менш як один раз на рік інформує Верховну Раду України про стан законності. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. Строк повноважень Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів – *шість років*.

Конституція не визначає підстав дострокового припинення повноважень Генерального прокурора Президентом України, проте встановлюється, що Верховна Рада може висловити недовіру Генеральному прокуророві, наслідком чого є його відставка.

Генеральний прокурор має ряд повноважень, визначених Законом «Про прокуратуру»:

- спрямовує роботу органів прокуратури і здійснює контроль за їх діяльністю;
- призначає першого заступника, заступників Генерального прокурора, керівників структурних підрозділів;
- затверджує структуру і штатну чисельність підпорядкованих органів прокуратури, розподіляє кошти на їх утримання;
- призначає за погодженням з Верховною Радою Автономної Республіки Крим прокурора цієї республіки;
- призначає заступників прокурора Автономної Республіки Крим, прокурорів областей, районних, міжрайонних, а також прирівнених до них інших прокурорів, терміном на 5 років з осіб не молодших 25 років;
- визначає порядок прийняття на роботу, переміщення та звільнення прокурорів, слідчих прокуратури та інших спеціалістів;
- відповідно до законів видає обов'язкові для всіх органів прокуратури накази, розпорядження та інструкції;
- присвоює класні чини працівникам прокуратури, вносить подання Президенту про присвоєння класичних чинів державного радника юстиції I, II, III класів.

Накази та інші акти Генерального прокурора в разі невідповідності їх Конституції або іншим законам України можуть бути скасовані Верховною Радою.

Крім широких повноважень, Генеральному прокурору належать й інші права. Так, Генеральний прокурор, його заступники мають право брати участь у засіданнях: Верховної Ради, її комітетів, Конституційного Суду, Кабінету Міністрів, колегій міністерств, державних комітетів та відомств. Прокурори на місцях мають право брати участь в роботі місцевих рад.

Генеральний прокурор може опротестувати рішення Президента, Прем'єр-Міністра, Кабінету Міністрів, інших органів, якщо вони суперечать Конституції, і звертатись з цього приводу до Конституційного Суду.

Серед інших прав Генерального прокурора є право на невідкладний прийом. Це право означає, що Голова Верховної Ради, Президент, Прем'єр-Міністр повинні невідкладно приймати при необхідності Генерального прокурора, а прокурори на місцях користуються цим правом відносно вищих посадових осіб влади та управління на відповідній території.

Органи прокуратури всіх рівнів мають свою внутрішню структуру, яку очолюють прокурори і їх заступники. У Генеральній прокуратурі, прокуратурі Автономної Республіки Крим працюють слідчі та слідчі в особливо важливих справах. Такі слідчі можуть бути при необхідності і в обласних та міських прокуратурах. В районних, міських і міжміських прокуратурах за штатом, крім прокурорів та їх заступників, є ще старші слідчі та слідчі.

Основним завданням слідчих прокуратури є проведення попереднього слідства у справах про діяння, що містять ознаки злочину, а також у інших справах, переданих їм прокурором.

Основною формою роботи прокуратур є засідання колегії, які являються дорадчими органами і розглядають найбільш важливі питання, що стосуються додержання законності, стану правопорядку, діяльності органів прокуратури, виконання наказів Генерального прокурора, кадрові питання, заслуховують звіти підпорядкованих прокурорів, начальників структурних підрозділів. Крім того, на засіданнях колегій можуть заслуховуватися повідомлення і пояснення керівників міністерств, відомств, органів державного управління, нагляду та контролю, підприємств, установ і організацій, їх об'єднань, інших посадових осіб з приводу порушень законодавства. Рішення колегій доводяться до відома працівників органів прокуратури. В разі розбіжності між колегією і Генеральним прокурором, останній доповідає Голові Верховного Суду.

Поруч із зазначеними органами прокуратури, починаючи з Генеральної, закінчуючи міською, можуть бути створені і відомчі прокуратури на транспорті, у водних басейнах, у виправних установах, а нагляд за дотриманням законності в Збройних Силах та Військово-Морських Силах України здійснюють військові прокуратури.

Єдина система органів прокуратури у своїй діяльності базується на таких принципах, що відзначені у Законі «Про прокуратуру»:

- 1) принцип єдності системи органів прокуратури. Він означає, що органи становлять єдину централізовану систему, яку

- очолює Генеральний прокурор, з підпорядкуванням нижчестоячих прокурорів вищестоячим;
- 2) принцип незалежності, що передбачає здійснення своїх повноважень на підставі додержання Конституції та законів незалежно від будь-яких органів державної влади посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;
 - 3) принцип рівності усіх перед законом, що зумовлює захист у межах своєї Конституції прав і свобод громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;
 - 4) принцип невідворотності притягнення до відповідальності, що обумовлює застосування заходів щодо усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, відновлення порушених прав і притягнення в установленому законом порядку до відповідальності осіб, які допускають ці порушення;
 - 5) принцип гласності, що вказує на відкриті дії цих органів, інформування державних установ, громадськість про стан законності та заходи для її зміцнення;
 - 6) принцип позапартійності, згідно з яким працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

3. Функції прокуратури та поняття прокурорського нагляду

Відповідно до ст. 131-1 чітко визначається сфера діяльності прокуратури. За прокуратурою закріплені такі функції:

1) *підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді*. Ця функція одна із найважливіших і найвідповідальніших, оскільки підтримуючи державне обвинувачення, прокурор, як рівноправний учасник судового розгляду, бере участь у дослідженні доказів, а в обвинувачувальній промові висловлює суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор керується вимогами закону і об'єктивною оцінкою зібраних у справі доказів.

Прокурор, як самостійний учасник правосуддя, покликаний сприяти правильному здійсненню цієї важливої державної функції, а у разі недостатності доказів він може відмовитись від обвинува-

чення. Прокурор здійснює також перегляд судових справ з метою недопущення судової помилки;

2) *представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках визначених законом;*

3) *нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.* Оперативно-розшукову діяльність можуть виконувати лише оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів Служби безпеки, прикордонних військ, управління державної охорони. В свою чергу, під оперативно-розшуковою діяльністю розуміється система відкритих і конфіденційних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативно-технічних засобів. При цьому прокуратура наглядає не за самою оперативно-розшуковою діяльністю, а за додержанням законів вищеназваними органами під час здійснення ними цієї діяльності.

4) *нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.* Звідси випливає, що прокуратура наглядає за додержанням законів в ізоляторах тимчасового утримання, слідчих ізоляторах, тюрмах, виправно-трудовах і виховно-трудовах колоніях, а також у психіатричних лікарнях. Ця функція має особливе значення і надзвичайна важливість її пояснюється тим, що прокуратура покликана забезпечувати законність в установах, де в силу ізоляції від суспільства громадяни виявляються найменш захищеними з точки зору додержання їх прав та інтересів.

Діяльність органів прокуратури спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань:

- 1) закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної систем, прав національних груп і територіальних утворень;
- 2) гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;
- 3) основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих Рад, органів самоорганізації населення.

Принципи організації і діяльності прокуратури

Органи прокуратури України:

- 1) становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим;
- 2) здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;
- 3) захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;
- 4) вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;
- 5) діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

Працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів. Втручання органів державної влади і органів місцевого самоврядування, посадових осіб, засобів масової інформації, громадсько-політичних організацій (рухів) та їх представників у діяльність прокуратури по нагляду за додержанням законів або по розслідуванню діянь, що містять ознаки злочину, забороняється.

Вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або у передбачені законом чи визначені прокурором строки.

Прокурор розглядає заяви і скарги про порушення прав громадян та юридичних осіб, крім скарг, розгляд яких віднесено до компетенції суду. Прокурор здійснює нагляд за додержанням вимог законодавства щодо порядку розгляду скарг всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами. Він проводить особистий прийом громадян. Прийняте прокурором рішення може бути оскаржено вищестоящому прокурору або

до суду. Після прийняття рішення по скарзі Генеральним прокурором України провадження по таких скаргах в органах прокуратури припиняється.

4. Вимоги до працівників прокуратури, їх соціальний захист та гарантії діяльності

Оскільки робота прокурора надзвичайно важлива, до особового складу прокуратури висуваються певні вимоги. Перш за все, прокурорами і слідчими можуть бути громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року.

Особи, які вперше призначаються на посаду прокурора, помічника прокурора, слідчого прокуратури, приймають «Присягу працівника прокуратури».

На посади прокурорів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя і прирівнених до них працівників призначаються особи віком не молодше 30 років, які мають стаж роботи в органах прокуратури не менше 7 років, на посади районних і міських прокурорів – віком не молодше 25 років і з стажем роботи в органах прокуратури не менше 3 років.

Прокурори і слідчі підлягають атестації один раз на 5 років. Їм забороняється сумісництво служби в органах прокуратури з іншою роботою, крім викладацької і наукової діяльності.

Не можуть бути працівниками прокуратури особи, що були засуджені, за винятком реабілітованих.

Прокурорам і слідчим органів прокуратури залежно від займаних посад і стажу роботи присвоюються класні чини.

Класні чини державного радника юстиції I, II, III класів присвоюються Президентом України, інші чини – Генеральним прокурором. Прокурорсько-слідчі працівники за тривалу і бездоганну службу можуть бути нагороджені Генеральним прокурором відзнакою «Почесний працівник прокуратури України».

Прокурори і слідчі користуються рядом пільг:

- безкоштовний проїзд за службовими посвідченнями на території України всіма видами транспорту, крім таксі;
- під час службового відрядження користуються правом бронювання місць у готелях;

- позачерговим придбанням проїзних документів;
- позачерговим отриманням житла;
- першочерговим встановленням телефону та ін.

В зв'язку із небезпекою виконання службових обов'язків для працівників прокуратури передбачені заходи правового і соціального захисту. Так, нанесення тілесних ушкоджень, образа, погроза щодо працівника прокуратури чи його близького родича, а також знищення майна, інші насильницькі дії в зв'язку з виконанням прокурором або слідчим прокуратури своїх службових обов'язків, тягнуть за собою посилену відповідальність.

Життя і здоров'я працівників прокуратури підлягають обов'язковому страхуванню на суму десятирічного грошового утримання за останньою посадою у разі смерті і п'ятирічного грошового утримання у разі каліцтва.

Прокурори і слідчі прокуратури мають право носити свою форму одягу та вогнепальну зброю.

Потрібно зауважити, що новою Конституцією України створені законні підстави для серйозного реформування всієї системи прокуратури у напрямку передачі частини повноважень, що стосуються досудового слідства, органам суду. Відповідно до п. 9. розділу XV Конституції «Перехідні положення» прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів, щодо контролю за додержанням законів та до формування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування. Ці зміни у правовому статусі прокуратури прямо пов'язані із підвищенням ролі судів у захисті, передбачених Конституцією прав людини.

Реалізація конституційних положень щодо реформи прокуратури передбачає суттєві зміни не тільки в системі органів прокуратури, а потребує також оновлення державного контролю за додержанням Конституції і законів органами та посадовими особами виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності. Це потребує в свою чергу введення в дію нових законодавчих актів, які мають регулювати діяльність державних інституцій, щодо контролю за додержанням законів, а також законодавства про реформовану прокуратуру.

5. Становлення прокуратури незалежної України

Шляхи створення прокуратури суверенної України були важкі і тернисті. Відомо, що до жовтня 1990 р. прокуратура України була складовою частиною прокуратури СРСР. Однак, незабаром у політичному і державному житті союзної держави сталися демократичні зміни, зокрема, було розширено права союзних республік. 24 жовтня 1990 р. до тодішньої Конституції вводилися принципові зміни, пов'язані із статусом прокуратури. Прокурор УРСР став називатися Генеральним прокурором і передбачалося, що на цю посаду його має призначити не Прокурор СРСР, а Верховна Рада України, перед якою він відповідальний і підзвітний.

У серпні 1991 р. Україна була проголошена суверенною державою, а 4 вересня 1991 р. Верховна Рада припинила повноваження Прокурора УРСР та колегії. Тоді ж призначено було Генерального прокурора України. 5 листопада 1991 р. був прийнятий Закон України «Про прокуратуру». Цей Закон набрав чинності 1 грудня 1991 р., тому цей день вважається днем прокуратури України.

Прокуратура стала набувати нових ознак, як самостійна служба законності. Усі минулі роки для органів прокуратури були роками наполегливої праці та пошуків шляхів підвищення ефективності роботи. Це був період докорінних змін у галузі економіки, політики, права. Перехід до системи ринкових відносин, що приніс у наше життя нові ціннісні орієнтації, зумовив необхідність оперативного приведення законодавства у відповідність з новими економічними відносинами і якісно новими характеристиками злочинів. Змінювались пріоритети правового захисту, падав авторитет влади і закону, правовий нігілізм охопив значну частину суспільства. Зазначені негативні явища у житті суспільства підривали правопорядок. Зростала злочинність. Як ніколи прискорились процеси криміналізації економіки. Особливо різко зростала корислива і корисливо-насильницька злочинність, а також групова злочинність неповнолітніх. З'явилися нові злочини, такі, як вбивства на замовлення, рекет, з'ясування стосунків між злочинними угрупованнями із застосуванням автоматичної зброї і вибухових пристроїв. У 1995 р. кількість злочинів вперше досягла 600 тис. У такій дуже складній обстановці прокуратура спільно з іншими правовими органами і судами шукала шляхів удосконалення своєї діяльності, покращання координації роботи і підвищення її якості.

Незважаючи на труднощі та часту зміну керівництва Генеральної прокуратури, все ж органи прокуратури у цілому виконували свої обов'язки, пов'язані із здійсненням вищого нагляду за додержанням законів і боротьбою із злочинністю.

За останні роки існування прокуратури незалежної України зусиллями її органів покладено край майже 500 тис. порушенням закону, вирішено понад 700 тис. скарг і заяв, на особистому прийомі в органах прокуратури побувало 800 тис. громадян.

Органи прокуратури, особливо Генеральна прокуратура, проводили і проводять чималу роботу щодо вдосконалення та тлумачення законодавства. В порядку законодавчої ініціативи внесено 58 законопроектів і підготовлено близько 500 висновків на проекти нормативних актів, які надійшли від Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, міністерств і відомств.

Прокуратура, реалізуючи принцип гласності налагодила добрі і творчі стосунки з багатьма редакціями газет, телебачення та радіо. Прокурори були частими гостями у працівників засобів масової інформації. Вони виступали 45 тис. разів з актуальних правових питань, що є реальним вкладом у підвищення правової культури громадян та наступом на правовий нігілізм.

Значного розвитку набули міжнародні зв'язки прокуратури України. Генеральна прокуратура уклала ряд угод про допомогу і співпрацю, зокрема з Міністерством юстиції США, Канади, з Департаментом генерального атторнея Австралії, а також з Державною службою прокуратури Англії та Уельсу. Проводяться міжнародні семінари, робочі зустрічі з широкого кола питань співпраці у сфері боротьби зі злочинністю.

Увесь великий обсяг роботи прокурори і слідчі виконали в період нестабільності в політиці, економіці, праві при значних психологічних навантаженнях. Все ж вдалося зберегти основний кадровий потенціал прокуратури, зупинити вплив кадрів.

Добросовісна, ініціативна робота заохочувалась Президентом України, Генеральним Прокурором, прокурорами областей. За заслуги у зміцненні законності і правопорядку почесне звання «Заслужений юрист України» присвоєно 21 прокурору і слідчому, а 89 працівників прокуратури нагороджено нагрудним знаком «Почесний працівник прокуратури України». Щорічно заохочується понад 40% працівників.

Останнім часом приділяється значна увага вдосконаленню роботи органів прокуратури. Вжиті заходи щодо покращення підготовки, перепідготовки, підбору і розстановки кадрів. Нині при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого функціонує інститут прокуратури, на факультетах якого навчаються 1500 студентів.

Незважаючи на економічну скруту, держава постійно збільшує бюджетні асигнування на утримання органів прокуратури.

З прийняттям нової Конституції України у розвитку органів прокуратури розпочався новий етап. Він визначає головне завдання прокуратури як самостійного, незалежного державно-правового інституту.

У цих умовах прокуратура має сприяти реалізації головної ідеї Конституції – держава існує для людей. Це в свою чергу означає, що попереду у органів прокуратури велика і необхідна для суспільства робота.

ТЕМА 13

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

1. Поняття та завдання судової влади

Судочинство в Україні здійснюється органами судової влади. Відповідно до принципу розподілу влади (ст. 6 Конституції) судова влада відрізняється від законодавчої і виконавчої своїми цілями і завданнями.

Реалізується судова влада виключно спеціально створеними для цього державними органами – *судами*.

Саме суди виконують примусові повноваження державної влади і в законному порядку визнають особу винною у вчиненні злочину чи навпаки, виправдовують. Одним з основних завдань правосуддя є вирішення спорів, визначення факту вчинення злочину чи вини або невинності певної особи у його скоєнні та призначення відповідної міри покарання. При цьому, спір про право виникає там, де порушується правова норма, закон, а водночас порушуються чийсь права, свободи і законні інтереси. Отже, *основним завданням суду* є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Слід наголосити і на тому, що судова влада має своїм завданням контролювати також законність дій виконавчої влади, розглядаючи і вирішуючи скарги громадян та їх організацій щодо актів чи дій органів державного управління та їх посадових осіб.

Нарешті, судова влада в особі спеціального судового органу – Конституційного Суду – здійснює контроль за відповідністю законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади, Конституції України та забезпечує охорону конституційних прав і свобод.

Суди, як носії судової влади, принципово не є репресивними органами, хоча і покликані при необхідності вирішувати питання про покарання осіб, винних у вчиненні злочинів та окремих адміністративних проступків.

Щоб судова влада була міцною, могла успішно вирішувати поставлені перед нею завдання, вона, насамперед, має бути незалежною від законодавчої та виконавчої влади, політичних партій та громадських організацій, посадових осіб, якого б високого державного рангу вони не були, чи окремих громадян. Незалежність судів, як носіїв судової влади, під час виконання ними своїх завдань і підпорядкування їх тільки Конституції та закону – це необхідна умова діяльності судової влади, основна ознака правосуддя.

Конституція закріплює основні гарантії незалежності судів. Серед них важливим є новий порядок обрання суддів усіх ланок Верховною Радою і обіймання ними посад безстроково (крім суддів, які обираються вперше, а також суддів Конституційного Суду). Це реальні гарантії незалежності суддів, які мають звільнити їх від впливу місцевих органів виконавчої влади і сприяти підвищенню авторитету суддів – носіїв судової влади.

Судовій владі відведений окремий VIII розділ Конституції, що підкреслює цілковиту самостійність і незалежність органів суду.

2. Судова система України

Після проголошення незалежності України розпочалася судова реформа, основне завдання якої – формування сильної незалежної судової влади. Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Таким чином, судова влада функціонує у всіх сферах суспільного життя:

- 1) у правовідносинах громадян між собою та з організаціями, а також у разі вчинення громадянами злочинів чи інших правопорушень (загальні суди);
- 2) підприємницької діяльності і управління (господарські та адміністративні суди);
- 3) правотворчості (Конституційний Суд).

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону.

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується:

1. Єдиними засадами організації та діяльності судів.
2. Єдиним статусом суддів.
3. Обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом.
4. Забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права.
5. Обов'язковістю виконання на території України судових рішень.
6. Єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів.
7. Фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України.
8. Вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідовуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду. Місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус суду визна-

чаються з урахуванням принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом. Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначаються голова та заступник голови суду. У місцевому суді, кількість суддів в якому перевищує п'ятнадцять, може бути призначено не більше двох заступників голови суду. Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності.

Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, передбачених процесуальним законом.

Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності.

Місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

У системі судів загальної юрисдикції діють також **апеляційні суди** як суди апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційний суд:

- 1) розглядає справи відповідної судової юрисдикції в апеляційному порядку згідно з процесуальним законом;
- 2) у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої інстанції;
- 3) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;
- 4) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;
- 5) здійснює інші повноваження, визначені законом.

У системі судів загальної юрисдикції діють ще й **вищі спеціалізовані суди** як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ.

Вищими спеціалізованими судами є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України.

До складу вищого спеціалізованого суду входять судді, обрані на посаду судді безстроково, з числа яких призначаються голова суду та його заступники. У вищому спеціалізованому суді, кількість суддів у якому перевищує сорок п'ять, може бути призначено не більше трьох заступників голови суду.

У вищому спеціалізованому суді утворюються палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції. Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про призначення секретаря судової палати приймаються зборами суддів вищого спеціалізованого суду за пропозицією голови суду. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів вищого спеціалізованого суду про діяльність судової палати.

У вищому спеціалізованому суді діє пленум вищого спеціалізованого суду для вирішення питань, визначених цим Законом. Склад і порядок діяльності пленуму вищого спеціалізованого суду визначаються цим Законом. При вищому спеціалізованому суді утворюється Науково-консультативна рада. Вищий спеціалізований суд має офіційний друкований орган та може бути співзасновником інших друкованих видань.

Вищий спеціалізований суд:

- 1) розглядає справи відповідної судової юрисдикції в касаційному порядку згідно з процесуальним законом;
- 2) у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої або апеляційної інстанції;
- 3) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;
- 4) надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня реко-

мендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції;

5) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції.

Верховний Суд України:

- переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом;
- переглядає справи у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом;
- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

До складу Верховного Суду України входять двадцять суддів – по п'ять суддів від кожної спеціалізованої юрисдикції (цивільної, кримінальної, господарської, адміністративної), з числа яких обираються Голова Верховного Суду України та його заступник. Голову Верховного Суду обирає на посаду та звільняє з посади шляхом таємного голосування Пленум Верховного Суду. Суддею Верховного Суду України може бути особа, яка має стаж роботи на посаді судді не менше п'ятнадцяти років або суддя Конституційного Суду України.

У Верховному Суді України діє Пленум Верховного Суду України для вирішення питань, визначених Конституцією України та цим Законом. При Верховному Суді України утворюється Науково-консультативна рада. Верховний Суд України має офіційний друкований орган та може бути співзасновником інших друкованих видань.

Основні засади судочинства. Судочинство в Україні реалізують професійні судді та, у визначених законом випадках, народні

засідателі і присяжні шляхом здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

3. Конституційний статус суддів

Центральною проблемою діяльності суддів є забезпечення незалежності і недоторканості. Незалежність суддів проявляється в тому, що вони підвладні лише закону і будь-який вплив на них неприпустимий. В свою чергу недоторканість суддів поширюється на їх листування, засоби зв'язку, документи, службові та приватні приміщення. Судді всіх рівнів не можуть бути без згоди Вищої ради правосуддя затримані чи заарештовані. Конституцією гарантується непорушний принцип незалежності і недоторканості (ст. 126). Крім того, незалежність суддів забезпечується і Законом «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 47-48).

Незалежність судді забезпечується:

- 1) особливим порядком його призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення;
- 2) недоторканістю та імунітетом судді;
- 3) незмінюваністю судді;
- 4) порядком здійснення судочинства, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;
- 5) заборонаю втручання у здійснення правосуддя;
- 6) відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- 7) окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, установленим законом;
- 8) належним матеріальним та соціальним забезпеченням судді;

- 9) функціонуванням органів суддівського самоврядування;
- 10) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;
- 11) правом судді на відставку.

Суддя є недоторканим. Суддя не може бути без згоди Вищої ради правосуддя затриманий чи заарештований до винесення судом обвинувального вироку, за винятком затримання судді під час або відразу після вчинення тяжкого злочину. Кримінальна справа щодо судді може бути порушена лише Генеральним прокурором України або його заступником. Відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності здійснюється Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на підставі вмотивованої постанови Генерального прокурора України.

З метою забезпечення незалежності і недоторканості суддів у ст. 130 Конституції України встановлено, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів.

Особливою є процедура **призначення суддів**. *Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя за конкурсом* (ст. 128).

На посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший 30 та не старший 65 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як 5 років, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни:

- визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді;
- які мають не зняту чи не погашену судимість.

Судді, як визначено новим законодавством, займають посади безстроково, що відповідає світовій практиці. Однак, це повноваження не поширюється на суддів Конституційного суду та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Кандидатам на заміщення посад суддів усіх рівнів необхідно скласти кваліфікаційні екзамени, що проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України.

Обраний суддя в урочистій обстановці приймає присягу. В процесі своєї діяльності судді періодично проходять навчання в Національній школі суддів України з метою підвищення рівня їх кваліфікації.

Національна школа суддів України здійснює:

- 1) практичну підготовку кандидатів на посаду судді;
- 2) підготовку суддів:
 - яких призначено на посаду судді вперше;
 - яких обрано на посаду судді безстроково;
 - яких призначено на адміністративні посади в судах;
- 3) періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня кваліфікації;
- 4) підготовку працівників апаратів судів;
- 5) проведення наукових досліджень з питань удосконалення судочинства;
- 6) вивчення міжнародного досвіду організації діяльності судів;
- 7) науково-методичне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради юстиції.

Суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності у порядку дисциплінарного провадження.

Дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють:

1. Вища кваліфікаційна комісія суддів України - щодо суддів місцевих та апеляційних судів.
2. Вища рада юстиції - щодо суддів вищих спеціалізованих судів та суддів Верховного Суду України.

До суддів може застосовуватися дисциплінарне стягнення у виді догани.

Поруч з цим Конституція (ст. 126) визначає порядок звільнення з посади судді органом, що обрав його або призначив у таких випадках:

- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я (мається на увазі тривала хвороба, каліцтво, недієздатність);
- порушення вимог суддею щодо несумісності. Конституція (ст. 127) встановлює, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, бути депутатами, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої;

- вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісними зі статутом судді або виявлено невідповідність займаній посаді;
- подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням. закінчення терміну обрання чи призначення;
- незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;
- порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Повноваження судді припиняється:

- 1) досягнення 65-річного віку;
- 2) припинення його громадянства;
- 3) визнання судом його безвісті відсутнім,
- 4) смерті судді;
- 5) набрання законної сили звинувачуваного вироку щодо нього.

Судді користуються рядом пільг. Після призначення на посаду суддя забезпечується службовим житлом за місцем знаходження суду.

Судді, члени їхніх сімей та їх майно перебувають під особливим захистом держави. Органи внутрішніх справ зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї, збереження їхнього майна, якщо від судді надійде відповідна заява.

Життя і здоров'я суддів підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності».

4. Порядок утворення, завдання та склад Вищої ради правосуддя

У ст. 131 Конституції закладені конституційні основи створення і діяльності нового інституту в системі правосуддя, який раніше був невідомий вітчизняній практиці судоустрою – це *Вища рада правосуддя*. Аналоги цієї інституції існують в Іспанії, Італії, Франції та інших країнах Європи.

Вища рада правосуддя складається з 21 особи і формується за участю кількох органів з різним представництвом терміном на 4 роки. Так, 10 членів обирає з'їзд суддів, Верховна Рада, Президент, з'їзд адвокатів, з'їзд представників вищих навчальних закладів та наукових установ, всеукраїнська конференція прокурорів призначають до Вищої ради правосуддя по 2 члени. За посадою до складу Вищої ради правосуддя входить Голова Верховного Суду.

Основними завданнями Вищої ради правосуддя є:

- внесення подання про призначення суддів на посаду;
- ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;
- розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
- ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- вживає заходів щодо незалежності суддів;
- ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого.

Отже, *основне завдання Вищої ради правосуддя* полягає в остаточному завершенні процесу відбору кандидата на посаду судді. Дана інституція є головним елементом складного механізму проходження кандидата на посаду судді (попередній відбір, конкурс, кваліфікаційна комісія). Саме за рішенням Вищої ради правосуддя вноситься подання Президентові України щодо призначення суддів про обрання їх безстроково. На цей орган, таким чином, покладено конституційний обов'язок щодо якісного формування суддівського корпусу в державі.

Діяльність Вищої ради правосуддя покликана, з однієї сторони, не допустити проявів корпоративності у формуванні суддівського корпусу, а з іншої – забезпечити гарантію незалежності суддів у здійсненні правосуддя від можливого тиску з боку представників виконавчої і законодавчої гілок державної влади шляхом використання процесу призначення суддів. Тому склад Вищої ради правосуддя формується таким чином, щоб жодна з гілок державної влади

не мала вирішального голосу під час прийняття рішення щодо кандидата на посаду судді чи притягнення його до відповідальності.

Запроваджене представництво у Вищій раді правосуддя відрізняється від основних категорій юристів, які у процесі здійснення правосуддя виконують різні функції і мають різні процесуальні обов'язки (це судді, прокурори, адвокати), що об'єктивно сприяє неупередженій оцінці і одночасно достатній вимогливості щодо кандидатів у судді. Це свідчить про високу оцінку ролі представників даної галузі суспільної діяльності, які готують юристів і формують підвалини правової науки. Таким чином, до процесу призначення суддів на посади залучаються представники найбільш компетентної у сфері юриспруденції частини населення.

В цілому нова Конституція вносить суттєві зміни і доповнення до існуючої практики здійснення правосуддя. Саме тому в розділі XV «Перехідні положення» Конституції зафіксовано, що Верховний Суд і Вищий господарський суд здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства до формування системи судів загальної юрисдикції відповідно до ст. 125 Конституції, але не довше, ніж 5 років.

До того ж, Конституція встановлює, що обрані чи призначені до дня набуття нею чинності судді всіх судів продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку на який вони обрані чи призначені. А судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

Отже, проголошення суверенітету і незалежності Української держави, верховенства права, а також реального забезпечення прав і свобод громадян зумовлюють необхідність проведення в нашій країні масштабної судово-правової реформи.

ТЕМА 14

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

1. Конституція України про територіальний устрій

Невід'ємною ознакою державності та просторовою межею державної влади є територія держави. Держава розпоряджається своєю територією, яка складається з сухопутної водної повітряної частин та континентального шельфу. Конституція (ст. 2) встановлює що суверенітет України поширюється на всю її територію. Територія України має площу 603,7 тис. км², що становить 5,7% усієї площі Європи. Таким чином, Україна займає за територією друге місце в Європі після Європейської частини Росії, випереджаючи такі держави, як Франція (551,6 тис. км²), Іспанія (503 тис. км²), Німеччина (356 тис. км²), Італія (301 тис. км²), Велика Британія (131,8 тис. км²).

Питанням територіального устрою присвячений IX розділ Конституції (ст. 132, 133). Для його розуміння треба з'ясувати ключові поняття.

Територіальний поділ держави – це система територіальних складових частин, які становлять географічну основу територіального устрою держави.

Територіальний устрій держави – це система взаємовідносин між державою в цілому її центральною владою і територіальними складовими частинами, їх населенням та діючими органами влади.

Державний устрій – це форма держави, яка визначається політико-правовим статусом територіальних складових частин і принципами їх відносин з державою в цілому та між собою.

Відповідно до ст. 2 Конституції за формою державного устрою Україна є унітарною державою з однією автономією (Автономна Республіка Крим). Як унітарна держава, так і автономія має своє визначення. *Унітарна держава* – це держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, в якій діє, як правило, єдина система законодавства і одна конституція, єдина система органів державної законодавчої, виконавчої та судової влади. В унітарній державі на правах автономії можуть бути окремі території.

Територіальна автономія – це самоврядна територіальна одиниця в складі держави, яка має певну самостійність у межах встановлених конституцією та законами країни.

Територіальна автономія поширена у Європі. Частіше всього статус автономії в унітарній державі надається тим її частинам, які відрізняються від інших своїм національним складом і географічним положенням. Так, у Фінляндії автономія введена тільки в одній губернії – на Аландських островах. Конституція Португалії передбачає автономію Азорських островів і о. Мадейра. Широкий розмах автономізація одержала в Італії, де автономними областями визнаються всі 20 областей країни.

В Україні статус територіальної автономії за географічними та демографічними ознаками надано Автономній Республіці Крим. Питанням Автономної Республіки Крим відведено розділ X Конституції.

Треба мати на увазі, що деякі питання, які мають пряме відношення до територіального устрою нашої країни, розглядаються не тільки у IX розділі, а й у інших розділах Конституції. Так, у розділі I вказано, що держава визнає і гарантує місцеве самоврядування в Україні (ст. 7); що державною мовою є українська мова, якій держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10); що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу (ст. 13). До територіального устрою виносяться ст. 73 розділу III, п. 14 розділу XV та інші.

Коли йде мова про форми державного устрою, то варто зауважити, то поруч з унітарними державами існують федеративні (тобто складні) держави. *Федерації* – це складні держави, що складаються з частин, котрі самі визнаються державними утвореннями, що мають вищі органи державної влади і управління, свою конституцію тощо.

Суб'єкти федерації в багатьох державах називаються штатами (від англійського – держава). Така назва побутує в США, Мексиці, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Індії. Суб'єкти федерації можуть мати інші назви: землі (Німеччина, Австрія), кантони (Швейцарія), провінції (Аргентина, Канада).

У федераціях існує система розмежування на дві сфери:

- 1) сфера виключної компетенції найвищих органів федерації (парламенту, уряду, президента);
- 2) сфера компетенції органів суб'єктів федерації (органи штатів, земель тощо).

2. Основні засади територіального устрою за Конституцією України

Основні засади територіального устрою сформульовані у ст. 132 IX розділу Конституції. У ній вказано, що державна територія є єдиною та цілісною, тобто такою, що поєднана єдиною політичною, економічною і правовою системами, єдиною системою державної влади.

Єдність і цілісність державної території означає, що складові її частини, тобто адміністративно-територіальні одиниці перебувають в нерозривному взаємному зв'язку, визначаються внутрішньою єдністю. Водночас підкреслено, що територіальний устрій ґрунтується на поєднанні централізації і децентралізації.

Поєднання централізації та децентралізації в здійсненні державної влади проявляється в тому, що за центральними органами держави зберігається право охорони та забезпечення загальнодержавних інтересів, а решта функцій передається на місця, насамперед до компетенції органів місцевого самоврядування.

Названа стаття проголошує також необхідність забезпечення збалансування соціально-економічного розвитку регіонів, їх ще більшої інтеграції. У ній вказано на необхідність врахування історичних, економічних, екологічних і демографічних особливостей етнічних і культурних традицій при розбудові територіального устрою України. Необхідно констатувати, що територіальний поділ України дещо застарів і потребує оновлення.

3. Система адміністративно-територіального устрою України

У ст. 133 Конституції проголошено, що систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

В свою чергу адміністративно-територіальний устрій означає поділ території України на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будується система державних органів і система місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальним устрій України є трирівневим:

- вищий рівень територіальних одиниць становлять Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь, які мають спеціальний статус;
- середній – райони і міста обласного підпорядкування;

- нижчий – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села.

Конкретизуючи систему адміністративно-територіального устрою, вкажемо, що на даний момент в Україні одна автономна республіка, 24 області, близько 480 сільських районів, 123 райони в містах, 436 міст, 925 селищ міського типу і 28906 сіл.

4. Історичні аспекти становлення сучасного адміністративно-територіального устрою України (XVII-XX ст.)

Історія формування адміністративно-територіального устрою України тісно пов'язана з одного боку з етнічним розселенням українців, а з другого – із зародженням і становленням української державності.

Протягом століть одиниці адміністративно-територіального устрою були різні за площею і назвою. У IX-XVI ст. це були князівства, воєводства, землі, а починаючи з XVII ст. – козацькі полки та сотні.

Розглянемо детальніше адміністративно-територіальний поділ за часів гетьманщини в XVII ст. У першій половині XVII ст. на території України було 6 козацьких полків. За часів Б. Хмельницького число полків значно зросло до 30-ти. Нарешті, після Зборівської угоди (18.08.1649 р.) було встановлено сталу кількість полків 20, по 10 на обох берегах Дніпра. На Правобережжі знаходилися Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Вінницький, Подільський, Брацлавський, Паволоцький, Уманський. В свою чергу, на Лівобережжі розташувались Переяславський, Ніжинський, Київський, Чернігівський, Прилуцький, Миргородський, Гадяцький, Лубенський, Полтавський, Стародубський.

Тривалий час побутувало твердження, що полк являв собою тільки військову одиницю, і лише детальне, поглиблене вивчення історії України дало змогу зробити висновок про те, що це була, перш за все, адміністративна одиниця, як пізніше губернія. З кожного полку набирався певний військовий контингент. На чолі полку стояв полковник, навколо якого гуртувалась полкова старшина, до якої входили обозний, писар, суддя, осавул, хорунжий.

Кожний полк поділявся на менші адміністративні одиниці – сотні. У полках була різна кількість сотень. Деякі полки мали 20-24 таких одиниць, проте більшість полків ділилась на 10-12 сотень.

Старшим сотні був сотник, а допомагали йому в управлінні сотенна старшина, до якої входили писар, осавул, хорунжий, міський отаман-заступник сотника, тобто начальник сотенного міста і міщанського стану. Окремими селами сотні управляли осібні урядники і курінні отамани.

Така організація адміністративно-територіального устрою була дещо недосконалою, оскільки були відсутні закони, що регламентували владу полковників, сотників та урядників.

У XVIII ст. адміністративний поділ українських земель поступово змінювався. На зміну полковій системі устрою прийшли губерньська та намісницька системи. Уже на початку XVIII ст. на українських землях як і в Російській імперії був запроваджений Петром I губерньський адміністративно-територіальний поділ. Указом від 18 грудня 1708 р. територію Росії було поділено на 8 губернь, у тому числі Київську та Азовську в Україні.

У 1781 р. полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій був офіційно скасований і в 1782-1783 рр. було введено відповідно до російського «Учреждения о губерниях» (1775 р.) губерньський поділ. Проте існуючі губерньї на початку 80-х рр. XVIII ст. перейменовують у намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське та Катеринославське. Намісництва ділились на повіти.

Ліквідація українських установ та полків зробила переворот у соціальних відносинах України. Десятки урядовців і старшин, що мали впливові посади, були звільнені. Більша частина з них дістала значні пости в нових вже російських установах і змінила українські ранги на російські, відповідно до «Табелей о рангах», запроваджених ще Петром I. Дехто із старшин зробив при цьому велику кар'єру в Росії або в російських установах України. Так, київський полковник Олександр Безбородько, син видатного генерального писаря, зробив надзвичайну кар'єру – став секретарем Катерини II, а за Павла I – найяснішим князем та канцлером Російської імперії. Сучасник Безбородька, П. Заводовський, що почав кар'єру секретарем Малоросійської Колегії, а закінчив її з титулом графа, як міністр освіти. До високих постів дійшли інші сучасники: В. Кочубей з титулом князя, крім того був ще й віце-канцлером; Д. Трощинський – міністром юстиції. Багато представників української старшини посіли високі пости в Україні в російських установах: І. Гудо-

вич з 1798 р. був губернатором Малоросійської губернії; А. Мило-
радович з 1781 р. – правителем Чернігівського намісництва; П. Ко-
родчевський в 1797 р. дійшов до посади віце-губернатора Мало-
російської губернії та ін.

У 1796 р. замість намісництв було утворено знову губернії Черні-
гівську і Полтавську (раніше вони склали Малоросійське генерал-
губернаторство), Київську та Слобідсько-Українську (на терито-
рії п'яти полків колишньої Слобожанщини). Указом від 12 грудня
1796 р. Павла I проголошувалось утворення ще двох губерній – Во-
линської і Подільської. За цим Указом губернським містом Подільсь-
кої губернії призначалось місто Кам'янець-Подільський, а до скла-
ду губернії входило 12 повітів: Кам'янецький, Проскурівський, Ле-
тичівський, Літинський, Вінницький, Гайсинський, Могилівський,
Брацлавський, Ямпільський, Балтський, Ольгопольський та Ново-
ушицький.

Одразу після процесу формування губерній в них утворювалась
чітка система імперського управління. На чолі кожної губернії сто-
яв генерал-губернатор, віце-губернатор, губернаторські предводи-
телі дворянства та колегіальні органи. Крім того, губернії Правобе-
режної України (Київська, Подільська, Волинська) об'єднувались у
військовий район, на чолі якого стояв військовий губернатор.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. у складі Росії та за її участю
відбувалося об'єднання основних земель України.

У XIX ст. територія України була поділена на 8 губерній, що вхо-
дили до складу 70 губерній Російської імперії. Губернії України
були поділені без врахування особливостей етнічного складу насе-
лення, його економічних та національних інтересів, оскільки осно-
ву поділу склав принцип народонаселення за кількістю душ чоло-
вічої статті.

Невідповідність адміністративно-територіального поділу краї-
ни потребам її розвитку визнавали всі вітчизняні політичні діячі Ро-
сії. Упродовж XIX ст. було створено кілька проектів докорінної зміни
адміністративно-територіального поділу. Це проекти декабристів
Пестеля і Муравйова, вчених Арсеньєва, Ріхтера, Семенова-Тянь-
Шанського, Менделєєва та ін.

Проте найбільш демократичним виявився проект адміністра-
тивно-територіального поділу видатного українського вченого-
історика М. Драгоманова. Цей проект передбачав федерацію віль-

них громад та автономних країв, республіканську форму правління, за якої Україна займала автономне положення в Росії.

Вартими уваги були також проекти М. Міхновського та М. Грушевського, що відрізнялись своїм радикалізмом та демократизмом.

Однак, до лютого 1917 р. адміністративно-територіальний поділ на землях України суттєвих змін не зазнав, якщо не враховувати того фактору, що передбачав збільшення кількості губерній з 8 до 9.

Українська Центральна Рада, в сфері компетенції якої спочатку були землі п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської, після повалення Тимчасового уряду визначила в III-му Універсалі (20 листопада 1917 р.), що тоді до її території належатиме ще й Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина і Таврія (без Криму).

Після проголошення незалежності і суверенітету IV Універсалом 22 січня 1918 р. Центральною Радою 1 березня 1918 р. приймається «Закон про новий територіально-адміністративний поділ України», згідно з яким замість поділу на губернії запроваджувався поділ на 30 земель: Київ з околицями, Древлянська земля (центр Коростень), Волинь (Луцьк), Погоринка (Рівне), Болохівська земля (Житомир), Поросся (Біла Церква), Черкаси, Побожжя (Умань), Поділля (Вінниця), Подністров'я (Балта), Помор'я (Миколаїв), Оdesa, Низ (Єлисавет), Січ (Катеринослав), Запоріжжя (Бердянськ), Нове Запоріччя (Херсон), Азовська земля (Маріуполь), Половецька земля (Бахмут), Донеччина (Слов'янськ), Подонне (Острозьськ), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина, Переяславщина (Прилуки), Посем'є (Конотоп), Посул'є (Ромен), Полтавщина, Самара (Кременчук), Слобожанщина (Суми), Харківщина. Проте події громадянської війни, що розгорнулись в Україні, не дозволили запровадити в життя цей закон.

Після приходу до влади більшовиків почався тривалий, часто не послідовний, процес реформування адміністративно-територіального устрою.

Починаючи з березня 1923 р., в губерніях України ліквідовуються повіти і волості, а на їх місце запроваджуються округи, яких по Україні нараховувалось 41. Так, в Подільській губернії було утворено Проскурівський і Кам'янецький округ, відповідно з однойменними центрами. У червні 1925 р. губернії, в тому числі Подільська, ліквідовуються, а залишається окружна система. Однак, уже у 1930 р.

ця система скасовується і запроваджується обласна. На прикладі нашого краю розглянемо подальше реформування.

В 1932 р. утворюється Вінницька область, до складу якої увійшли землі колишнього Кам'янецького округу, а Кам'янець-Подільський здобув статус районною центру з 1932 по 1937 рік.

Проте, в 1937 р. утворюється Кам'янець-Подільська область з центром у м. Кам'янець-Подільському. До складу області входили на той час 36 адміністративних сільських райони.

Постійний процес змін вносить у 1940 р. нові корективи, оскільки на той час центр області з м. Кам'янця-Подільського переноситься до м. Проскурова, хоча назва області залишається попередньою – Кам'янець-Подільська. Лише в 1954 р. Кам'янець-Подільська область перейменовується в Хмельницьку, а м. Проскурів – в Хмельницький. Сьогодні площа Хмельницької області становить 20,6 тис. км², до складу якої входять 20 районів, 13 міст, 24 смт, 1417 сіл.

Останнім штрихом до існуючого територіального устрою України став процес становлення та формування Автономної Республіки Крим. Зупинимось на цьому детальніше. Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі РСФРР було створено 18 жовтня 1921 р. Тоді на її території мешкало 720 тис.чол. – 59 національностей. Перед урядом нової республіки постало завдання відбудови зруйнованого в громадянській війні господарства. Але своїми силами Кримська АСРР цього зробити не могла – потрібні були значні капіталовкладення. РСФРР цього робити не поспішала. В пошуках джерел для поповнення свого державного бюджету, Президія ЦВК Кримської АСРР, розглянувши 6 березня 1923 р. питання про північні кордони, в односторонньому порядку прийняла рішення приєднати до Криму десять волостей Генічеського і Дніпропетровського повітів України. Це було зроблено для того, щоб підтримати репутацію Криму як Всеросійської здравниці за рахунок хлібних повітів України та соляних промислів генічеської затоки. Однак, на щастя, тодішній кримській владі так і не вдалося одержати такі бажані для них українські території.

Значного удару господарству Криму було завдано війною. Значимо, що на початку 1954 р. посівні площі в Криму скоротилися на 70 тис. га. Порівняно з довоєнним часом знизилась врожайність баштанних культур, овочів, картоплі, тютюну. Більшість сільськогосподарської техніки була в занедбаному стані. Плани сівби не ви-

конувались. На 1 січня 1954 р. Кримська область не додержала понад 6 млн. крб. податків. Надзвичайно занедбаною була побутова сфера, не вистачало лікарень, дитячих дошкільних закладів, шкіл.

За цих складних умов Верховною Радою РРФСР, Президією Верховної Ради СРСР та Верховною Радою УРСР 19 лютого 1954 р. було прийнято рішення про передачу Кримської області Україні.

Розорений, із занедбаною економікою, не вирішеним національним питанням Крим зовсім не виглядав «хрущовським подарунком» як це сьогодні дехто стверджує.

12 лютого 1991 р. Верховна Рада України надала Кримській області статус Автономної Республіки. Так завершився тривалий процес формування сучасного адміністративно-територіального устрою України.

В перші роки становлення незалежної України було чимало проєктів реформування адміністративного поділу. Серед них була ідея федеральної побудови з визначенням 9 етнографічних земель і надання їм в центральних органах значного представництва на зразок ФРН. Пропонувалися назви основних соціально-економічних районів:

1. Київський (Київська, Чернігівська, Житомирська обл.);
2. Центральний (Черкаська, Кіровоградська обл.);
3. Придніпровський (Дніпропетровська, Запорозька обл.);
4. Донецький (Донецька, Луганська обл.);
5. Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.);
6. Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська обл.);
7. Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська);
8. Північно-Західний (Волинська, Рівненська обл.);
9. Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим).

Однак, потреба згуртування України, прагнення знайти спільне між Сходом, Заходом та Півднем пояснила відмову від цієї ідеї, та обумовила закріплення існуючого адміністративно-територіального устрою в новій Конституції України.

ТЕМА 15

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

1. Автономна Республіка Крим – невід’ємна складова частина України

З відновленням Кримської АРСР 12 лютого 1991 р. виникла проблема, пов’язана з визначенням її конституційного статусу у складі України, яка, як відомо, була й залишається унітарною державою. За основу тоді для Криму була обрана модель територіальної автономії, яка широко використовується у світі взагалі, і зокрема найбільш послідовно проведена в таких великих унітарних європейських країнах як Італія та Іспанія.

З позиції державного будівництва та світової практики суть територіальної автономії зводиться до наступних основних моментів:

- 1) автономія – форма децентралізації державної влади в унітарній державі в окремому регіоні, яка відрізняється своїми історичними, географічними, національними та іншими особливостями;
- 2) автономія виникає не в результаті акту самовизначення її населення, а надається державою.

Прагнення ж населення того чи іншого регіону до автономії, що виражена через, скажімо, референдум, враховується вищими державними органами при прийнятті рішення, але ніяких правових наслідків немає. В свою чергу автономізація областей та інших регіонів не порушує унітарної суті держави, не перетворює її на федерацію. Вона відкриває простір для широкого вияву місцевої ініціативи, активної участі регіонів у здійсненні внутрішньої політики держави, сприяє найоптимальнішому поєднанню загальнодержавних та місцевих інтересів.

На відміну від суб’єктів федерації автономні утворення хоч і мають деякі ознаки державності (територію, власні представницькі та виконавчі органи, право видавати закони, що не суперечать Конституції України, символіку та інше), проте державами вважаються не можуть, оскільки визначальною рисою будь-якої держави є наявність державного суверенітету.

Правовий статус Автономної Республіки Крим (далі АРК) закріплений в розділі X Конституції України (ст. 134-139).

Варто підкреслити, що окремі терміни, як наприклад, «республіка», «конституція» застосовані не характерно, оскільки така термінологія не є поширеною саме для автономного утворення у складі унітарної держави. Оптимальною назвою територіальних автономій є автономна область, район, провінція, округ, а назва її основного нормативно-правового акту – статут.

В ст. 134 Конституції вказується, що АРК є невід'ємною складовою частиною України, підтверджуючи і закріплюючи тим самим цілісність і недоторканість території України в межах існуючих кордонів.

Таке конституційне трактування повністю знімає питання щодо можливості приєднання Криму до будь-якої іноземної держави або набуття ним статусу суверенної держави. З цієї статті також випливає, що опитування населення автономії чи проведення місцевого референдуму щодо цих положень є антиконституційними і не може мати правових наслідків.

Суть територіальної автономії полягає, передусім, у праві її населення і тих органів, які воно обирає, самостійно вирішувати питання, віднесені до відання автономії.

Коло повноважень АРК визначається Конституцією України (ст. 137). Саме в їх межах автономія самостійно вирішує віднесенні до її відання питання організації державного і громадського життя на своїй території.

Вперше Конституція України досить детально окреслила повноваження Автономної Республіки Крим у ст. 138.

2. Конституція Автономної Республіки Крим

Конституція АРК прийнята 23 грудня 1998 р. і вступила в дію 12 січня 1999 р. Згідно зі ст. 135 АРК має право на свою Конституцію. В ній сказано: *«Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради.*

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймають-

ся відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання».

Таким чином, право приймати Конституцію АРК належить Верховній Раді АРК, яка є представницьким органом автономії. Водночас прийняття Верховною Радою АРК Конституції ще не означає, що вона одразу набуває чинності. Конституцією України встановлено обов'язковість затвердження Верховною Радою України Конституції, прийнятої Верховною Радою АРК. Тільки після цього вона набуває чинності. Якщо Верховна Рада України затверджує лише частину статей Конституції АРК, то вона є чинною тільки в цій частині. Такий самий порядок існує і щодо внесення змін і доповнень до Конституції АРК.

3. Вищі органи виконавчої влади

АРК має власні представницькі і виконавчі органи, в особі яких вона здійснює свої конституційні повноваження (ст. 136), а саме: представницьким органом АРК є Верховна Рада АРК.

Верховна Рада АРК у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в АРК, її повноваження порядок формування і діяльність визначається Конституцією України та законами, а також Конституцією АРК в межах питань, що належать до її компетенції за цією Конституцією.

Конституція України на відміну від попередніх законодавчих актів визначає Верховну Раду АРК як представницький, а не законодавчий орган влади. Таке положення відповідає ст. 75 Конституції України, за якою єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Верховна Рада АРК є однопалатною і складається із 100 депутатів, які обираються на основі загального прямого і рівного виборчою права при таємному голосуванні.

Верховна Рада АРК – постійно діючий орган. Одна частина її депутатів кількістю 50 осіб здійснює свої функції на постійній основі, інша – поєднує їх з виробничою та іншою діяльністю. Верховна Рада працює сесійно. Для ведення нормотворчої роботи, підготовки та подальшого розгляду рішень і постанов з питань, віднесених до відання Верховної Ради АРК, з числа її депутатів утворюються постійні комісії.

4. Нормативне регулювання та компетенція Автономної Республіки Крим

АРК має право локальної нормотворчості, межі якої чітко визначені ст. 137 Конституції України. Зокрема, АРК здійснює нормативне регулювання з питань:

- сільського господарства і лісів;
- меліорації і кар'єрів;
- громадських робіт, ремесел та промислів, благодійництва;
- містобудування і житлового господарства;
- туризму, готельної справи, ярмарків;
- музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- мисливства, рибальства;
- санітарної і лікарняної служби.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АРК Конституції України, законам України, Президент України, може зупинити дію цих нормативно правових актів Верховної Ради АРК з одночасним зверненням до Конституційного Суду України.

Нормативне регулювання, яке самостійно здійснює АРК, стосується питань, вирішення яких безпосередньо пов'язані з життєвими інтересами місцевого населення:

- 1) раціональне використання земель, природних ресурсів (сільське господарство і ліси, меліорація і кар'єри, мисливство, рибальство);
- 2) реалізація соціально-економічних прав громадян (громадські роботи, ремесла та промисли, містобудування і господарство, транспорт загального користування, автошляхи, водопроводи, санітарна і лікарська служби);
- 3) задоволення культурних потреб громадян (музеї, бібліотеки, театри, історико-культурні заповідники та ін.);
- 4) врахування специфічних умов Криму (туризм, готельне господарство та інше).

У порівнянні з попередньою Конституцією України суттєво змінено і порядок визнання нормативно-правових актів Верховної Ради АРК та питань, які не відповідають Конституції і законам України, а також зупинення їх дії чи скасування.

Раніше це право належало лише Верховній Раді України і вона вже застосовувала його щодо АРК, яка в 1994-1995 рр. своїми актами і діями намагалася вийти за межі конституційного поля України. Як наслідок, була скасована і Конституція АРК від 6 травня 1992 р.

Тепер право зупиняти дію актів АРК належить Президентові України як гаранту державного суверенітету територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина та Конституційному Суду України. При цьому Президент України має право лише зупинити дію нормативно-правових актів Верховної Ради АРК з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. Оскільки Президент України тільки зупиняє дію відповідних нормативно-правових актів, то у випадках визнання Конституційним Судом України їх такими, що суперечать Конституції України, вони підлягають обов'язковому скасуванню Верховною Радою АРК.

Питання про конституційність нормативно-правових актів АРК розглядаються Конституційним Судом України також за зверненням:

- 1) не менше як 45 народних депутатів України;
- 2) Верховного Суду України;
- 3) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У всіх цих випадках рішення Конституційного Суду України є остаточним і обов'язковим для виконання.

Верховна Рада України може достроково припинити повноваження Верховної Ради АРК за наявності висновку Конституційного Суду про порушення Конституції України або законів України (п. 28, ст. 85 Конституції). В такому разі вона і призначає позачергові вибори. У свою чергу згідно з п. 1 ст. 150 Конституції України Верховна Рада АРК також може звернутися до Конституційного Суду України з питанням визнання не чинними на її території законодавчих актів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України в разі порушення ними повноважень АРК.

Що стосується актів Ради Міністрів АРК, то право їх скасування належить Президентові України (п. 16, ст. 106 Конституції). Це право є гарантією конституційної законності в діяльності вищого виконавчого органу автономії.

АРК має за новою Конституцією України свою компетенцію, що визначається в ст. 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

- призначення виборів депутатів Верховної Ради АРК, затвердження складу виборчої комісії АРК;
- організація та проведення місцевих референдумів;
- управління майном, що належить АРК;
- розроблення та виконання бюджету АРК на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм;
- визначення статусу місцевостей як курортів, встановлення зон санітарної охорони курортів;
- участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;
- забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим, охорона і використання пам'яток історії;
- участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;
- ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Визначення Конституцією України предметів відання АРК гарантує республіці ініціативне вирішення питань соціально-економічного та культурного розвитку, бюджетної сфери, охорони довкілля в інтересах населення автономії відповідно до єдиної для всієї України політики і програм розвитку. В цьому всією державою надається автономії життєво важлива допомога. АРК бере участь у забезпеченні Україною прав і свобод громадян, громадянської злагоди, в розробленні та реалізації державних програм, повернення депортованих народів, ініціює введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації.

Передбачений ст. 138 обсяг повноважень АРК не є жорстким, він може збільшуватися або зменшуватися. Що стосується зменшення цього обсягу, то тут повинно діяти правило, передбачене ст. 8 Конституції України, за якою вона має найвищу юридична силу, що не

дає можливості скасовувати її положення звичайними законами або підзаконними актами. Щодо розширення кола питань, що належать до відання АРК, то Конституцією передбачається також можливість делегування автономії інших повноважень, котрі здійснюються шляхом видання законів України.

Закріплення Конституцією повноважень АРК є важливою гарантією стабільності статусу АРК як територіальної автономії у складі України.

5. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим

Конституцією передбачено дію в АРК Представництва Президента. Так, в ст. 139 Конституції України записано: *«В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України».*

Необхідність такого Представництва впливає з статусу Президента як глави держави і гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини, громадянина.

Україна вже має досвід існування в АРК Представництва Президента України і законодавчого регулювання його статусу. Такий державний орган був створений у відповідності з Законом України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 17 грудня 1992 р. За цим законом Представництво очолюється постійним представником Президента України, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом.

Закон визначив Представництво Президента України як орган державної виконавчої влади, основними завданнями якого є здійснення повноважень щодо забезпечення проведення в життя Конституції і законів України, прав і свобод громадян, державного суверенітету України, а також сприяння взаємодії органів державної виконавчої влади України з відповідними органами АРК, однаковому застосуванню актів законодавства з питань, віднесених до відання України.

При виконанні цих основних завдань представник Президента:

- 1) представляє Президента України у Верховній Раді та уряді АРК;
- 2) входить з поданням з питань, які належать до відання України, в ці органи у разі прийняття ними актів, що суперечать

Конституції і Законам України та обмежують конституційні права і свободи громадян;

3) інформує з цих питань Президента України та здійснює інші повноваження, відповідно до законодавства України.

Затверджене Указом Президента України «Положення про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 31 січня 1996 р. наділило цю інстанцію новими повноваженнями. Було значно докладніше сформульовано повноваження Президента щодо забезпечення режиму конституційної законності і правопорядку на території автономії. Йдеться, зокрема, про здійснення контролю за дотриманням законодавства України, указів і розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України не тільки центральними органами АРК, але і районним державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування в частині делегованих їм повноважень виконавчої влади.

До компетенції Представництва було віднесено право здійснювати контроль за ефективним використанням фінансових і матеріальних ресурсів, виділених автономії Кабінетом Міністрів України, вимагати від уряду та Верховної Ради АРК, місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування в життя відповідних заходів щодо порушених постійним Представником питань, а також право видавати розпорядження, які є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади АРК, органами місцевого самоврядування тощо. На Представництво Президента України покладено повноваження щодо сприяння досягнення громадянською миру і міжнародної злагоди в АРК.

ТЕМА 16

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

1. Поняття місцевого самоврядування та його принципи

Сучасну демократичну, соціальну, правову державу неможливо уявити без повноцінної системи місцевого самоврядування, оскільки якою б досконалою не була державна влада в центрі, вона ніколи не буде ефективною, якщо не буде оптимально організованою на місцях. Розв'язанню саме цього завдання присвячений розділ XI Конституції (ст. 140-146).

Місцеве самоврядування в Україні є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети.

Місцеве самоврядування передбачає чотири основних аспекти: політичний, господарський, організаційний, правничий.

- 1) *Політичний аспект* передбачає відносини між державою і суспільством, сутність, види і форми нових відносин, тобто самоврядування, як реалізацію демократичної ідеї.
- 2) *Господарський аспект* включає форми власності, на підставі яких діють органи самоврядування, їх компетенцію у господарських справах, співвідношення господарської діяльності держави із діяльністю самоврядних органів.
- 3) *Організаційний аспект* вказує на здійснення координаційних функцій в загальній державній системі та на обсяг підпорядкованості вищестоящим органам.
- 4) Дуже важливим є і *правничий аспект*, тобто правові гарантії реального здійснення принципу самоврядності, забезпечення органів самоврядування необхідними повноваженнями, правовий захист їх діяльності.

Головне завдання місцевого самоврядування – це надання населенню сіл, селищ, міст можливості самостійно вирішувати питання місцевого значення. Адже ніхто краще ніж мешканці цих населених пунктів не знає своїх потреб, бажань, інтересів ніж територіальна громада.

Територіальна громада може здійснювати свою діяльність у двох формах:

- безпосередньо через проведення місцевих референдумів, вирішення певних питань на загальних зборах, сходах жителів села чи певної території;
- через органи місцевого самоврядування.

Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні та обласні ради. Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад, проте це не виключає можливості утворення в районах міст відповідних рад (ст. 140 Конституції України).

Відповідно до Конституції сільські, селищні та міські ради можуть мати і свої *виконавчі органи*. Їх правовий статус, порядок утворення, реорганізації та ліквідації визначається законом. Проте це мають бути виконавчі органи відповідних рад, а не створені на противагу радам паралельні самоврядні структури. Це, зрештою не виключає відповідного розподілу функцій і повноважень між радою та її виконавчим органом, механізму розв'язання можливих конфліктів, що можуть виникати між ними, при збереженні в межах закону певного верховенства ради як представницького органу що уособлює громаду.

На рівні областей і районів передбачено створення не виконавчих органів, а *виконавчого апарату* – державних адміністрацій, областей та районів.

Крім рад, органами територіальної самоорганізації населення, які можуть створюватись з дозволу сільських селищних та міських рад за ініціативою жителів є громадські комітети і ради самоврядування. Вони обираються загальними зборами громадян з метою залучення населення відповідних територіальних утворень (будинку, вулиці, кварталу, житлового комплексу тощо) до участі у вирішенні питань віднесених до відання місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування здійснюється на певних принципах:

- народовладдя;
- законності;
- самостійності і незалежності рад у межах своїх повноважень;

- захисту прав, свобод і загальних інтересів громадян, соціальної справедливості;
- виборності рад, їх підконтрольності і відповідальності перед населенням;
- колегіальності;
- гласності і врахування громадської думки;
- поєднання місцевих і державних інтересів, інтересів особи і всього населення відповідної території;
- взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями і рухами;
- самофінансування і самозабезпечення;
- оптимальності децентралізації;
- обов'язковості рішень органів місцевого та регіонального самоврядування, прийнятих в рамках закону.

2. Світовий досвід місцевого самоврядування

За кордоном правовий статус органів самоврядування визначається конституціями держав, спеціальними законами, іншими актами, які регулюють суспільні відносини у різних сферах життя, зокрема вирішення конкретних фінансових, господарських питань. Так, у ст. 72 Конституції Франції 1958 р., яка є діючою і сьогодні, встановлюється, що місцевими колективами Французької республіки є комуни, департаменти і заморські території. Управління зазначеними колективами здійснюють Ради, які обираються на засадах, визначених законом. Що ж до місцевих органів державної влади, то вони відповідають за національні інтереси, адміністративний контроль і додержання законів, проте не мають права скасовувати рішення місцевих органів. Лише за певних умов можливе оскарження таких рішень комісарами республіки в адміністративному суді.

Чітко визначив повноваження органів місцевого управління і самоврядування «Акт про місцеве управління», прийнятий в Англії у 1972 р. Він закріпив поділ її території на графства, округи і парафії, які визнано територіальними одиницями, де запроваджується місцеве самоврядування. У графствах, округах та парафіях населення Англії обирає радників, які складають раду як орган місцевого самоврядування з терміном діяльності 4 роки. Оперативне керівництво діяльністю ради здійснює її голова, якого обирають радники.

Структура управління США, вершиною якої являється федеральна влада, визначається формулою: «Федерація – штат – округ, муніципалітет, тауншип». Законодавча влада в містах знаходиться в руках міської Ради, що складається з виборних осіб, представників районів міста. В найбільших містах США число районів, що делегують своїх представників, як правило, не перевищує 15 (у Нью-Йорку таких районів 6, в Лос-Анжелесі – 5). Число депутатів залежить від чисельності населення району, який вони представляють. Засідання Ради відкриті для всіх і кожний мешканець міста, за попередньою заявою, може на них виступити.

Вища виконавча влада в містах знаходиться в руках мера (бургомістра, а в Латинській Америці – алькада), що обирається прямим голосуванням населення кожні 4 роки. Мер очолює міське управління, на ньому лежить відповідальність за діяльність міських служб. Практичною реалізацією муніципальної політики займаються відділи муніципалітету, кількість яких не є сталою і залежить від розмірів міського господарства і специфічних проблем.

Розрізняють такі відділи: у справах престарілих, комунального розвитку, транспортний, культури, телекомунікації, трудових відносин, а також поліцейське управління (в містах, де криміногенна ситуація загострена, на розвиток правоохоронних органів іде до 50% міського бюджету).

В механізмі функціонування комунальних органів влади США існує система противаги, коли жодна із сторін – виконавча і законодавча – не може порушити закон. Мер має право накладати «вето» на законодавство і інші акти, що приймаються радою, причому, «вето» може бути відхилене тільки кваліфікованою більшістю, тобто 2/3 голосів. Однак, мер не може приймати рішення без згоди верховної законодавчої влади міста.

Нижчою ланкою місцевого самоврядування США є самоуправляючі общини (тауншипи), система яких складна. Вони існують у населених пунктах сільського типу з числом мешканців не менше 5 тис. чол., а ще менші поселення керуються загальними зборами (на зразок сільського сходу).

Треба підкреслити, що нормативне регулювання організації та діяльності органів місцевого самоврядування здійснюється не тільки законодавством кожної держави, а й нормами і положеннями, встановленими відповідними актами міжнародного рівня.

У зв'язку з цим, насамперед, треба відзначити прийняту 15 жовтня 1985 р. Радою Європи у Страсбургу «Європейську Хартію про місцеве самоврядування» та «Всесвітню Декларацію». В цих документах визначено принципи та основні напрями розвитку місцевого самоврядування, водночас вказується на його співвідношення з місцевим державним управлінням. Держави-члени Ради Європи, які підписали Хартію, вважають, що децентралізація влади на основі розвинутого демократичного самоврядування є важливим засобом запобігання тоталітаризму.

Зазначені документи орієнтують держави на додержання тих принципів, яким повинні відповідати організація та діяльність місцевого самоврядування у демократичних країнах.

Тому в більшості країн світу місцеве самоврядування не обмежується лише первинним, так званим комунальним рівнем, а здійснюється й на інших рівнях адміністративно-територіального поділу цих країн.

3. Загальні засади формування органів місцевого самоврядування, їх структура та матеріальне і фінансове забезпечення

Загальні засади формування органів місцевого самоврядування та обрання їх головних посадових осіб визначені в ст. 141 Конституції України.

Відповідно до цієї статті ради мають складатися з депутатів, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років, що відповідає положенню Європейської Хартії про місцеве самоврядування.

Основною посадовою особою місцевого самоврядування є голова сільської, селищної, міської ради, що обирається безпосередньо населенням також на 5 років і за посадою очолює виконавчий орган та головує на засіданнях ради.

Що стосується голів районних і обласних рад, то вони обираються не населенням, як це було раніше, а відповідними радами з числа їх депутатів і очолюватимуть виконавчий апарат цих рад.

Якщо в сільських, селищних та міських радах їх голови очолюють як саму раду так і виконавчий комітет, то в районних та обласних радах голови цих рад керують лише радою, а державними адмі-

ністраціями управляють особи призначені Президентом України за поданням Кабінету Міністрів (див. ст. 118 Конституції).

Принципові засади формування і структуру матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування в Україні закріплено в ст. 142. Конституції. Це зумовлено передусім тим, що ефективне функціонування місцевого самоврядування залежить від наявності в їх володінні та вільному розпорядженні матеріальних, фінансових та інших ресурсів, необхідних для виконання покладених на них завдань.

Відповідно до вказаної статті матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування в Україні становить з одного боку рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти територіальних громад, сіл, селищ, міст, районів у містах, а з іншого – об'єкти їхньої спільної власності що перебувають у віданні районних і обласних рад.

Самостійність місцевих бюджетів забезпечується наявністю власних доходних джерел і правом визначення напрямів їх використання. Сьогодні, відповідно до чинної Конституції, доходи місцевих бюджетів поділяються на закріплені і регульовані.

Закріпленими вважаються доходи, які повністю або частково зараховуються до відповідних місцевих бюджетів без затвердження їх щорічними рішеннями рад вищого рівня. Відповідно до чинного законодавства до *закріплених доходів міських селищних і сільських бюджетів відносяться:*

- податок на прибуток підприємств та організацій комунальної власності;
- місцеві податки і збори, які встановлюються органами місцевого самоврядування;
- оплати за землю;
- надходження від оренди тощо.

До регульованих доходів, які зараховуються до місцевих бюджетів відносяться:

- податок на прибуток підприємств і організацій усіх форм власності;
- прибутковий податок з громадян;
- частина доходів від приватизації державного майна тощо.

До інших компонентів, що становлять основу місцевого самоврядування належать, зокрема, позабюджетні фонди, що можуть

бути утворені за рахунок окремих платежів від надходжень добровільних внесків фізичних і юридичних осіб, інших небюджетних джерел.

Районні і обласні ради затверджують також районні і обласні бюджети та контролюють їх виконання.

У переважній більшості країн держава фінансово підтримує місцеве самоврядування. Відповідно до Конституції України держава також бере участь у формуванні доходів місцевого самоврядування не лише встановленням процентних (відсоткових) відрахувань до бюджетів, але й шляхом надання дотацій.

4. Компетенція органів місцевого самоврядування

Однією з передумов створення повноцінної системи місцевого самоврядування в будь-якій державі є визначення її сфери відання, тобто компетенції, котра вказана в ст. 143 Конституції України.

Компетенція органів місцевого самоврядування впливає з «Європейської Хартії про місцеве самоврядування», за якою основні повноваження цих органів встановлюється Конституцією або законом.

Відповідно до положень ст. 143 повноваження органів місцевого самоврядування поділяються на самоврядні, або так звані «власні», в межах яких вони діятимуть самостійно, і делеговані, за виконання яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. Однак, цей поділ є умовним, оскільки межа між першим і другим колом завдань є нестійкою.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися і окремі повноваження органів виконавчої влади, з метою уникнення створення паралельних структур управління на місцях. Проте, на відміну від попередньої практики, делегування повноважень надається не виконавчим органам, а радам.

Органи місцевого самоврядування мають право, згідно зі ст. 144 Конституції, приймати в межах повноважень, визначених законом, обов'язкові до виконання рішення. За невиконання таких рішень передбачається майнова відповідальність підприємств, організацій, установ, громадян.

У разі, коли рішення органів самоврядування не відповідають Конституції України, зупинити їх дію може тільки суд. При цьому дана норма виходить з презумпції законності рішень органів місцевого самоврядування. Іншими словами, йдеться про те, що ніякий

державний орган, жодна посадова особа не може свавільно визнати рішенням органу місцевого самоврядування незаконним.

Отже, ст. 143 Конституції проголошує: *«Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через створені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесенні законом до їх компетенції».*

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів і контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реорганізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесенні законом до їхньої компетенції».

5. Захист законних прав та інтересів місцевого самоврядування

Ст. 145 на конституційному рівні закріплює право місцевого самоврядування на судовий захист своїх законних прав та інтересів. Ця норма має принципове значення в плані забезпечення правової, організаційної і фінансової самостійності місцевого самоврядування, оскільки якою б досконалою організацією не була система місцевого самоврядування, вона ніколи не стане повноцінною, якщо не буде спиратися на незалежну судову гілку влади. Це повною мірою узгоджується з «Європейською Хартією про місцеве самоврядування», згідно з якою органи місцевого самоврядування повинні мати право на судовий захист для забезпечення вільного здійснення ними своїх повноважень і дотримання закріплених Конституцією і законодавством країн принципів місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду з позовом про визнання недійсними актів державних органів, інших органів самоврядування, підприємств (об'єднань) організацій і установ, які обмежують їх повноваження.

На практиці досить часто мають місце випадки, коли державні органи, перш за все органи виконавчої влади, приймають формально рішення, які прямо або опосередковано змушують органи місцевого самоврядування робити незаплановані додаткові витрати за рахунок місцевих бюджетів. Тепер, керуючись нормами ст. 142, 145 Конституції, органи місцевого самоврядування мають право звертатись до суду про компенсацію додаткових витрат, яких вони зазнали внаслідок прийняття рішень органами державної влади. Конституція України в питаннях місцевого самоврядування є досить гнучким політико-правовим документом. Визнаючи концептуальні основи місцевого самоврядування в Україні, Конституція чимало питань його становлення і розвитку залишає для регулювання окремими законами. Тому в межах Конституції місцеве самоврядування може вдосконалюватись відповідно до особливостей того чи іншого етапу розвитку держави.

6. Проблеми місцевого самоуправління

Розглядаючи суть місцевого самоуправління, слід відзначити, що ця інституція в новітньому значенні постала з моменту, коли держава силою своєї законодавчої влади зорганізувала для реалізації своїх цілей громадські об'єднання і включила їх у власний механізм. Тим самим було закладено правові основи і для розвитку науки самоврядування, яка практично є досить молодою.

Вислів «самоврядування» вперше з'явився в німецькій правничій науці в XIX ст. під назвою «Selbstverwaltung» для означення адміністративних характеристик укладу громади. Щоправда ознаки самоврядування в деяких країнах Європи (наприклад, в Англії) розвивались і раніше.

Суть місцевого самоврядування залежить від його моделі. Можна виділити дві основні моделі самоврядування – державницьку і громадську. Перша з них передбачає, що місцева влада переважно здійснює функції, делеговані їй державною владою. Громадська модель передбачає управління, так званими, місцевими справами.

В обох випадках місцеве самоврядування можна визначити як форму народовладдя, що забезпечує реалізацію надбаного права

населення, об'єднаного в певну територіальну громаду, самостійно управляти певною частиною громадських справ у межах чинного законодавства і місцевих статутів.

Слід врахувати, що поява і розвиток інституту місцевого самоврядування обумовлені усвідомленням суспільством того, що зміцнення державної влади в центрі (якщо це не диктатура) не може бути ефективним і корисним для суспільства в цілому без її одночасної децентралізації на рівень певних територіальних колективів (громад), об'єднаних певними спільними локальними інтересами. В першу чергу це пов'язано з тим, що, як правило, звернення громадян до влади фокусуються на локальному рівні і повинні там же і вирішуватись.

Щоб краще зрозуміти природу самоврядування, логічно застосувати порівняльно-правовий аналіз цієї категорії, який, природно, дає можливість з'ясувати нові ознаки самоврядування.

Слід відмітити традиційні ознаки місцевого самоврядування:

- 1) відсутність безпосередньої, вертикальної підпорядкованості місцевої влади вищестоящій владі;
- 2) визначення за кожним територіальним колективом власних повноважень;
- 3) самостійність місцевої влади в межах власних повноважень;
- 4) організаційна відокремленість місцевої влади в системі управління державою і взаємодія з органами державної влади у здійсненні спільних завдань і функцій;
- 5) відповідальність органів і посадових осіб самоврядування перед територіальною громадою;
- 6) відповідність матеріальних і фінансових ресурсів територіальної громади повноваженням місцевої влади;
- 7) різноманітність форм організації місцевого самоврядування і самостійність визначення територіальною громадою структури органів місцевої влади;
- 8) державна гарантія місцевого самоврядування;
- 9) виборність місцевого самоврядування на широкій демократичній основі, їх періодична зміщуваність і підзвітність територіальній громаді;
- 10) судовий захист прав місцевого самоврядування.

Чільне місце в організації сучасного європейського самоврядування посідає громада як типова, самоврядна одиниця, що поєднує

в собі різні соціальні прояви, має велике значення для ефективної роботи державного механізму. При цьому внутрішній устрій самоврядування є менш важливим питанням, а суттєвим є його самостійність і ієрархічна незалежність.

Організація державної адміністрації віддзеркалює пануючі у даному суспільстві політичні погляди на особу і правовий статус громади.

Аналізуючи цінність взаємовідносин громади до держави, переконують, що політико-правові елементи цих відносин утворюють особливий правовий режим, що надає місцевим органам самостійність та ієрархічну незалежність від органів як правління, так і органів самоврядування вищого рівня. До речі, на цю особливість звертають увагу у своїх працях В. Мармазов, М. Корнієнко, М. Пухтинський та інші вчені. Саме ці дві ознаки становлять зміст того, що називається децентралізацією державної влади.

Можна погодитися з думкою професора Ю. Папейка, що *«самоврядування є централізованою державною адміністрацією з локальними органами, які ієрархічно не підлягають іншим органам і є самостійними в межах закону і загального правового порядку»*.

З цієї дефініції випливає, що самоврядування має дві основні ознаки:

- виконання адміністративних функцій;
- самоорганізація населення.

Перша ознака становить матеріальний зміст самоврядування. Друга ознака – формально-організаційна за природою, становить правову базу для незалежності і самостійності самоврядних одиниць.

Юридична незалежність самоврядування полягає в тому, що дана самоврядна одиниця не підпорядковується ієрархічно іншим органам державної адміністрації – органам управління або самоврядним органам вищого рівня. Самостійність самоврядування проявляється у відсутності обмежувальної норми інших органів публічної влади у межах правового регулювання. Нормативні акти самоврядних органів можуть бути припинені тільки у випадках їх невідповідності Конституції або Законам України і скасовані у судовому порядку.

З огляду на це можна погодитися з думкою російського професора державного права І. Коркунова, яку він висловив у 1909 р., що діяльність органів місцевого самоврядування подібна до діяльнос-

ті судів. І тут і там мають існувати вищі інстанції, але кожна з інстанцій вирішує свої справи самостійно і не підлягає безпосередньо вказівкам іншої. Різниця між самостійністю судочинства і самостійністю самоврядування полягає в тому, що суду в своїй діяльності може бути залишена законом свобода дій у межах загального правового режиму, де відсутня одна із загальних двох ознак, тобто, де нема ієрархічної незалежності і самостійності, там нема і самоврядування в повному значенні. До речі, це підкріплюється і у «Всесвітній декларації місцевого самоврядування», прийнятій на 27-му Міжнародному Конгресі у вересні 1995 р. інтернаціональної Спільки місцевих влад, яка є всесвітньою асоціацією місцевого самоврядування та в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, прийнятій у жовтні 1995 р. і підписаній Україною у листопаді 1996 р.

Самостійність самоврядних органів не може бути абсолютною, при цьому має забезпечуватись єдність державної влади та реалізація загального інтересу суспільства.

ТЕМА 17

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

1. Поняття Конституційного Суду, його мета і завдання

Однією з необхідних ознак правової держави є забезпечення ефективного контролю за непорушністю законів і перш за все Конституції. Такий контроль здійснюється, як правило, спеціальними державними органами, серед яких в країнах Європи віддана перевага конституційним судам.

Україна, використовуючи світовий досвід, також вперше в своїй історії, запровадила такий орган – Конституційний Суд.

Конституційний Суд – це незалежний орган в системі судової влади, що повинен забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод особи.

До запровадження Конституційного Суду контроль за відповідністю законів Конституції покладався на Верховну Раду, а з 1989 р. на Комітет конституційною нагляду.

На відміну від Комітету конституційного нагляду, який виконував лише наглядову функцію, щодо дотримання Конституції, Конституційний Суд має ширші повноваження, а саме конституційне правосуддя.

Складним і тривалим був процес реального створення Конституційного Суду України. Його функціонування як самостійної структури було передбачено ще поправками до Конституції УРСР у жовтні 1990 р., але фактично цей орган не був сформований, а отже і не функціонував.

На процес створення Конституційного Суду не вплинув і Закон України «Про Конституційний Суд», прийнятий Верховною Радою України 3 червня 1992 р. Декілька разів Верховна Рада робила спробу впродовж 1992-1996 рр. створити цей важливий орган, але перетворення даного питання в політичне не давало змоги досягти компромісу по персональному затвердженню суддів Конституційного Суду.

Тільки прийняття нової Конституції України та оновленого Закону України «Про Конституційний Суд» в 1996 р. зрушило справу з місця. І, нарешті, на 1 січня 1997 р. Конституційний Суд України було сформовано і він розпочав свою роботу.

В світовій практиці питання конституційного контролю вирішуються через судові органи або через спеціальні органи конституційні суди і ради. Через судові органи конституційний контроль здійснюється в США, Швейцарії, Японії і останнє рішення виноситься Верховним Судом. В таких державах, як Німеччина, Італія, Іспанія створені конституційні суди, а у Франції – конституційна рада.

В Україні Конституційний Суд відноситься до судової влади згідно із ст. 124 Конституції України. Однак, правовий статус Конституційного Суду має ряд істотних особливостей порівняно з іншими судами цієї гілки влади. Він не входить до системи судів, так званої, загальної юрисдикції, які розглядають цивільні, кримінальні, господарські та інші справи і підпорядковані Верховному Суду.

Конституційний Суд – це окремий, незалежний від судів загальної системи, єдиний в Україні орган конституційної юрисдикції, який має свою мету та завдання. Основною метою Конституційного Суду є забезпечення конституційної законності і верховенства Конституції України. В свою чергу завданнями Конституційного Суду виступають:

- забезпечення відповідності Конституції України законів та інших актів органів законодавчої влади;
- прийняття рішень у випадках, передбачених Конституцією.

Конституційною базою діяльності цього Суду виступає розділ XII ст. 147-153 Конституції України, а також Закон України «Про Конституційний Суд».

2. Призначення та організація діяльності Конституційного Суду

Конституційний Суд України має свій механізм призначення та склад, що визначається ст. 148. В ній визначено, що цей орган конституційної юрисдикції складається з **18 суддів**, які *призначаються у рівній кількості (по шість) відповідно:*

- 1) Президентом України;
- 2) Верховною Радою;
- 3) з'їздом суддів України.

Судді Конституційного Суду призначаються **терміном на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк**. Такий механізм призначення суддів має сприяти утвердженню їх незалежності від будь-якої гілки влади при вирішенні конкретних справ.

Роботу Конституційного Суду очолює його Голова, який обирається суддями з їх складу шляхом таємного голосування на спеціальному засіданні лише на три роки без права бути переобраним.

Виходячи з особливостей діяльності Конституційною Суду, децю підвищуються вимоги до кандидатів на посаду суддів. Суддями можуть бути лише громадяни України з великим життєвим досвідом, які на день призначення досягли *сорокарічного віку*, мають вищу юридичну освіту, а також стаж роботи не менше **15 років**, причому, на посадах юридичного профілю в правоохоронних органах, наукових, навчальних та інших закладах. Обов'язковим є володіння кандидатом у судді державною мовою та проживання його в Україні протягом останніх двадцяти років.

Підвищення вимогливості до формування складу суддів цілком виправдане, оскільки у державі має бути такий конституційний суддівський корпус, який би відповідально і переконливо виконував би покладене на нього завдання і забезпечував би справедливе неупереджене і об'єктивне вирішення справ.

На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканості (ст. 149 Конституції). Це означає, що вплив суддів в будь-який спосіб забороняється. Суддя не може бути без згоди Конституційного Суду України затриманий чи заарештований до винесення звинувачувального вироку судом.

Повноваження дулді Конституційного Суду України припиняються у разі:

1. Закінчення строку, на який його обрано чи призначено.
2. Досягнення суддею сімдесяти років.
3. Припинення його громадянства.
4. Набрання законної сили рішення суду про визнання його безвісти відсутнім або оголошений померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним.
5. Набрання законної сили обвинувачувальним вироком щодо нього.
6. Смерті судді Конституційного Суду України.

Суддя Конституційного Суду може бути звільнений з посади суб'єктом, який його призначив у разі:

- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- порушення суддею вимог щодо несумісності;

- вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов'язками, що є несумісним зі статусом судді Суду або виявлено його невідповідність займаній посаді;
- подання суддею заяви про відставку або звільнення з посади за власним бажанням.

Судді Конституційного Суду України з метою уникнення політизації цього органу не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займати будь-які інші оплачувані посади або виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої роботи.

Задоволення вимог про несумісність повинно сприяти незалежності суддів при виконанні службових обов'язків.

Перед вступом на посаду судді Конституційного Суду проголошують присягу такого змісту: *«Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати високий обов'язок судді Конституційного Суду України, поважати і захищати права і свободи людини, конституційний лад України та верховенство її Основного Закону, зберігати службову таємницю».*

Приведення до присяги проводиться Головою Верховної Ради на пленарному засіданні Верховної Ради України.

До повноважень судді Конституційного Суду України належить:

1. Здійснення попередньої підготовки питань для їх розгляду Колегією суддів Конституційного Суду України, Конституційним Судом України, бере участь у розгляді справ.

2. Має право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, окремих громадян необхідні документи, матеріали та іншу інформацію з питань, що готуються до розгляду Колегією суддів Конституційного Суду України, Конституційним Судом України.

3. Ухилення від дачі пояснень або відмова від надання документів, матеріалів, інформації судді Конституційного Суду України тягне за собою відповідальність винних осіб згідно з законом.

4. Має право публічно висловлювати свою думку з питань, що стосуються провадження у Конституційному Суді України лише щодо тих справ, у яких Конституційним Судом України прийнято рішення чи дано висновок.

Голова Конституційного Суду має свого заступника із числа суддів. Конституційний Суд обирає також з числа членів Секретаря терміном на п'ять років. Конституційний Суд для організації своєї діяльності утворює Секретаріат Конституційного Суду. Він займається організаційною, інформативно-довідковою та іншою роботою по обслуговуванню Конституційного Суду. Діє цей підрозділ під керівництвом Секретаря Конституційного Суду, *до функцій якого входять:*

- здійснення безпосереднього керівництва роботою Секретаріату Конституційного Суду;
- розроблення і подання на затвердження Голови Конституційного Суду положення про відділи та служби підрозділів Секретаріату;
- контроль за їх роботою;
- здійснення організаційного забезпечення підготовки засідань Конституційного Суду;
- ведення протоколу судового засідання та інші.

3. Повноваження Конституційного Суду

Повноваження Конституційного Суду викладені в ст. 150-152 Конституції України. В цілому ці повноваження можна поділити на 4 групи.

До **першої групи** повноважень відноситься вирішення питань щодо відповідності Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Відзначимо, що серед актів, які можуть розглядатися Конституційним Судом щодо їх конституційності, немає актів міністерств та державних комітетів, уряду Автономної Республіки Крим, а також рішень органів місцевою самоврядування. Однак, таке положення аж ніяк не означає, що зазначені акти знаходяться поза межами конституційного контролю. Законність рішень вказаних інстанцій перевіряється не Конституційним Судом, а судами загальної юрисдикції.

До **другої групи** повноважень Конституційного Суду відносяться питання, пов'язані з офіційним тлумаченням Конституції та законів України з точки зору їх відповідності Конституції. Рішення з цього приводу є обов'язковими на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Чому постає питання необхідності офіційного тлумачення Конституції та законів України?

При застосуванні того чи іншого положення Конституції, або іншого закону іноді виникають утруднення з визначенням та уявленням змісту окремих положень правової норми, у зв'язку з чим необхідно керуватися офіційним тлумаченням для правильного і однакового його застосування. Раніше тлумачення проводилося Верховною Радою України, але це не завжди сприймалося однозначно. Щоб чітко сформулювати правову норму, виходячи із загальних принципів права і тим самим забезпечити правильність її застосування, необхідний незалежний від законодавця висококваліфікований орган, яким є Конституційний Суд.

Третя група включає здійснення інших повноважень передбачених Конституцією (розгляд міжнародних договорів на предмет відповідності Конституції, надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту відповідно до ст. 111 Конституції та інші).

Зауважимо, що предметом розгляду справи про усунення Президента є не сама наявність підстав для імпічменту, а лише процесуальні питання, пов'язані з додержанням конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента з посади.

Перевірці підлягає додержання порядку створення відповідно до ст. 111 Конституції спеціальної тимчасової комісії при проведенні розслідування та прийняття рішення про звинувачення Президента.

При вирішенні питань, що відносяться до компетенції 3-ї групи Конституційний Суд не ухвалює рішення, а дає висновки. Висновки Конституційного Суду, як і його рішення, є остаточним і оскарженню не підлягають і обов'язкові до виконання.

До повноважень Конституційного Суду України **не належать** питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самовря-

дування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є:

- невідповідність Конституції України;
- порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності;
- перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

4. Процедура звернення до Конституційного Суду

Звернення до Конституційного Суду здійснюється через визначених суб'єктів та у встановлені терміни розгляду (ст. 151). *Право звернення до Конституційного Суду мають такі суб'єкти:*

1. Президент України.
2. Верховна Рада через звернення не менше 45-ти народних депутатів.
3. Кабінет Міністрів.
4. За скаргою особи (вразі якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано) (ст. 151-1).

Перелік суб'єктів є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. Окремим громадянам право безпосереднього звернення до Конституційного Суду з питань конституційності законів та інших правових актів Конституцією надано вперше.

5. Розгляд справ Конституційним Судом

Провадження по зверненнях, які надійшли до Конституційного Суду, здійснюється відповідно до Закону «Про Конституційний Суд України».

За результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Конституційний Суд приймає рішення, яким може визнати неконституційним правовий акт в цілому або в окремії його частині. Підставою для визначення неконституційними правових актів в цілому або їх окремих положень може бути:

- невідповідність актів або їх частин Конституції України;
- порушення встановленої Конституцією процедури їх розгляду, ухвалення або набрання чинності (наприклад, порушення при проходженні законопроекту у Верховній Раді законодав-

чої процедури, передбаченої регламентом, неопублікування закону тощо);

- перевищення конституційних повноважень при прийнятті правових актів (наприклад, прийняття указу Президента чи постанови Кабінету Міністрів з питань, які відповідно до ст. 92 Конституції, мають регулюватися виключно законами України).

Законом встановлений термін розгляду справ у Конституційному Суді.

Строк провадження у справах за конституційними поданнями та конституційними зверненнями не повинен перевищувати трьох місяців.

У разі провадження за конституційним поданням, яке визнано Конституційним Судом України невідкладним, строк розгляду такого подання не повинен перевищувати одного місяця.

Строки конституційного провадження починають обчислюватися з дня прийняття процесуальної ухвали про відкриття конституційного провадження у справі.

Законои та інші правові акти, або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про це, а завдана фізичним або юридичним особам матеріальна чи моральна шкода актами, що визнані неконституційними, відшкодовуються державою (ст. 152 Конституції України).

Рішення та висновки Конституційного Суду є обов'язковим до виконання на всій території України, вони є остаточними і не можуть бути оскаржені до будь-якого іншого державного органу України чи будь-яких міжнародних інстанцій. Невиконання рішень Конституційного Суду передбачає відповідальність згідно із законом.

Рішення і висновки Конституційного Суду підлягають офіційному опублікуванню негайно після підписання їх суддями.

6. Конституційність нормативного акта

Більшість вітчизняних державотворців і політиків одну з обов'язкових ознак правової держави вбачають в наявності у складі її найвищих органів влади спеціалізованого органу забезпечення конституційної законності – Конституційного Суду. Для цього в Конституції визначені основоположні принципи конституційного контролю, межі, форми та юридичні наслідки його здійснення.

Класичний інститут конституційного нагляду (контролю) – специфічна діяльність по оцінці положень нормативних і правозас-тосовчих актів та дій службових осіб, власних структур, спрямо-вана на встановлення їх відповідності конституції, тобто консти-туційності чи неконституційності, – виник і сформувався на по-чатку XIX ст. у США з судової практики Верховного Суду у справах про захист порушених прав громадян. Причому, відповідачем у цих справах виступали або конкретний штат, або вся країна, залежно від того, яким чином міг вплинути на подальшу долю актів, визна-них неконституційними, орган, який здійснював їх оцінку. З ча-сом відбулося розмежування інститутів конституційного нагляду (лише оцінка конституційності, дача висновків, зупинення дії кон-ституційних актів та клопотання перед вищестоящими або тими, що видали такі акти, органами про їх скасування) і конституційно-го контролю, скасування неконституційних актів або фактичне по-збавлення їх юридичної сили власними рішеннями. Поняття кон-ституційності нормативного акта дещо ширше, ніж його відповід-ність положенням конституції. У широкому розумінні *конститу-ційний нормативний акт – це акт, який за своїм змістом відпові-дає міжнародно-правовим договорам, учасницею яких є дана країна, конституції та органічним і чинним законам (останнє справедли-во для її підзаконних актів), а також прийнятий відповідно до вста-новленої в конституції процедури уповноваженням на те суб'єктом.*

За змістом такий акт відповідає всім іншим чинним джерелам права, що мають більшу ніж він юридичну силу і прийняті відповід-ним суб'єктом (органом) у межах його компетенції з додержанням встановленої процедури. Відповідно неконституційним слід визна-ти нормативний акт, який у цілому або в частині не відповідає хоча б одній з зазначених вище умов.

Крім того, для визначення конституційного нормативного акта правовим необхідно, щоб він відповідав принципам, що історично склалися і притаманні останньому як специфічному регулятору суспільних відносин в умовах існування держави. До них належать такі принципи:

- «немає злочину без зазначення на те в законі»;
- «винність як підстава відповідальності»;
- «немає зворотної сили положення закону, що встановлюють відповідальність чи підсилюють покарання»;

- «ніхто не може бути суддею у власній справі»;
- «доступність закону для ознайомлення як умова його додержання» тощо.

Іноді вони не дістають формального конституційного закріплення, однак є загальновизнаними основами права в цивілізованому суспільстві. Іншими словами, щоб бути джерелом права, а не свавілля нормативний акт повинен відповідати не тільки букві, а й цілям конституції.

Оцінка відповідності змісту нормативного акта положенням конституції пов'язана з тлумаченням конституції, тобто з'ясуванням смислу, закладеного в ній законодавцем, і регулярним тлумаченням норм, що містяться в акті, у зв'язку з конституцією.

Оцінку слід проводити в два етапи.

На першому етапі необхідним шляхом текстуального зіставлення конституції і нормативного акта встановити шляхом буквального граматичного тлумачення наявності в оцінюваному акті положень, що суперечать хоча б одній з норм конституції. При виявленні такої невідповідності нормативний акт в цій частині визнається неконституційним, оскільки суперечить букві конституції.

Якщо ж з буквального граматичного тлумачення невідповідність не впливає треба вдатися до наступного етапу оцінки, а саме здійснити розширювальне (або обмежувальне) тлумачення норм оцінюваного акта, а до тлумачення норм конституції застосувати історико-цільовий підхід, тобто оцінити її як джерело основоположних правових принципів, насамперед поділу влади та захисту прав і свобод особи. Тому при оцінці конституційності нормативного акта необхідно виходити з пріоритету інтересів особи (як мети) над інтересами держави (як засобу забезпечення цієї мети). Іншими словами конституційність змісту актів, що зачіпають права і свободи особи, підлягає розширювальній за обсягом оцінці за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено», а отже, акти, які встановлюють інший порядок користування правами і свободами особи, є неконституційними, оскільки суперечать цілям прийняття конституції. Конституційність же актів, що закріплюють правомочність держави та її органів, підлягає обмежувальній за обсягом оцінці за принципом «все, що прямо не дозволено, заборонено».

Отже, акти, що визначають компетенцію державних органів іншим чином, є неконституційними.

Як відомо, основоположним принципом права, закріпленим у конституції, є рівність. Тому явно суперечать конституції ті нормативні акти, які створюють нерівність правового становища особи, її правової захищеності залежно від статті, ставлення до релігії, расової та національної належності, майнового стану, партійності, освіти, осілості тощо.

Однак, бувають такі життєві обставини, за яких можливість захисту прав особи через юридичне чи фактично обмежену її дієздатність повинна одержувати додаткові гарантії. Тому в ході здійснення конституційного контролю нормативні акти, що регулюють права громадян у цих сферах, мають піддаватися особливо ретельній перевірці з точки зору додержання принципів, закладених у міжнародних правових актах, зокрема таких, як Загальна декларація прав людини (10.12.1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (19.12.1966 р.), Підсумкові документи Мадридської (06.09.1983 р.) та Віденської (15.01.1989 р.) зустрічей представників держав-учасниць Нарад з безпеки та співробітництва в Європі.

Визнаючи неконституційними нормативні акти, що належать до сфери прав людини, Конституційний Суд України своїми рішеннями позбавляє їх статусу правових, забезпечує юридичний механізм захисту прав людини в сфері нормотворчості.

ТЕМА 18

ОСНОВНИЙ ЗАКОН ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ, ВВЕДЕННЯ ЇЇ В ДІЮ ТА ПРИКІНЦЕВІ І ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Порядок внесення змін до Конституції України

У розділі XIII Конституції ст. 154-159 врегульовано порядок внесення змін до неї. Він покликаний забезпечити стабільність конституційного устрою і водночас динаміку його розвитку з урахуванням удосконалення суспільних відносин. У ст. 154 Конституції визначено і коло суб'єктів конституційної ініціативи, яким надано право піднімати питання про зміну положень Основного Закону. *До таких суб'єктів права належать:*

1. Президент України;
2. Верховна Рада за зверненням не менш як 1/3 частини, що складає 150 народних депутатів від конституційного складу.

Обмеження кола суб'єктів щодо подання законопроектів Верховній Раді відносно внесення змін до Конституції є суттєвою конституційною гарантією стабільності Конституції обґрунтованості вимог, внесених до неї змін.

Для внесення ж звичайного законопроекту коло суб'єктів законодавчої ініціативи є ширшим і включає:

- 1) Президента України;
- 2) народних депутатів;
- 3) Кабінет Міністрів;

Законопроект про внесення змін і доповнень до Конституції повинен бути поданий у встановленій формі:

- по-перше, він повинен бути викладений письмово;
- по-друге, повинен мати супровідну записку, в якій має обґрунтовуватись необхідність розробки та прийняття закону, фінансові та інші витрати, пов'язані з прийняттям і впровадженням закону, іншими матеріалами і додатками.

В разі, коли ці вимоги невиконані, або форма поданого законопроекту не відповідає встановленим нормам, він може бути повернений Верховною Радою.

Конституція в розділі XIII не передбачає порядку прийняття нової Конституції України. Діюча нині Конституція розрахована на невизначений термін, тобто є постійною і не може бути тимчасовим Основним Законом. Конституція встановлює, що процедура прийняття законо-проекту про внесені зміни до неї має *два етапи*. На першому – законопроект обов'язково, повинен бути схвалений *більшістю* від конституційного складу Верховної Ради, тобто 1/2 або **226** народними депутатами (ст. 155 Конституції України).

Однак, схвалення законопроектів ще не означає його прийняття і є лише *попереднім актом*, що свідчить про позитивне ставлення до законопроектів більшої народних депутатів. Остаточне ж рішення стосовно законопроектів приймається Верховною Радою України на *другому етапі* законотворчого процесу. Проте, схвалений простою більшістю Верховної Ради, законопроект може бути прийнятий нею тільки на *наступній черговій сесії парламенту*. Оскільки чергові сесії Верховної Ради відбуваються два рази на рік і між сесіями є перерва, то встановлений Конституцією порядок дає можливість народним депутатам більш ґрунтовно вивчити законопроект і визначити своє ставлення до нього. Для прийняття законопроектів про внесення змін до всіх розділів Конституції, крім I-го, і III-го та XIII-го, необхідна кваліфікована більшість голосів. За законопроект повинні проголосувати *не менше 2/3 від конституційного складу депутатів Верховної Ради, тобто 300 народних депутатів*.

Конституція встановлює ще більш складний порядок для внесення змін у ті розділи, які становлять її фундаментальну основу, що має запобігти будь-яким спробам змінити саму її суть (ст. 156 Конституції). Із загального порядку внесення змін до Конституції є винятки, які стосуються розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII – «Внесення змін до Конституції України». Вони полягають у тому, що:

- по-перше, суб'єктами конституційної ініціативи щодо законопроектів про внесення змін до цих розділів є **Президент України** або **не менш як 2/3** народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради;
- по-друге, такий законопроект подається на розгляд до Верховної Ради і за умови його підтримки **не менше як двома третинами** від конституційного складу, вважається прийнятим.

Однак, прийняття законопроекту парламентом *не означає* визнання його чинним законом. Наступний і останній крок – ***він має бути затверджений всеукраїнським референдумом*** і тільки після цього набуває статусу закону. Право призначати референдум з питань зміни Конституції у відповідності з прийнятим парламентом законом *належить виключно Президенту*.

Конституція забороняє повторне подання законопроекту до внесення змін до розділів I, III, XIII цієї Конституції з одного і того ж питання на розгляд Верховної Ради того самого скликання. Така можливість передбачається лише для Верховної Ради наступного скликання. Цією конституційною нормою гарантується, таким чином, сталість конституційного правопорядку в країні, а також в оптимальній мірі враховується думка народу з приводу зміни Конституції. Зазначений особливий порядок внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України наголошує значення і необхідність забезпечення стабільності закріплених у них норм.

Подібне вирішення цих проблем має місце у конституціях інших країн. Так, Конституція Російської Федерації встановлює, що положення розділів I-го – «Основи конституційного ладу», II-го – «Права та свободи людини і громадянина», IX-го – «Конституційні поправки і перегляд Конституції» взагалі не можуть бути переглянуті Федеральними Зборами (парламентом). На вимогу 3/5 депутатів від загальної кількості двопалатного парламенту Росії, питання зміни Конституції можуть розглядатися лише спеціально створеними Конституційними Зборами і приймаються 2/3 голосами від загальної кількості своїх членів або виносяться на референдум.

Конституції окремих держав, наприклад, у Франції, Італії, Німеччині взагалі категорично забороняють перегляд положень про цілісність території, республіканську форму правління та інші принципи положення.

Наслідуючи саме ці безперечно кращі традиції конституційної практики, Конституція України (ст. 157) проголосила, що вона не може бути змінена взагалі, якщо зміни передбачають:

- скасування чи обмеження прав та свобод людини і громадянина;
- наміри ліквідувати незалежність України;
- порушення територіальної цілісності держави.

Крім того, Конституція України не може бути змінена також за умов воєнного або надзвичайного стану, під яким розуміють особ-

ливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, який тимчасово допускає обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладає на них додаткові обов'язки. Правовий режим надзвичайного стану запроваджується для захисту громадян:

- під час ліквідації наслідків стихійних лих, аварій, катастроф, епідемій;
- при масових порушеннях правопорядку;
- при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу насильницькими методами.

В Конституції встановлений порядок повторного розгляду питань, щодо її змін. Так в ст. 158 визначено, що законопроект про внесення до неї змін, який розглядався Верховною Радою України, однак не став законом, може бути поданий до Верховної Ради повторно, не раніше, ніж через рік від дня прийняття рішення щодо цього законопроекту. Це конституційне положення спрямоване на забезпечення стабільності Конституції й має на меті запобігти перетворенню парламенту на дискусійний клуб.

Стабільності Конституції сприяє й те, що Верховна Рада протягом терміну своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення (див. ч. 2, ст. 158). Це означає, що протягом чотирьох років роботи Верховної Ради можлива тільки одноразова зміна тієї чи іншої статті Конституції чи окремого Положення.

Поданий до Верховної Ради законопроект про внесення змін до Конституції перед його розглядом обов'язково потребує висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам ст. 157 і 158. Оскільки ці статті визначають, які саме положення за будь-яких обставин не можуть бути змінені, а також певні умови (воєнний чи надзвичайний стан), за наявності яких заборонена зміна Конституції, то виникає потреба тлумачення конституційним органом законопроекту ще до того, як він стане законом. Таким органом є Конституційний Суд і саме він вирішує питання про відповідність Конституції відносно внесеного законопроекту, дає офіційне її тлумачення.

Проте наявність позитивного висновку Конституційного Суду ще не визначає долю законопроекту в плані однозначного прийняття. Він може бути прийнятий або відмінений Верховною Радою, а прийнятий закон може бути не затверджений всеукраїнським ре-

ферендумом. Отже, висновки Конституційного Суду є попередньою умовою розгляду законів щодо змін і положень Конституції.

2. Прикінцеві положення

Прикінцеві положення Конституції України розміщені в розділі XIV у ст. 160-161, які присвячені набуттю чинності, тобто введення її в дію. Набуття Конституції чинності означає, що вона стає єдиним Основним Законом суспільного і державного життя, за яким будується державний механізм, вся система національного законодавства, здійснюється правове регулювання відносин у державі і суспільстві.

Конституція набуває чинності на основі Закону «Про прийняття Конституції і введення її в дію» від 28 червня 1996 р., тобто з дня її прийняття.

Треба зазначити, що порядок прийняття Конституції є особливим, порівняно з порядком прийняття інших законів. Так, у ст. 94 Конституції України передбачено, що закон набирає чинності через десять днів від дня його офіційного опублікування, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування. Отже, перша Конституція незалежної України, враховуючи її надзвичайну важливість, була введена в дію до офіційного оприлюднення, в порядку передбаченому ст. 160 Конституції. Офіційне опублікування Конституції України через певний час після її прийняття і набуття нею чинності було зумовлене необхідністю відпрацювання чіткої конституційної мови, правопису і лексики, застосуванню юридичної термінології, внесенням редакційних та інших технічних змін і доповнень при певній незмінності її юридичного змісту.

Конституція України була офіційно оприлюднена 12 липня 1996 р. у відповідності із Законом України «Про прийняття Конституції і введення її в дію» безпосередньо після його підписання Головою Верховної Ради України О. Морозом і Президентом України Л. Кучмою.

Визначення в Конституції України дня прийняття (28 червня) державним святом, є закономірним наслідком конституційного процесу, що відбувався в Україні з часу набуття нею незалежності (ст. 161).

Історичне значення Конституції для державотворення в Україні, набуття українським народом статусу державної нації зумовлює

визначення Дня Конституції України державним святом. Таке конституційне положення зобов'язує державу офіційно відзначати цей день як визначну подію в житті нашого народу.

Конституція України, ст. 73 Кодексу законів про працю, доповнена положенням, що День Конституції є святковим днем. Якщо цей день, як і інші визначені законом свята, збігається з вихідним днем (субота чи неділя), то вихідним є і наступний за ним день (ст. 67 Кодексу законів про працю).

3. Перехідні положення

У практиці конституційного законодавства України розділ «Перехідні положення» з'явився вперше. Такого розділу не було в жодній з українських конституцій. Його поява в новій Конституції пояснюється рядом об'єктивних обставин. Найголовніша з них є та, що в ній містяться нові принципи організації суспільства і держави.

Вперше в українському конституційному законодавстві Основний Закон не використовує класовий підхід до суспільних явищ і виходить з того, що сама людина, її свобода і власна гідність, можливості самовиявлення мають бути в Україні найвищою соціальною цінністю. Перетворення сучасних суспільних відносин згідно з Конституцією і на її основі – справа тривалої роботи державних установ, усіх громадян протягом певного часу, який можна назвати періодом поетапного здійснення конституційної реформи.

Поєднання завдання суттєвого оновлення державної влади та діючого законодавства з врахуванням наступності державно-правових інститутів обумовили зміст даного розділу. Призначення його полягає в тому, щоб забезпечити поетапний, поступовий процес оновлення організації і функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади та місцевого самоврядування, реформування законодавства з урахуванням послідовності здійснюваних перетворень.

Перехідні положення мають конституції багатьох країн світу, які обрали демократичний шлях розвитку. Наприклад, Греція – 1945 р., Італія – 1947 р., Японія – 1947 р., Німеччина – 1949 р., Португалія – 1976 р., Іспанія – 1978 р. Такі перехідні положення у Конституціях Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Молдови, Росії.

Перехідні положення у Конституції України, як і в конституціях інших держав закріплюють порядок і строки зміни чинного законо-

давства, а також строки повноважень, посадових осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, обраних чи призначених до набуття чинності нової Конституції.

Основний зміст Перехідних положень викладений у **16 пунктах**. Розглянемо кожен з них і визначимо його значення. Важливе положення закріплено у пункті першому, згідно з яким закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності нової Конституції є обов'язковими у частині, що не суперечить Конституції. Це означає, що протягом певного часу в Україні буде продовжена дія багатьох законів, як тих, що прийняті після проголошення незалежності України, так і тих частково оновлених законів, що були прийняті ще раніше. Проте необхідний перегляд усього законодавства, що вже розпочався в останні роки.

Згідно з пунктом 2 Верховна Рада після прийняття нової Конституції здійснює повноваження передбачені нею. Чергові вибори до Верховної Ради проводитимуться у березні 1998 року.

Пункт 3 встановлює, що чергові вибори Президента проводитимуться в останню неділю жовтня 1999 р., тобто Президент зберігає свої повноваження протягом усього передбаченого конституцією п'ятирічного строку.

Згідно з пунктом 4 Президент України протягом трьох років, після набуття чинності, Конституцією має право видавати, схвалені Кабінетом Міністрів і скріплені підписом Прем'єр-міністра укази з економічних питань, неврегульованих законами.

Такий указ Президента вступає в дію, якщо протягом 30 календарних днів з дня подання законопроекту Верховна Рада не прийме закон, або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу і діє указ до набрання чинності закону Верховної Ради з цих питань.

У пункті 5 передбачено формування Кабінету Міністрів відповідно до нової Конституції протягом трьох місяців набуття нею чинності. На відміну від попередньої практики, Конституція встановила новий порядок формування Кабінету Міністрів. Ст.114 Конституції України зазначає:

- до складу Кабінету Міністрів України входять: Прем'єр-Міністр України, Перший віце-Прем'єр-Міністр, три віце-Прем'єр-Міністри, міністри;

- Прем'єр-Міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України;
- персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-Міністра України;
- Прем'єр-Міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленою Верховною Радою України;
- Прем'єр-Міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на утримання цих органів.

Пункт 6 встановлює, що Конституційний Суд України формується впродовж трьох місяців після набуття чинності нової Конституції і відповідно до неї.

«Перехідні положення» (п. 7) встановлюють, що голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності новою Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі ст. 118, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження цих рад, тобто Конституція не передбачає поєднання статусу голови місцевої держадміністрації зі статусом голови ради.

Пункт 8 визначає, що ради всіх рівнів виконують свої повноваження до нових виборів.

У пункті 9 зафіксовано, що прокуратура продовжує виконувати, відповідно до чинних законів, функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за дотриманням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Пункт 10 вказує, що до прийняття законів, які визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до ст. 118 Конституції України, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

Пункт 11 регламентує, що ч. 1 ст. 99 Конституції, де проголошено, що грошовою одиницею України є гривня, вводиться в дію після запровадження національної грошової одиниці – гривні. Це положення було введено в дію у вересні 1996 р. відповідно до Указу Президента від 25 серпня 1996 р. «Про грошову реформу в Україні».

Пункт 12, ч. 1, проголошує, що Верховний Суд і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства, до сформування системи суддів загальної юрисдикції відповідно до ст. 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Частина 2-га вказаного пункту встановлює, що судді всіх судів, обрані чи призначені до дня набуття чинності новою Конституцією України, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені, а частина 3-тя стверджує, що судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року. Це пояснюється необхідністю розробки і прийняття закону про судову владу, її організацію та функціонування, а також здійснення на основі Конституції та цього закону реформування судової системи.

Пункт 13 визначає, що протягом п'яти років, після набуття чинності новою Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, утримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи. Конституція України (ст. 29, 30) встановила що обов'язковою умовою арешту особи, утримання її під вартою, а також огляду чи обшуку житла є наявність вмотивованого рішення суду. Звичайно, це положення передбачає посилення юридичних гарантій захисту недоторканості людини та її житла. Однак, для його запровадження необхідне створення певних передумов. Саме тому і виникла необхідність збереження протягом п'яти років існуючого порядку арешту, утримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також проведення огляду та обшуку житла та іншого володіння особи.

Останній 14 пункт «Перехідних положень» регулює порядок використання існуючих військових баз на території України для тим-

часового перебування іноземних військових формувань. У ньому зокрема зазначено, що таке використання можливе на умовах оренди, в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою.

Таким чином, Конституція сформулювала нові принципи організації державної влади і суспільства та розвитку законодавства на уже частково створеній законодавчій базі. Вона врахувала позитивні результати перетворень у галузі державного будівництва і права. Тому завершення конституційної реформи означає реформування державно-правових інститутів на основі Конституції.

ТЕМА 19

ТРУДОВЕ ПРАВО

1. Визначення трудового права і його джерела

Важливе місце в правовій системі відведено окремій галузі права – трудовому праву.

Трудове право – це галузь права, що об'єднує норми, які регулюють суспільні відносини у сфері праці. До них належать як відносини працівників і службовців, так і відносини, що виникають у зв'язку з:

- виробничим навчанням і підвищенням кваліфікації;
- охороною праці;
- матеріальною відповідальністю;
- розглядом трудових спорів;
- соціальним забезпеченням.

Норми трудового права регулюють:

- порядок виникнення зміни й припинення трудових відносин;
- умови і міру праці;
- порядок і розміри її оплати;
- заходи впливу на незадовільне виконання трудових обов'язків.

Основними *джерелами* трудового права виступають Конституція України, закони України, Кодекс законів про працю, міжнародні договори.

Конституційні норми, що закріплюють право на працю, цілком відповідають нормам ст. 23 Загальної декларації прав людини, зокрема щодо вільного обрання праці або вільного погодження на неї.

Порядок та умови використання в житті цих прав конкретизовано в Законах України «Про зайнятість населення», «Про колективні договори і угоди», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про оплату праці» та ін.

Норми трудового права систематизовані у Кодексі законів про працю (КЗПП), що є найзмістовнішим нормативно-правовим актом. Кодекс виконує певні завдання, які полягають у визначенні правових засад і гарантій здійснення права на працю та регулю-

ванні трудових відносин працюючих. Кодекс складається з 18 глав і 265 статей.

Особливим джерелом права є міжнародні договори, згоду на обов'язковість дотримання яких надано Верховною Радою України. Так, ратифіковано близько 50 конвенцій з питань праці Міжнародної організації праці при ООН. Крім того, існують міжнародні акти загального значення, які певною мірою теж регулюють трудові відносини, такі як Загальна декларація прав людини, Пакт про економічні та культурні права і інші.

Взагалі трудові відносини в Україні регулюються більш як 500 нормативно-правовими актами.

2. Поняття трудового договору та правовідносин у сфері праці

У ст. 43 Конституції України вказано, що кожен громадянин має право на працю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Перш, ніж громадянин стане працівником, він повинен укласти трудовий договір.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником (або уповноваженим органом) підприємства, установи, організації, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням правил внутрішнього трудового розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати зарплату і забезпечувати належні умови праці. Згідно з законодавством працівник має право укладати трудовий договір, як на одному, так і одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо це не суперечить умовам договору.

Особливою формою трудового договору є контракт, в якому можуть встановлюватись за згодою сторін строки його дії, права, обов'язки і відповідальність, умови матеріального забезпечення та підстави дострокового розірвання договору.

Трудовий договір може бути:

- 1) безстроковим;
- 2) на визначений термін;
- 3) на час виконання певної роботи;

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- при організованому наборі працівників;

- при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- при укладенні контракту;
- у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- в інших випадках, передбачених законодавством України.

Укладання трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженим ним органом.

В ході реалізації права на працю громадяни вступають у трудові правовідносини, під якими розуміються суспільні відносини між власником або уповноваженим органом і працівником, які виникають з моменту укладання індивідуального трудового договору і породжують цілий комплекс юридичних прав і обов'язків сторін.

Подібно до інших правовідносин, трудові правовідносини мають свою структуру, до яких входять такі елементи:

- 1) суб'єкти правовідносин;
- 2) об'єкти правовідносин;
- 3) зміст правовідносин.

До суб'єктів належить власник або уповноважений орган і працівник, що повинен бути правоздатним і дієздатним. Трудова дієздатність осіб настає, в основному, у 16 років, а в окремих випадках – з 14 років.

Об'єктом правовідносин виступає сам процес праці, а також його результати. Якщо у цивільних відносинах об'єктом виступає тільки продукт праці, то у трудових відносинах об'єктом є процес роботи, трудова дисципліна та ін.

Зміст трудових правовідносин виражають юридичні права і обов'язки учасників трудових відносин, що закріплені в Кодексі законів про працю. Самими загальними обов'язками власника є: забезпечення умов праці, своєчасна виплата зарплати, надання відпустки та ін. В свою чергу працівник зобов'язаний: виконувати роботу, дотримуватись трудової дисципліни, берегти майно та ін.

3. Порядок прийняття на роботу. Підстави припинення трудового договору

При прийнятті на роботу важливу роль відіграє укладення трудового договору. При укладенні трудового договору може бути обумовлено *випробувальний строк* тривалістю від одного до шести місяців. До початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган *зобов'язаний*:

- роз'яснити працівникові його права і обов'язки та умови праці;
- ознайомити працівника з правилами внутрішнього розпорядку та колективним договором;
- визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними засобами;
- провести інструктаж з техніки безпеки.

Особливе місце в трудових відносинах займають неповнолітні. Вони прирівнюються в оплаті праці до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток користуються пільгами. На роботу приймаються, в основному, особи не молодші 16 років, однак в окремих випадках за згодою батьків приймаються особи, які досягли п'ятнадцяти років. Поруч з цим допускається прийом і чотирнадцятилітніх на легку роботу, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процес навчання.

Важливим елементом організації трудової діяльності є встановлений порядок звільнення. *Підставами звільнення з роботи є*:

- угода сторін;
- закінчення строку дії угоди;
- призов або вступ працівника або власника – фізичної особи на військову службу;
- розірвання трудового договору з ініціативи працівника, власника або на вимогу профспілкового органу;
- переведення працівника на інше підприємство або перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- набрання законної сили вирокіом суду, яким працівника засуджено до позбавлення волі;

- укладення трудового договору (контракту), всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції»;
- з підстав, передбачених Законом України «Про очищення влади»;
- набрання законної сили рішенням суду про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави стосовно особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- підстави, передбачені контрактом;
- підстави, передбачені іншими законами.

Право припинення трудового договору мають як працівники так і власники.

Працівник має право припинити трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні. Поруч з цим, при розірванні трудового договору з поважних причин власник повинен розірвати договір у строк, про який просить працівник. Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник не вправі звільнити його за поданою раніше заявою.

Працівник має право також у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавства про працю, про охорону праці, колективного або трудового договору.

Можуть розриватися і строкові договори на вимогу працівника в разі його хвороби або інвалідності чи порушення власником умов договору.

Власником трудовий договір, що укладений на невизначений строк *може бути припинений за наступних умов* (ст. 40 КЗпП):

1. Зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, і реорганізації або перепрофілюванням підприємств, установ, організацій, скорочення штату працівників, а також досягнення працівниками пенсійного віку;
2. Виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконаній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи;
3. Систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим догово-

- ром, правилами внутрішнього розпорядку, якщо до працівника раніше уже застосовувались заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;
4. Прогулу (відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;
 5. Відсутності на роботі більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не враховуючи відпустки по вагітності;
 6. Поновлення працівника на роботі, який раніше виконував цю роботу;
 7. Появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
 8. Вчинення за місцем роботи розкрадання, встановленого вироком суду, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладання адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;
 9. Призову або мобілізації власника – фізичної особи під час особливого періоду;
 10. Встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Крім вказаних умов договір може бути *розірваний з боку власника у випадках* (ст. 41 КЗпП):

- грубого порушення трудових обов'язків керівником;
- винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до цього;
- вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального вчинку не сумісного з продовженням даної роботи;
- перебування у прямому підпорядкуванні у близької особи;
- припинення повноважень посадових осіб.

Не допускається звільнення працівника в період перебування його у відпустці.

При скороченні чисельності або штату працівників в зв'язку із змінами в організації виробництва і праці переважне право на подальшу працю надається:

- сімейним особам, при наявності двох і більше утриманців;

- особам, в сім'ї яких немає інших працівників з самостійним заробітком;
- працівникам з більш тривалим безперервним стажем на даному підприємстві, закладі, організації;
- працівникам, що навчаються у вищих і середніх спеціальних учбових закладах без відриву від виробництва;
- учасникам бойових дій, постраждалим учасникам Революції Гідності, особам з інвалідністю внаслідок війни;
- винахідникам і раціоналізаторам;
- працівникам, що одержали на даному підприємстві, закладі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання;
- особам з числа депортованих з України;
- працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період;
- працівникам, яким залишилося менше трьох років до настання пенсійного віку.

Під час звільнення працівникові виплачують розрахункові виплати у розмірі однієї заробітної плати (ст. 44 КЗпП), у разі призову або вступу на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу – у розмірі двох мінімальних заробітних плат; внаслідок порушення власником законодавства про працю, колективного чи трудового договору – у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку.

Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний в день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку і провести з ним розрахунок.

4. Робочий час і час відпочинку

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки згідно є діючим законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку і колективним трудовим договором.

Згідно з діючим законодавством можна виділити такі *види робочого часу*:

- нормальний робочий час;
- скорочений робочий час;

- неповний робочий час;
- надурочний робочий час.

Відповідно до ст. 50 КЗПП України нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 год. на тиждень. Скорочений робочий час встановлюється для окремих категорій працівників. До них відносяться неповнолітні віком від 15 до 16 років та учні віком від 14 до 15 років, що працюють в період літніх канікул, яким встановлена тривалість робочого часу 24 години на тиждень, а в віці від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень.

Скорочений робочий час встановлюється для працівників із шкідливими умовами праці – 36 годин на тиждень. Скорочений робочий день (6 годин) встановлено для деяких категорій працівників розумової праці: лікарів, вчителів, осіб професорсько-викладацького складу.

Неповний робочий час встановлюється за погодженням між сторонами під час укладання договору. Ці працівники прирівнюються до працівників з нормальною тривалістю робочого часу в трудових правах (стаж роботи), але зарплату вони отримують пропорційно відпрацьованому часу, або залежно від виробітку.

Надурочний робочий час – це робота, яка виконується працівником понад нормальний робочий день і тиждень. Власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи тільки у таких виняткових випадках:

- 1) при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;
- 2) при проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;
- 3) при необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів

- або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;
- 4) при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;
 - 5) для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів до заміни змінника іншим працівником.

Заборона залучення до надурочних робіт. До надурочних робіт забороняється залучати:

- вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- осіб, молодших вісімнадцяти років;
- працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять.

У ст. 45 Конституції України закріплено, що кожний громадянин, який працює має право на відпочинок. Законодавством передбачені такі *види відпочинку*:

- 1) перерви протягом робочого дня;
- 2) щоденний відпочинок;
- 3) щотижневі вихідні дні;
- 4) святкові дні;
- 5) міжзмінні перерви;
- 6) щорічні відпустки.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

Для деяких категорій працівників законодавством України може бути передбачена інша тривалість щорічної основної відпустки.

Щорічні додаткові відпустки надаються працівникам:

- за роботу із шкідливими і важкими умовами праці;
- за особливий характер праці;
- в інших випадках, передбачених законодавством.

Тривалість щорічних додаткових відпусток, умови та порядок їх надання встановлюються нормативно-правовими актами України.

Щорічні основна та додаткові відпустки повної тривалості у перший рік роботи надаються працівникам після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

Загальні правила і додаткові пільги стосовно часу відпочинку розповсюджуються і на неповнолітніх. Зокрема, серед додаткових пільг є ті, що неповнолітнім надається відпустка в літній час або за бажанням, в будь-яку іншу пору тривалістю один календарний місяць. Вони проходять обов'язковий медичний огляд як при прийомі на роботу, так і щорічно, з метою охорони їх здоров'я і попередження професійних захворювань. Заробітна плата їм виплачується в такому розмірі як і працівникам відповідних категорій при певній тривалості щоденної роботи.

5. Трудова дисципліна, обов'язки працівника та види дисциплінарних стягнень

Трудова дисципліна на підприємствах в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю.

Питання трудової дисципліни регулюються Кодексом законів про працю (ст. 139-152) правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутом і положеннями про дисципліну (на залізниці, морському і річковому флоті, підприємствах зв'язку тощо).

До *обов'язків працівників входять*: працювати чесно і сумлінно додержуватись дисципліни праці, своєчасно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, підвищувати продуктивність праці, поліпшувати якість продукції, додержуватися технологічної дисципліни, вимог по охороні праці, техніки безпеки та виробничої санітарії, дбайливо ставитись до майна власника.

Всі *обов'язки* працівника можна поділити на три групи:

- обов'язки, які стосуються виконання своїх персональних функцій, визначених умовами трудового договору;
- обов'язки, які впливають із наказів і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;

- обов'язки, які пов'язані із дотриманням іншого діючого законодавства, як на виробництві, так і за межами виробничої сфери.

За сумлінне виконання обов'язків до працівника можуть застосовуватись різні *види заохочення*, які заносяться в трудову книжку працівника, а за порушення – *дисциплінарні стягнення*.

До застосування дисциплінарного стягнення власник повинен отримати від порушника трудової дисципліни письмове пояснення. За порушення трудової дисципліни може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення. Дисциплінарне стягнення застосовується не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не враховуючи часу тимчасової непрацездатності або відпустки. В зв'язку з цим стягнення не може бути накладе *не пізніше шести місяців* з дня вчинення проступку (ст. 148 КЗпП).

При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен врахувати ряд факторів:

- 1) ступінь вини вчиненого проступку;
- 2) величину заподіяної шкоди;
- 3) обставини, за яких вчинено проступок;
- 4) попередня робота працівника.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку. Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. У випадку коли працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Власник або уповноважений ним орган має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу.

За порушення трудової дисципліни до працівника може застосовуватись тільки один із двох *видів стягнень* (ст. 147 КЗпП):

- догана;
- звільнення.

6. Матеріальна відповідальність за трудовим законодавством

За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації працівники можуть нести матеріальну відповідальність. Розрізняють обмежену, повну та колективну (бригадну) матеріальну відповідальність.

Обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1. Працівники – за псування або знищення через недбалість, матеріалів, напівфабрикатів, виробів, у тому числі при їх виготовленні – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, *але не більше свого середнього місячного заробітку*. В такому ж розмірі працівники несуть матеріальну відповідальність за псування або знищення, через недбалість, інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих працівникові в користування;
2. Керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, *але не більше свого середнього місячного заробітку*, якщо ж шкода підприємству заподіяна зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випуску недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуванню матеріальних чи грошових цінностей.

Відповідно до законодавства України у *повному розмірі* працівники несуть матеріальну відповідальність у випадках, коли:

- між працівником і підприємством укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна;
- майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за дорученням;
- шкоди, завдано діями працівником, що мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
- шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;
- шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуванням матеріалів, напівфабрикатів, виробів, у тому числі при їх виготовленні, а також інструментів і спецодягу;

- службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;
- шкоди завдано при виконанні трудових обов'язків.

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, зв'язаних із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність устанавлюється власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації. Письмовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади).

7. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів

Трудові спори розглядаються:

- 1) комісіями по трудових спорах;
- 2) районними (міськими) народними судами.

Такий порядок застосовується незалежно від форми трудового договору. Комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менше як 15 чоловік. Ця комісія є обов'язковим первинним органом по розгляду таких протиріч між працівником і власником. Працівник може звернутися до такої комісії у тримісячний строк з дня, коли він дізнався про порушення свого права. Комісія по трудових спорах зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви. Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу. Розгляд спору за відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або за вибором працівника інша особа, в тому числі адвокат.

Комісія по трудових спорах приймає рішення більшістю голів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу.

У разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах працівник чи власник або уповноважений ним орган можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

У районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:

- працівника чи власника, коли вони не згодні з рішенням комісії по трудових спорах;
- прокурора, якщо він вважає, що рішення комісії по трудових спорах суперечить чинному законодавству.

Таким чином, життя людини в суспільстві тісно пов'язані з її трудовою діяльністю спрямовано загалом на отримання й використання матеріальних благ. Праця людини, її результати завжди цінувалися суспільством, визначали в ньому становище людини. Тому таке важливе право, як право на працю є предметом регулювання окремої галузі системи права – трудового права.

ТЕМА 20

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

1. Поняття цивільного права та його системи

Цивільне право є однією із важливих і самостійних галузей права. Особливо зростає його роль в умовах переходу до ринкових відносин.

Ця галузь права має свій предмет, яким є немайнові і майнові правовідносини, що обумовлені товарно-грошовими відносинами. Цивільне право і законодавство виконує ряд функцій серед яких:

- 1) регулятивна;
- 2) охоронна;
- 3) профілактична;
- 4) стимулююча.

Цивільне право – це система правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується.

Система цивільного права складається із загальної і особливої частини. До загальної частини відносяться норми про суб'єкти, об'єкти цивільного права, угоди, представництво і довіреність, позовну давність. До особливої частини відносяться правові норми про:

- особисті немайнові права;
- речове право;
- інтелектуальну власність;
- зобов'язальне право;
- спадкове право.

Поруч з системою цивільного права існує і цивільне законодавство, що також має систему, до якої входять численні нормативно-правові акти. Всіх їх можна поділити на законні і підзаконно-правові акти. Основоположними законами цивільного права є Конституція України, Цивільний кодекс України. До цивільного законодавства від-

носяться також Житловий, Сімейний, Земельний, Господарський, Повітряний кодекс, Закони України «Про власність», «Про господарські товариства», «Про авторське право і суміжні права», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» та інші.

До підзаконних актів відносяться Укази Президента, декрети, постанови Кабінету Міністрів України, акти міністерств, органів регіонального і місцевого самоуправління.

Сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами.

Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту. Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

Якщо цивільні відносини не врегульовані Цивільним кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

Чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного цивільного законодавства України. Якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

2. Характеристика цивільних відносин та їх суб'єктів

Цивільно-правові відносини – це відносини, що виникають між майново відокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають,

змінюються, припиняються на підставі юридичних актів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи. Серед інших: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Цивільне право регулює майнові і немайнові відносини, кожні з яких діляться на групи.

До *майнових відносин* належать:

- майнові відносини, пов'язані з приналежністю майна новим особам. До першої групи входять відносини власності, які закріплюють право володіння і користування майном, розпорядженням матеріальними благами;
- майнові відносини, пов'язані з переходом майна від одних осіб до інших або відносини в галузі товарообігу. До цієї групи входять майнові відносини, які ще називають товарно-грошовими відносинами і пов'язанні з переходом матеріальних благ від одних суб'єктів до інших на підставі договорів куплі-продажу, поставки, оренди, найму приміщень тощо.

Цивільне право також регулює особисті *немайнові відносини*, які бувають двох видів:

- відносини, що мають немайновий характер (визнання авторства на твори мистецтва, музики, літератури, відкриття);
- немайнові відносини, які виникають на підставі реалізації особистих прав громадян (право на ім'я, захист честі і гідності, на таємницю листування, телефонних розмов і іншої кореспонденції).

Цивільно-правові відносини неможливі без їх *учасників (суб'єктів)*. Відповідно до законодавства суб'єктами цивільно-правових відносин можуть бути: громадяни України, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи (державні підприємства, установи, приватні компанії, громадські організації та інші), Українська держава та народ України.

Більшість цивільно-правових відносин здійснюються за участю громадян, тобто, фізичних осіб. Однак, вони виступають суб'єктами цивільних відносин за умов, якщо володіють відповідними фізичними, соціальними і правовими властивостями. До *фізичних властивостей* відносяться вік людини, стан здоров'я, та інші. Соціаль-

ними властивостями можуть бути: соціальний досвід, здатність мислити тощо. *Правовими властивостями* виступають правоздатність дієздатність, деліктоздатність.

Громадяни мають право вступати у цивільні правовідносини у повному об'ємі з *настанням повноліття (18 років)* або з *моменту одруження*. Неповнолітні віком від 15 до 18 років можуть укласти угоди тільки за згодою своїх батьків або осіб, що їх замінюють.

В Конституції України у ст. 41 визначенні основні права громадян щодо володіння і користування власністю.

Поруч із громадянами (фізичними особами) у цивільно-правові відносини можуть вступати і юридичні особи. *Юридичними особами* визнаються організації, які мають майно, права і обов'язки, і можуть бути як позивачами так і відповідачами в суді.

Юридичні особи відрізняються від фізичних осіб низкою ознак:

- організацією людей;
- наявністю майна;
- наявністю назви, статуту, печатки;
- здатністю нести самостійну майнову відповідальність у формі відшкодування збитків;
- можливістю виступати в суді.

Юридичними особами можуть бути державні організації, фермерські сільськогосподарські господарства, приватні змішані (з іноземними фірмами) підприємства, громадські організації, політичні партії тощо.

Для юридичних осіб початок дієздатності починається разом із виникненням правоздатності, а правоздатність виникає з моменту державної реєстрації, або з моменту прийняття рішення про створення організації.

3. Цивільна правоздатність і дієздатність громадян

Цивільна правоздатність і дієздатність особи – це такі правові властивості особи, які належать тільки конкретному суб'єкту і не можуть бути відчужені або передані іншим громадянам.

У ст. 9 Цивільного кодексу України закріплено, що *правоздатність – це здатність особи мати юридичні права, свободи і можливість їх реалізувати*. Правоздатність передбачає певне суб'єктивне право. Суб'єктивне право в свою чергу означає міру можливої поведінки особи.

Цивільна правоздатність визнається за всіма громадянами України, іноземцями, особами без громадянства незалежно від національності, освіти місця проживання та інших обставин. Вона гарантується державою, і ніхто її не може позбавити. Однак, правоздатність може бути обмежена судом у випадку притягнення особи до кримінальної відповідальності. Проте після відбування покарання обмеження особи в правоздатності втрачає свою силу.

Цивільна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і створювати, виконувати, нести юридичні обов'язки (ст. 11 Цивільного кодексу України). Виникнення дієздатності осіб залежить від віку і стану психічного здоров'я. *Дієздатність осіб може мати різні рівні, або об'єми і залежно від них, всіх осіб можна поділити на п'ять категорій:*

1. Особи, які повністю дієздатні;
2. Особи, які обмежені в дієздатності;
3. Неповна дієздатність;
4. Частково дієздатні особи;
5. Недієздатні особи.

Повна цивільна дієздатність виникає в осіб, які досягли 18 років, а для осіб, які одружилися раніше, дієздатність настає з моменту одруження.

Друга категорія громадян – це громадяни, які обмежені в дієздатності за рішенням суду. Це стосується тих громадян, які зловживають спиртними напоями або наркотичними речовинами.

Третю категорію складають громадяни у віці від 14 до 18 років.

Четверту категорію осіб складають частково дієздатні особи, до яких відносяться неповнолітні до 14 років.

П'яту категорію осіб складають громадяни повністю недієздатні, що визнані такими судом, внаслідок душевної хвороби або недомства.

4. Немайнові та майнові права суб'єктів цивільних відносин

Особисті немайнові права не мають економічного, майнового змісту і виникають в духовній сфері і відносяться до немайнових благ.

Різні види особистих немайнових прав можна класифікувати на три правових інститути:

- право на немайнові блага;

- право на особисту недоторканість і свободу;
- право на недоторканість особистого життя.

Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом. Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Право на ім'я громадянина забезпечує правову індивідуалізацію особи – мати певне прізвище, ім'я, по батькові. Воно закріплюється в офіційних документах. Це право надає можливість виступати в цивільних правовідносинах від свого імені, вимагати поваги до нього від інших осіб. Це ім'я не можуть використовувати інші особи оскільки воно захищається законом.

Право на власне зображення означає, що ніхто не має права зображати громадянина без його згоди, за винятками вказаними в законі. Без згоди громадянина не можна його фотографувати, малювати, друкувати зображення в засобах масової інформації. Такої згоди не потрібно, якщо це робиться в інтересах держави, суспільства або якщо особа позувала авторів за плату та інше.

Право на особисту недоторканість і безпеку в Україні є найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Воно означає, що ніхто не може бути заарештований і триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставі та в порядку, встановленому в законі (ст. 29 Конституції України).

Право на охорону життя і здоров'я (ст. 27 Конституції України) означає: право вимагати від інших осіб держави і її органів захисту від посягань на здоров'я, право на необхідну медичну допомогу,

право на відшкодування збитків в зв'язку із втратою здоров'я, право на відпочинок, право на охорону природного середовища тощо.

Право на честь і гідність також відноситься до немайнових прав (ст. 28 Конституції України). Громадяни або організація вправі вимагати в судовому порядку спростування відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать їх честь, гідність, ділову репутацію, або завдають шкоди їх інтересам. Порядок із спростуванням таких відомостей громадяни мають право також вимагати відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої поширенням таких відомостей.

Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Строк позовної давності встановлюється в три роки.

Поруч із немайними правами до майнових прав особи належать: право на майно, речі, доходи, гроші, цінні папери, дії, послуги, продукти творчості. Однак, основним видом об'єктів цивільних прав є речі. До них належать предмети споживання та засоби виробництва (будівлі, споруди, машини, транспорт, зв'язок, сировина, матеріали, паливо тощо). Предметами споживання виступають: продукти харчування, одяг, взуття, предмети побуту, телефонний зв'язок, електроенергія тощо.

З цивільного товарообороту вилучені природні ресурси – надра, води і ліси, що знаходяться у виключній власності народу. В цивільному товарообороті можуть бути обмежені (придбані з особливого дозволу) або взагалі вилучені такі речі: зброя, вибухові та радіоактивні речовини, сильнодіючі отрути тощо.

До майнових прав відносяться право на доходи, що передбачає плату за експлуатацію речей, які знаходяться в цивільному товарообороті (плату за оренду, житло, транспорт тощо). Серед майнових прав є також діяльність, послуги, продукти творчості, до останніх відносяться твори мистецтва, літератури, науки, відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції.

Основне місце відводиться в цивільному праві підприємницькій діяльності. Згідно зі ст. 42 Конституції України кожен громадянин має право на підприємницьку діяльність яка не заборонена законом. Підприємництво – це самостійна, систематична, індивідуальна діяльність громадян та їх організацій по виробництву продукції, виконанню послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку.

Суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути громадяни України, іноземці, які не обмежені в дієздатності, юридичні особи всіх форм власності.

Відповідно до закону не можуть займатися підприємницькою діяльністю військовослужбовці, службові особи органів прокуратури, суду, служби безпеки, органів внутрішніх справ, арбітражу, нотаріату, а також органів державної влади і управління, місцевого і регіонального самоврядування. Не можуть бути зареєстровані як підприємці особи, яким суд заборонив здійснення відповідного роду діяльності до завершення терміну, встановленого вироком суду.

Для підприємницької діяльності необхідно отримати дозвіл (патент), а в окремих випадках ліцензію. Ліцензуванню підлягає діяльність, що передбачає: пошук та експлуатацію корисних копалин, реалізацію медикаментів, спиртних напоїв, тютюнових виробів, медичну практику, юридичну практику, утримання гральних закладів тощо.

Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність одособово, або шляхом створення юридичної особи з іншими громадянами. Різновидом підприємницької діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, її переробка та реалізація.

Кожна особа має право на захист свого цивільного особистого немайнового або майнового права та інтересу права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки

Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

5. Поняття права власності її форми та захист

Право власності закріплено в ст. 41 Конституції України, в Цивільному кодексі та в Законі України «Про власність» від 26.03.1991 р.

Власність – це конкретні, історично зумовлені відносини окремих індивідів з приводу привласнення засобів і продуктів праці шляхом усунення від них усіх інших осіб.

Саме поняття власності вживається в економічному і юридичному значенні. В економічному – це привласнення матеріальних благ окремими суб'єктами. В юридичному – це можливість власника користуватися і розпоряджатися річчю незалежно від інших осіб. Як юридична категорія «власність» зводиться до права власності. Зміст права власності складається і трьох елементів:

- 1) права володіння;
- 2) права користування;
- 3) права розпорядження.

Право володіння – це юридичне закріплення правомочності суб'єктів правовідносин по фактичному утриманню речі, майна.

Володіння майном може бути законним, що означає володіння майна на підставі закону, і *незаконним*, тобто володіння річчю без згоди власника. Незаконне володіння може бути добросовісним і недобросовісним. Незаконне добросовісне володіння – це таке володіння, коли особа володіє майном без правових підстав, але не знає і не могла знати про незаконність свого володіння. Наприклад, покупка речі, яка була викрадена у власника. Незаконне недобросовісне володіння передбачає володіння річчю суб'єктом, який знає про незаконність свого володіння. Наприклад, особа знайшла і привласнила чужу річ.

Однак, майном можна володіти, але не завжди користуватися чи розпоряджатися (наприклад, договір на зберігання майна). *Право користуватися* майном означає, що власник майна має право експлуатувати належне йому майно. Користування, як і володіння майном може належати не тільки власнику, але із його згоди і іншим особам (наприклад, найм житлового приміщення).

Право розпоряджатися власністю означає, що власник майна має можливість визначати юридичну або фізичну долю майна: продавати, здавати в тимчасове користування або володіння. Право розпорядження майном може передаватися і іншим особам за договором купівлі-продажу, генеральним дорученням тощо. Разом з тим, можуть бути випадки примусового вилучення майна у власника на підставі актів про конфіскацію, примусовий продаж тощо.

У Цивільному кодексі закладено *три форми власності*: приватна, комунальна і державна. Окремо можна виділити право власності Українського народу. Всі форми власності є рівноправними. Приватна власність існувала до більшовицького перевороту в 1917 р., після чого було введено поняття «особиста власність», до якої не могли належати засоби виробництва.

Право приватної власності передбачає наявність суб'єктів та об'єктів. Суб'єктами права приватної власності можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Об'єктами цього права є квартири, житлові будинки, дачі, земельні ділянки, засоби виробництва, транспортні засоби, гроші, цінні папери, твори мистецтва, інше майно виробничого і споживчого призначення.

У приватній власності не можуть бути зброя (крім мисливської і пневматичної), боєприпаси, бойова техніка, вибухові, бойові, отруйні речовини, наркотичні, психотропні засоби, тощо.

Громадяни України мають право приватної власності на землю для ведення фермерського господарства, особистого підсобного господарства, будівництво житла і господарських будівель, садівництва і гаражного будівництва.

Право власності в Україні захищається різними галузями права і державними органами. Захист права власності закріплений в Конституції України (ст. 13, 14, 41, 66), в Кримінальному, Цивільному кодексах, Кодексі про адміністративні правопорушення та інших.

Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Якщо

майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно:

- було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;
- було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках. Гроші, а також цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача.

Добросовісний або недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів.

Добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

Власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном.

Власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

6. Цивільні договори та їх види

Важливе місце в цивільних правовідносинах відводиться договорам і угодам. *Договір* – це домовленість двох і більше суб'єктів

цивільно-правових відносин, яка направлена на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. У свою чергу угоди – це вольові правомірні дії громадян і організацій спрямовані на досягнення певного юридичного результату: встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

В зв'язку з великою кількістю договорів їх можна класифікувати за різними критеріями:

1. Залежно від кількості суб'єктів, які їх укладають, вони можуть бути односторонніми, двосторонніми, багатосторонніми;
2. Залежно від способу укладання розрізняють консигуальні і реальні. Консигуальні договори діють з моменту їх укладання, а реальні – вимагають додаткових операцій (наприклад, передати майно) і тільки після цього починають діяти;
3. Залежно від інтересів і мети договори можуть бути платними і безоплатними;
4. Дійсними і недійсними.

Договори укладаються в усній або письмовій формі (проста і нотаріальна). Вони повинні бути у випадку письмової форми підписані і правильно оформлені, а по змісту законними, тобто відповідати діючим цивільно-правовим нормам і не суперечити їм.

Цивільним кодексом України передбачені наступні *види договорів*:

- договір купівлі-продажу;
- договір оренди;
- договір обміну, дарування, поставки;
- договір майнового найму, найму житла;
- договір підяду, перевезення;
- договір позики, доручення та інші.
- Всі договори можуть бути дійсними за певних умов:
- всі особи, що укладають договір, повинні бути правоздатними і дієздатними у повному об'ємі;
- всі договори повинні відповідати закону і не виходити за його межі;
- умовою дійсності договорів є їх форма (усна, письмова, конклюдентна).

Заключною умовою дійсності договорів є вільне волевиявлення сторін договору. Це означає, що ніхто не може здійснювати фізичний чи психологічний тиск, на особу, примушувати укласти ту чи

іншу угоду. Всі угоди пов'язані з насильством над стороною, вважаються не дійсними і незаконними.

Розглянемо один із видів договорів – це *договір лізингу*. За договором лізингу одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності і було набуто ним без попередньої домовленості із лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі).

Предметом договору лізингу може бути неспоживна річ, визначена індивідуальними ознаками, віднесена відповідно до законодавства до основних фондів. Не можуть бути предметом договору лізингу земельні ділянки та інші природні об'єкти, а також інші речі, встановлені законом.

Якщо відповідно до договору непрямого лізингу вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу був здійснений лізингоодержувачем, продавець (постачальник) несе відповідальність перед лізингоодержувачем за порушення зобов'язання щодо якості, комплектності, справності предмета договору лізингу, його доставки, заміни, безоплатного усунення недоліків, монтажу та запуску в експлуатацію тощо. Якщо вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу був здійснений лізингодавцем, продавець (постачальник) та лізингодавець несуть перед лізингоодержувачем солідарну відповідальність за зобов'язанням щодо продажу (поставки) предмета договору лізингу.

Ремонт і технічне обслуговування предмета договору лізингу здійснюються продавцем (постачальником) на підставі договору між лізингоодержувачем та продавцем (постачальником).

Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження предмета договору лізингу несе лізингоодержувач, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо лізингодавець або продавець (постачальник) прострочили передання предмета договору лізингу лізингоодержувачу або лізингоодержувач прострочив повернення предмета договору лізингу лізингодавцю, ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження несе сторона, яка прострочила.

7. Право на захист цивільних прав та інтересів

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом.

Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Право на захист особа здійснює на свій розсуд.

Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками є:

1. Втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2. Доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право. На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Моральна шкода полягає:

- у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

8. Порядок розгляду цивільних справ в судах та строки позовної давності

Розгляд цивільних суперечок в Україні здійснюється системою судових органів. Цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, Цивільного процесуального кодексу України та Закону України «Про міжнародне приватне право». Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені процесуальним кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. До суду можуть також звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.

Суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи щодо:

1) захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин;

2) спорів з приводу призначення, обчислення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та інших соціальних виплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг, речового майна, пайків або грошової компенсації замість них;

3) інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються районними, районними у містах, міськими та міськрайонними судами. Сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду. Позови до фізичної особи пред'являються в суд за місцем її проживання. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням. Позови про стягнення аліментів, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за місцем проживання позивача.

Позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції, де вона реєструється, оформлюється і передається судді в порядку черговості. Позивач має право об'єднати в одній позовній заяві кілька вимог, які пов'язані між собою.

Позовна заява подається в письмовій формі. *Позовна заява повинна містити:*

- найменування суду, до якого подається заява;
- ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання або місцезнаходження, поштовий індекс, номер засобів зв'язку, якщо такий відомий;
- зміст позовних вимог;
- ціну позову щодо вимог майнового характеру;
- виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- зазначення доказів, що підтверджують кожен обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;
- перелік документів, що додаються до заяви.

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її подання. До позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору та оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи. У разі пред'явлення позову особами, які діють на захист прав, свобод та інтересів іншої особи, в заяві повинні бути зазначені підстави такого звернення. Якщо позовна заява подається представником позивача, до позовної заяви додається довіреність чи інший документ, що підтверджує його повноваження.

Для захисту майнових і немайнових прав громадян і юридичних осіб встановлюються строки позовної давності.

Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки. Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

Позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

1. Про стягнення неустойки (штрафу, пені).
2. Про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність об-

числюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості.

3. Про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності.
4. У зв'язку з недоліками проданого товару.
5. Про розірвання договору дарування.
6. У зв'язку з перевезенням вантажу, пошти.
7. Про оскарження дій виконавця заповіту.

Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману. Позовна давність у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена за домовленістю сторін. Договір про збільшення позовної давності укладається у письмовій формі. Позовна давність, встановлена законом, не може бути скорочена за домовленістю сторін.

Перебіг позовної давності зупиняється:

- якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);
- у разі відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом;
- у разі зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних Сил України або в інших створених відповідно до закону військових формуваннях, що переведені на воєнний стан.

Перебіг позовної давності переривається вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку. Позовна давність переривається у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач. Після переривання перебіг позовної давності починається заново. Час, що минув до переривання перебігу позовної давності, до нового строку не зараховується.

Особа, яка виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо

вона у момент виконання не знала про вплив позовної давності. Заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від впливу позовної давності. Позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення. Вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові. Якщо суд визнає поважними причини пропущення позовної давності, порушене право підлягає захисту.

Позовна давність не поширюється:

1. На вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом.
2. На вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу.
3. На вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.
4. На вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право.
5. На вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).
6. На вимогу центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом, стосовно виконання зобов'язань, що впливають із Закону України «Про державний матеріальний резерв».

ТЕМА 21

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

1. Поняття господарського права та його предмет правового регулювання

Господарське право є комплексною галуззю права, яке базується на нормах цивільного права щодо правоздатності фізичних та юридичних осіб цивільно-правових угод, конкретизує їх, а також містить норми адміністративного, фінансового, трудового права, які регулюють господарську діяльність.

Господарське право – це сукупність правових норм, що регулюють господарські відносини, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають за сновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями. Господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність).

Господарське право передбачає застосування різних методів впливу на суб'єкти господарювання. До таких методів відносяться:

- диспозиційний метод;
- метод рекомендацій;
- метод владних приписів.

Диспозитивний метод полягає в наділенні суб'єктів господарювання правом у межах закону визначати напрями і форми господарської діяльності, укладати угоди тощо.

Метод рекомендацій застосовується для м'якого впливу держави на господарську діяльність.

Метод владних принципів є максимально жорстким способом регулювання господарських правовідносин.

Загальними принципами господарювання в Україні є:

- забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;
- свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;
- вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України;
- обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємництві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;
- захист національного товаровиробника;
- заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, Господарський кодексом України, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами.

2. Приватизація в Україні

Після проголошення незалежності в Україні, з метою створення багатоукладної соціально орієнтованої ринкової економіки розпочався процес приватизації.

Приватизація державного майна – це відчуження майна що знаходиться в державній власності на користь фізичних та юридичних осіб з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України.

Правовою основою процесу приватизації є Конституція України, законодавчі акти. Серед основних актів необхідно відзначити Закон України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 р., Закон України «Про приватизацію невеличких державних підприємств (малу приватизацію)» від 6 березня 1992 р., Закони України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 16 червня 1992 р. та інші.

Основними пріоритетами приватизації є підвищення ефективності виробництва та мотивації до праці, прискорення структурної перебудови і розвитку економіки України.

Приватизація здійснюється на основі таких принципів:

- законності;
- державного регулювання та контролю;
- надання громадянам України пріоритетного права на придбання державного майна;
- надання пільг для придбання державного майна членам трудових колективів підприємств, що приватизуються та ін.

До об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать:

- майно підприємства;
- об'єкти незавершеного будівництва;
- акції (частки, паї), що належать державі у майні господарських товариств та інших об'єднань.

Приватизації не підлягають об'єкти, що мають загальнодержавне значення. До таких належать майнові комплекси підприємств, їх структурні підрозділи, основним видом діяльності яких є виробництво товарів, що мають загальнодержавне значення.

Державну політику у сфері приватизації здійснюють Фонд державного майна України, його регіональні відділення та представництва у районах і містах. Фонд державного майна України підпорядкований, підзвітний і підконтрольний Верховній Раді, а його голова призначається на посаду і звільняється Президентом України за згодою Верховної Ради.

Державні органи приватизації у межах своєї компетенції здійснюють такі *основні повноваження*:

1. Здійснюють повноваження власника державного майна у процесі приватизації.
2. Виступають орендодавцем майна, що знаходиться у державній власності.

3. Продають майно.
4. Створюють комісії з приватизації.
5. Контролюють виконання умов договорів, купівлі-продажу державного майна та інше.

Покупцями об'єктів приватизації можуть бути:

- громадяни України, іноземці, особи без громадянства;
- юридичні особи, що зареєстровані на території України;
- юридичні особи інших держав.

Не можуть бути покупцями:

- юридичні особи, у яких частина державної власності перевищує 25%;
- органи державної влади;
- державні службовці (крім випадків використання ними приватизаційних паперів);
- юридичні особи, майно яких перебуває в комунальній власності;
- органи місцевого самоврядування.

Приватизація здійснюється у певному порядку, що передбачає:

- опублікування списку об'єктів, які підлягають приватизації;
- ухвалення рішень про приватизацію та її облікування;
- затвердження плану приватизації.

Приватизація державного майна здійснюється через:

- продаж частини державного майна кожному громадянину України за приватизаційні папери;
- продаж об'єктів приватизації на аукціоні;
- продаж акцій (часток, паїв), які належать державі у господарських товариствах та ін.

Кожному громадянину України було надано право на першочергове придбання частки державного майна на суму одержаного майнового приватизаційного сертифікату.

Працівникам підприємств, майно якого приватизується, надається право на позачергове придбання акцій за їх номінальною вартістю.

Господарське товариство, до складу якого увійшло не менш як 50% працівників підприємства, чие майно приватизується через продаж на аукціоні чи за конкурсом, користується пріоритетним правом на придбання цього майна за рівних умов купівлі, а також правом на розстрочення платежу на строк до одного року з початком внеску не менш як 30% ціни, за яку придбане майно на аукціоні чи за конкурсом.

За порушення законодавства про приватизацію до винних осіб застосовується кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова відповідальність.

3. Поняття підприємницької діяльності

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування.

Підприємництво здійснюється на основі принципів:

- вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- вільного найму підприємцем працівників;
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;
- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Підприємці мають право укладати з громадянами договори щодо використання їх праці. При укладенні трудового договору (контракту, угоди) підприємець зобов'язаний забезпечити належні і безпечні умови праці, оплату праці не нижчу від визначеної законом та її своєчасне одержання працівниками, а також інші соціальні гарантії, включаючи соціальне й медичне страхування та соціальне забезпечення відповідно до законодавства України.

Держава гарантує усім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права та рівні можливості для залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Забезпечення підприємця матеріально-технічними та іншими ресурсами, що централізовано розподіляються державою, здійснюється з метою виконання підприємцем поставок, робіт чи послуг для пріоритетних державних потреб. Держава гарантує недоторканність майна і забезпечує захист майнових прав підприємця. Підприємець або громадянин, який працює по найму, може бути залучений до виконання в робочий час державних або громадських обов'язків, з відшкодуванням підприємцю відповідних збитків органом, який приймає таке рішення. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом.

З метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених законом:

- надають підприємцям земельні ділянки, передають державне майно, необхідне для здійснення підприємницької діяльності;
- сприяють підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів;
- здійснюють первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку;
- стимулюють модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг;
- подають підприємцям інші види допомоги.

Підприємці зобов'язані не завдавати шкоди довкіллю, не порушувати права та законні інтереси громадян і їх об'єднань, інших суб'єктів господарювання, установ, організацій, права місцевого самоврядування і держави. За завдані шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність.

Підприємницька діяльність припиняється:

- 1) з власної ініціативи підприємця;
- 2) у разі закінчення строку дії ліцензії;
- 3) у разі припинення існування підприємця;
- 4) на підставі рішення суду.

4. Поняття зовнішньоекономічної діяльності

Зовнішньоекономічною діяльністю суб'єктів господарювання є господарська діяльність, яка в процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майном або робочою силою.

Зовнішньоекономічна діяльність провадиться на принципах свободи її суб'єктів добровільно вступати у зовнішньоекономічні відносини, здійснювати їх у будь-яких формах, не заборонених законом, та рівності перед законом усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності є:

- господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, а також юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;
- громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

У зовнішньоекономічній діяльності можуть брати участь також зовнішньоекономічні організації, що мають статус юридичної особи, утворені в Україні відповідно до закону органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Держава гарантує однаковий захист усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Усі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності мають право на здійснення будь-яких видів зовнішньоекономічної діяльності і зовнішньоекономічних операцій, якщо інше не встановлено законом. Види зовнішньоекономічної діяльності, перелік зовнішньоекономічних операцій, що здійснюються на території України, умови та порядок їх здійснення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, а також перелік товарів (робіт, послуг), заборонених для експорту та імпорту, визначаються законом.

Суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності мають право укладати будь-які зовнішньоекономічні договори (контракти), крім тих, укладення яких заборонено законодавством України. Форма і порядок укладення зовнішньоекономічного договору (контракту), права та обов'язки його сторін регулюються Законом України «Про міжнародне приватне право» та іншими законами.

Зовнішньоекономічний договір (контракт) може бути визнаний недійсним у судовому порядку, якщо він не відповідає вимо-

гам законів України або чинним міжнародним договорам, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України з метою забезпечення відповідності зовнішньоекономічних договорів (контрактів) законодавству України може запроваджувати їх державну реєстрацію.

Держава здійснює захист прав та законних інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України згідно з нормами міжнародного права. Такий захист здійснюється через дипломатичні та консульські установи, державні торговельні представництва, які представляють інтереси України, а також в інший спосіб, визначений законом. Законом може бути передбачено спеціальні заходи щодо захисту національного товаровиробника від демпінгового імпорту та спеціальні заходи щодо імпорту, який завдає або може завдати істотної шкоди національним товаровиробникам, а також визначено перелік видів товарів і послуг, експорт, імпорт та транзит яких через територію України забороняється.

У випадках недобросовісної конкуренції до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності або їх іноземних контрагентів застосовуються санкції відповідно до закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» та інших законів.

5. Інноваційна діяльність

Інноваційною діяльністю у сфері господарювання є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя.

Інвестиціями у сфері господарювання визнаються довгострокові вкладення різних видів майна, інтелектуальних цінностей та майнових прав в об'єкти господарської діяльності з метою одержання доходу (прибутку) або досягнення іншого соціального ефекту.

Формами інвестування інноваційної діяльності є:

- державне (комунальне) інвестування, що здійснюється органами державної влади або органами місцевого самоврядування за рахунок бюджетних коштів та інших коштів відповідно до закону;

- комерційне інвестування, що здійснюється суб'єктами господарювання за рахунок власних або позичкових коштів з метою розвитку бази підприємництва;
- соціальне інвестування, що здійснюється в об'єкти соціальної сфери та інших невиробничих сфер;
- іноземне інвестування, що здійснюється іноземними юридичними особами або іноземцями, а також іншими державами;
- спільне інвестування, що здійснюється суб'єктами України разом з іноземними юридичними особами чи іноземцями.

Видами інноваційної діяльності є інвестування наукових досліджень і розробок, спрямованих на здійснення якісних змін у стані продуктивних сил і прогресивних міжгалузевих структурних зрушень, розробки і впровадження нових видів продукції і технологій.

Інноваційна діяльність здійснюється за такими напрямками:

1. Проведення наукових досліджень і розробок, спрямованих на створення об'єктів інтелектуальної власності, науково-технічної продукції.
2. Розробка, освоєння, випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки і технології.
3. Розробка і впровадження нових ресурсозберігаючих технологій, призначених для поліпшення соціального і екологічного становища.
4. Технічне переозброєння, реконструкція, розширення, будівництво нових підприємств, що здійснюються вперше як промислове освоєння виробництва нової продукції або впровадження нової технології.
5. Інвестування відтворення основних фондів і приросту матеріально-виробничих запасів здійснюється як капітальні вкладення.

Держава регулює інноваційну діяльність шляхом:

- визначення інноваційної діяльності як необхідної складової інвестиційної та структурно-галузевої політики; формування і забезпечення реалізації інноваційних програм та цільових проектів;
- створення економічних, правових та організаційних умов для забезпечення державного регулювання інноваційної діяльності;

- створення та сприяння розвитку інфраструктури інноваційної діяльності.

Основною правовою формою реалізації інвестиційної діяльності є договір на створення і передачу науково-технічної продукції. За договором на створення і передачу науково-технічної продукції одна сторона (виконавець) зобов'язується виконати зумовлені завданням другої сторони (замовника) науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (далі – НДДКР), а замовник зобов'язується прийняти виконані роботи (продукцію) і оплатити їх.

Предметом договору на передачу науково-технічної продукції може бути модифікована науково-технічна продукція. Науково-технічною продукцією є завершені науково-дослідні, проектні, конструкторські, технологічні роботи та послуги, створення дослідних зразків або партій виробів, необхідних для проведення НДДКР згідно з вимогами, погодженими із замовниками, що виконуються чи надаються суб'єктами господарювання (науково-дослідними, конструкторськими, проектно-конструкторськими і технологічними установами, організаціями, а також науково-дослідними і конструкторськими підрозділами підприємств, установ і організацій тощо).

Договір може укладатися на виконання усього комплексу робіт від дослідження до впровадження у виробництво науково-технічної продукції, а також на її подальше технічне супроводження (обслуговування). У разі якщо науково-технічна продукція є результатом ініціативних робіт, договір укладається на її передачу, включаючи надання послуг на її впровадження та освоєння.

Законодавство у сфері інноваційної діяльності базується на Конституції України і складається з Господарського кодексу України, законів України «Про інвестиційну діяльність», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків». Але основним нормативно-правовим актом у зазначеній сфері господарювання є Закон України «Про інноваційну діяльність».

ТЕМА 22

СІМЕЙНЕ ПРАВО

1. Поняття, джерела і принципи сімейного права

В останні роки сімейні відносини розглядаються як важлива частина всієї системи суспільних відносин. Сім'я в сучасному суспільстві виконує важливі функції виховання підростаючого покоління, взаємної матеріальної і моральної підтримки членів сім'ї, народження дітей і т.д. Серйозним показником недостатньої ефективності державної політики є низький рівень народжуваності в Україні. Розбудова української держави повинна спрямовуватись на формування спеціальної сімейної політики, що включає економічну, правову та іншу допомогу сім'ї, як найважливішому інституту суспільства.

Правове регулювання сімейних відносин в Україні, як і в більшості інших країн світу, здійснюється в рамках самостійної галузі права – сімейного права. *Сімейне право* – це сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові і похідні від них майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї і т.д.

Історично сімейне право виникло з глибини цивільного права. Це пов'язано з розумінням сутності шлюбу як цивільного договору. Саме таке визначення шлюбу було включено до Конституції Франції 1791 р.

Основними джерелами законодавства про шлюб і сім'ю є Конституція України (ст. 51-52) та Сімейний кодекс України (далі – СК). Серед інших нормативно-правових актів як джерела сімейного законодавства можна виділити: Конвенцію про закон, що застосовується до аліментних зобов'язань на користь дітей 1956 р.; Конвенцію про юрисдикцію і право, що застосовується щодо захисту неповнолітніх 1961 р.; Конвенцію про згоду на укладення шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 р.; Європейську конвенцію про усиновлення дітей 1967 р.; Конвенцію про визнання розлучень та про судове розлучення подружжя 1970 р.; Конвенцію про право, що застосовується до аліментних зобов'язань 1973 р.; Європейську конвенцію про статус дітей, народжених поза шлюбом 1975 р.; Конвенцію про укладення шлюбу і визнання його недійсним 1978 р.; Конвенцію про право, що застосовується до режимів власності подружжя 1978 р.; Конвенцію про цивільні аспекти міжнародного ви-

крадення дітей 1980 р.; Конвенцію ООН про права дитини 1989 р.; Конвенцію про захист дітей та співробітництво у сфері усиновлення 1993 р.; Конвенція державної сімейної політики 1999 р., закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» 1992 р., «Про охорону дитинства» 2001 р., «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» 2004 р., «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» 2005 р., «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування» 2005 р., укази Президента України «Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї» 2000 р., «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» я 2005 р., постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» 2002 р., «Про затвердження Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року» 2007 р., «Про проведення експерименту з призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою(піклуванням) і проживають у сім'ях опікунів (піклувальників), за принципом «гроші ходять за дитиною» 2017 р. тощо.

Сімейний кодекс України ставить низку *завдань*:

- дальше зміцнення сім'ї;
- побудова сімейних відносин на добровільній шлюбній угоді;
- виховання дітей у сім'ї з обов'язковим піклуванням батьків про їх здоров'я, фізичний і моральний розвиток, навчання і підготовку до праці;
- всебічна охорона інтересів матері і дітей;
- виховання почуття відповідальності перед сім'єю.

Кодекс включає 287 статтей та складається із VII розділів:

I. Загальні положення.

II. Шлюб. Права та обов'язки подружжя.

III. Права та обов'язки матері, батька і дитини.

IV. Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

V. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

VI. Особливості усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами та іноземцями.

VII. Прикінцеві положення.

Сімейне право базується на певних принципах:

- рівноправність громадян у відносинах;
- моногамія (одношлюбність);
- свобода і добровільність в укладенні та розриві шлюбу;
- державне піклування про матір та дитину;
- взаємне піклування членів сім'ї, моральна та матеріальна підтримка один одного;
- шлюб укладається згідно з встановленими державою правилами.

В Україні після перевороту 1917 р. був відмінений церковний шлюб, як приватна справа молодих і дійсним визнаний лише громадянський шлюб, що зареєстрований в державних органах. Таке положення діє і сьогодні.

В сучасних іноземних державах питання про форму шлюбу (церковну чи громадянську) вирішується по-різному. В деяких країнах зберігається тільки церковна форма шлюбу (Греція, окремі країни Латинської Америки, деякі країни Сходу). В інших дійсним є тільки громадянський шлюб (Франція, Австрія, Аргентина, Бельгія). Наразті допускається і релігійна і громадянська форма шлюбу (Англія, Данія, Іспанія, Італія, Канада, ряд штатів США). Практично в усіх країнах світу церемонії шлюбу передують публічне оголошення про намір укладання шлюбу.

2. Умови та порядок укладання шлюбу

Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (далі – РАЦС).

В Україні *шлюб укладається за місяць* після подачі бажаними вступити в шлюб заяви в державний орган реєстрації актів цивільного стану, який підпорядкований органам місцевого самоврядування.

При наявності поважних причин *строк може бути скорочено або продовжено*, проте не більше ніж до трьох місяців, завідуючим відділом РАЦСу.

Причинами скорочення терміну подання заяви до одного місяця може бути:

- призов на дійсну військову службу;
- терміновий від'їзд майбутнього члена подружжя, що знаходиться на військовій службі і прибув на короткий час;

- вагітність жінки, що має намір вийти заміж;
- терміновий від'їзд у відрядження та ін.

Наявність вказаних причин повинно фіксуватись у відповідних документах. Варто підкреслити, що сама по собі подача заяви в РАЦС ніяких правових наслідків не тягне.

В законі чітко визначені *умови для укладання шлюбу*. По-перше, це досягнення *шлюбного віку*. Згідно з Кодексом, встановлено шлюбний вік для чоловіків та жінок – **18 років** (ст. 22 Кодексу). За заявою особи, яка досягла **16 років**, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, яко буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ст. 23).

У дальньому зарубіжжі шлюбний вік здебільшого знаходиться в межах 18 років, однак є і відхилення. Він підвищений: в Польщі – для жінок 18 років, а для чоловіків – 21 рік; в Китаї – 20 років для жінок і 22 для чоловіків (до речі тут встановлений на кожну дитину, починаючи з другої податок в розмірі 500 у. о.). У Франції вступати в шлюб можна чоловікові у 18 років, а жінці – 16 років, в Англії і для жінок і чоловіків шлюбний вік складає 16 років.

Проте, у Франції шлюбний вік може бути знижений до одного року самим президентом, а в Німеччині це може дозволити опікунський суд. В Англії і США знизити шлюбний вік до 1 року може тільки суд, а у Швейцарії – уряд кантона.

Наступною умовою укладання шлюбу є відсутність іншого зареєстрованого шлюбу. Полігамія в законодавстві більшості держав взагалі відсутня, за винятком деяких мусульманських країн.

В ряді держав існують терміни, що забороняють вступати в новий шлюб після розлучення або смерті чоловіка (в Німеччині – 10 місяців, у Франції – 300 днів, Данії – 12 місяців для жінок і 3 місяці для чоловіків).

В Російській імперії існував закон, згідно з яким за життя можна було вступати в шлюб тільки 3 рази.

Серед **умов** шлюбу наявність *добровільності* вступаючих у шлюб та *відсутність близької родини між особами*, що беруть шлюб. Забороняється в Україні шлюб між родичами по прямій лінії.

Неможлива реєстрація шлюбу з особою, що визнана у встановленому порядку недієздатною або психічно хворою.

Заява про укладання шлюбу подається до будь-якого органу РАЦСу. Особи, які подали заяву, вважаються нареченими.

Право на вибір прізвища при реєстрації шлюбу:

1. Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами.
2. Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений.
3. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої, нареченого вже є подвійним, вона, він має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

За бажанням осіб, які подали заяву до РАЦСу чи подружжя укладається *шлюбний договір*, в якому обумовлено їх майнові відносини (правовий режим майна, порядок користування житлом, права на утримання тощо).

Шлюб, що укладений з порушенням хоча б одного з принципів та умов, визнається недійсним. *Недійсним є шлюб:*

1. Зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі.
2. Зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою.
3. Зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.
4. Якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу.
5. Актовий запис про шлюб анулюється незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб а також розірвання цього шлюбу.

Шлюб, визнається недійсним за рішенням суду у випадках:

- якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, нар-

котичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства.

- якщо шлюб визнається недійсним за рішенням суду у разі його фіктивності.
- шлюб є *фіктивним*, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.
- шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

3. Підстави і процедура припинення шлюбу

Припинення шлюбу – це юридичний факт, у разі якого припиняється особисті та майнові правовідносини подружжя. Відповідно до СК шлюб за однією з двох підстав: 1) внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим; 2) внаслідок розірвання шлюбу.

Припинення шлюбу відбувається в одних випадках через суд в інших – через органи РАЦСу.

Через органи РАЦСу у випадках:

- взаємної згоди;
- відсутності неповнолітніх дітей.

Також через органи РАЦСу шлюб розривається за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя:

- визнаний безвісти відсутнім;
- визнаний недеєдатним;
- засуджений до позбавлення волі на строк більше 3 років.

У всіх інших випадках припинення шлюбу проходить через рішення суду.

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений:

1. Одним із подружжя.
2. Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини.

3. Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.
4. Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини.
5. Опікун має право пред'явити позов про розірвання шлюбу, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним.

Суд вживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства. Суд з'ясує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

Сімейне право України не встановлює переліку мотивів, що допускають розірвання шлюбу. У Франції, скажімо, такий перелік існує, це:

- взаємне погодження;
- фактичне непроживання членів подружжя разом (не менше 6 місяців);
- винувата поведінка.

Аналіз судової практики свідчить, що найбільш поширеними причинами розлучення є зловживання спиртним, довготривале непроживання подружжя разом, нездатність мати дітей, зрада тощо.

4. Права і обов'язки батьків і дітей

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. При цьому розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Батьки відносно дітей зобов'язані:

- мати, батько дитини, які перебувають у шлюбі, зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охо-

рони здоров'я. Дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення;

- не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація народження дитини проводиться державним органом реєстрації актів цивільного стану з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові;
- прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Батьки, які мають різні прізвища, можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ. Спір між батьками щодо прізвища дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Ім'я дитини визначається за згодою батьків. По батькові дитини визначається за іменем батька;
- батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- батьки зобов'язані поважати дитину.

Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Забороняються фізичні покарання тини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Батьки мають права:

- на виховання дитини. Вони мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини. Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства;

- на визначення місця проживання. Місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків. Місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою;
- на захист прав та інтересів дитини. Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень;
- на спілкування між собою. Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом;
- на відібрання малолітньої дитини від інших осіб.

В свою чергу *дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані* піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу. Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень. Якщо повнолітні дочка, син не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, з них можуть бути за рішенням суду стягнуті кошти на покриття витрат, пов'язаних із наданням такого піклування.

5. Форми передачі прав по вихованню дітей іншими особами

У сімейному праві існує інститут усиновлення (удочеріння). В силу усиновлення між усиновленим і тим, хто бере на себе цю відповідальність виникають такі ж юридичні зв'язки, як між батьками і дітьми.

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Усиновленою може бути дитина. У виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. У цьому разі суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини, що мають істотне

значення. Якщо на обліку для можливого усиновлення перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути роз'єднані при їх усиновленні. За наявності обставин, що мають істотне значення, суд за згодою органу опіки та піклування може постановити рішення про усиновлення когось із них або усиновлення їх різними особами.

Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не може бути більшою ніж сорок п'ять років. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Усиновлювачами можуть бути подружжя, а також особи, зазначені у частинах п'ятій та шостій цієї статті. Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

Не можуть бути усиновлювачами особи, які:

- обмежені у дієздатності;
- визнані недієздатними;
- позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;
- перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України;
- є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;
- були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за інші злочини;

- за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;
- є особами без громадянства;
- перебувають у шлюбі з особою, яка не може бути усиновлювачем.

Над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування встановлюється **опіка і піклування**. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Опіка, піклування над дитиною встановлюється органом опіки та піклування, а також судом.

Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. Якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

- на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
- на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;
- на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;
- на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на отримання пенсії, аліментів, відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника та інших соціальних виплат, призначених дитині відповідно до законів України, а також права власності дитини на ці виплати.

Права та обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини:

1. Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної серед-

ньої освіти. Опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування.

2. Опікун, піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.
3. Опікун, піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

Ще однією формою влаштування дитини є патронат. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату.

На передачу дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити. За виховання дитини патронатному вихователю встановлюється плата, розмір якої визначається за його домовленістю з органом опіки та піклування.

Патронатний вихователь зобов'язаний:

- забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років. До призначення дитині нового вихователя або передання дитини іншій особі, навчальному закладові, закладові охорони здоров'я або соціального захисту вихователь, який відмовився від договору, зобов'язаний піклуватися про дитину.

Договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

ТЕМА 23

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВОГО, ЖИТЛОВОГО, ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

1. Основи фінансового права

Фінансове право виникло на межі державного та адміністративного права. *Фінансове право* – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері збирання, розподілу та використання органами державної влади та місцевого самоврядування коштів з метою забезпечення виконання покладених на ці органи завдань і функцій.

Фінансове право регулює суспільні відносини, які виникають у процесі:

- становлення бюджетної системи України;
- підготовки, прийняття, виконання Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- визначення системи оподаткування, видів і розмірів податків, зборів та інших платежів.

Фінансово-праві відносини можуть виникати між:

- державою в цілому і її адміністративно-територіальними та місцевими органами виконавчої влади й місцевого самоврядування;
- державними фінансовими органами і підприємствами, установами та організаціями;
- державними фінансовими органами і населенням.

Основу фінансового права складає питання бюджету і бюджетної системи, що регулюються Конституцією України (ст. 85, 95-98). Під *бюджетом* розуміють план утворення і використання ресурсів для забезпечення функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні.

Бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетна система складається із:

- Державного бюджету України (що повинен затверджуватись Верховною Радою не пізніше 15 вересня кожного року);

- місцевих бюджетів. Місцевими бюджетами визнаються бюджет АРК, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування. До бюджетів місцевого самоврядування включають бюджети територіальних громад, сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Доходи бюджетів утворюються за рахунок надходжень від сплати фізичними і юридичними особами податків, зборів та інших платежів. *Податками* називають встановлені органами державної влади грошові платежі, які платники в точно встановлені строки повинні вносити до бюджету для задоволення загальнонародних потреб.

В Україні існують:

- загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі);
- місцеві податки і збори (обов'язкові платежі).

До загальнодержавних належать такі податки і збори (обов'язкові платежі):

1. Податок на додану вартість.
2. Акцизний збір.
3. Податок на прибуток підприємств, у тому числі дивіденди, що сплачуються до бюджету державними некорпоративованими, казенними або комунальними підприємствами.
4. Податок на доходи фізичних осіб.
5. Мито.
6. Державне мито.
7. Податок на нерухоме майно (нерухомість).
8. Плата за землю (земельний податок, а також орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності);
9. Рентні платежі.
10. Податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів.
11. Податок на промисел.
12. Збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету.
13. Збір за спеціальне використання природних ресурсів.
14. Збір за забруднення навколишнього природного середовища.
15. Збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення.
16. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування.

17. Збір до Державного інноваційного фонду.
18. Плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності.
19. Фіксований сільськогосподарський податок.
20. Збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
21. Гербовий збір (застосовується до 1 січня 2000 р.).
22. Єдиний збір, що справляється у пунктах пропуску через державний кордон України.
23. Збір за використання радіочастотного ресурсу України.
24. Збори до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (початковий, регулярний, спеціальний).
25. Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками.
26. Збір за проведення гастрольних заходів.
27. Судовий збір.
28. Збір у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.
29. Збір на соціально-економічну компенсацію ризику населення, яке проживає на території зони спостереження.

До місцевих податків належать:

- 1) податок з реклами;
- 2) комунальний податок.

До місцевих зборів (обов'язкових платежів) належать:

- збір за припаркування автотранспорту;
- ринковий збір;
- збір за видачу ордера на квартиру;
- туристичний збір;
- збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі;
- збір за право використання місцевої символіки;
- збір за право проведення кіно- і телезйомок;
- збір за проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей;
- збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг;
- збір з власників собак та ін.

Контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів (обов'язкових платежів) здійснюється державними подат-

ковими органами та іншими державними органами в межах повноважень, визначених законами.

Головну ланку у фінансовій системі держави складають банки, що утворюють банківську систему. *Банки* – це установи, створені для кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення, а також виконання валютних та інших банківських операцій, передбачених законодавством.

Банківська система є дворівневою і складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України. Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими). Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. Національний банк України здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

Національний банк України здійснює регулювання та банківський нагляд відповідно до положень Конституції України, Закону України, «Про банки і банківську діяльність», Закону України «Про Національний банк України», інших законодавчих актів та нормативно-правових актів Національного банку України. Національний банк України здійснює державну реєстрацію державних банків та нормативно-правових актів Національного банку України.

Наглядова рада є вищим органом управління державного банку, що здійснює контроль за діяльністю правління банку з метою збереження залучених у вклади грошових коштів, забезпечення їх повернення вкладникам і захисту інтересів держави як акціонера державного банку, а також здійснює інші функції.

2. Основи житлового права

Правове регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі вирішення житлових питань, забезпечується комплексною галуззю права – житловим правом. Ця галузь охоплює норми цивільного, адміністративного, земельного, господарського, сімейного та інших галузей права. *Житлове право* – це сукупність правових норм, що регулюють житлові правовідносини між громадянами та

громадян із державними чи громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини і громадянина на житло.

Законодавчу основу функціонування житлового права складають: Конституція України, Житловий кодекс України, Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду», укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів та інші нормативно-правові акти.

Основним завданням житлового законодавства є регулювання житлових відносин з метою:

- забезпечення конституційного права громадянина України на житло;
- належного використання і збереження всіх видів житлового фонду;
- зміцнення законності у сфері житлових відносин.

Згідно зі ст. 47 Конституції України кожен громадянин має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути позбавлений примусово житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду.

Громадяни мають право на одержання у безстрокове користування у встановленому порядку житлового приміщення:

- в будинках державного чи громадського житлового фонду;
- придбання його у житлових кооперативах;
- купівля на біржових торгах;
- шляхом індивідуального житлового будівництва чи одержання у власність на інших підставах (ст. 9 Житлового кодексу України).

Ті, хто потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання у користування житлових приміщень в будинках державного або громадського житлового фонду у вигляді окремої квартири на сім'ю. Норма житлової площі в Україні встановлена в розмірі 13,65 м². на одну особу та додатково окремим громадянам надається житлова площа у вигляді кімнати або в розмірі 10 м². Такі особи стають на квартирний облік за місцем проживання в органах місцевого самоврядування.

На підставі рішення про надання житлового приміщення органи місцевого самоврядування видають ордер, який є єдиною підставою для вселення в надане приміщення.

Користування житлом у будинках державного і громадського житлового фонду здійснюється відповідно до договору найму, який укладається в письмовій формі на підставі ордера на жиле приміщення між наймодавцем і наймачем (ЖЕК, підприємство і громадянин).

Наймач зобов'язаний своєчасно вносити квартирну плату та плату за комунальні послуги. Він вправі за письмовою згодою членів сім'ї, які проживають разом з ним, провести обмін житла.

Громадяни мають право приватизувати житло. Питання приватизації житлового фонду регулюється Житловим кодексом України і Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 р. Метою приватизації є створення умов для реалізації права громадян на вільний вибір способів здійснення потреб в житлі, залучення громадян до участі в збереженні, утриманні житла і формуванні ринкових відносин.

Приватизація державного житлового фонду – це відчуження квартир, будинків, віднесених до них господарських приміщень державного житлового фонду на користь громадян. До об'єктів приватизації відносяться квартири багатопверхових будинків і будинки, які використовуються громадянами на умовах найму.

Не підлягають приватизації:

- квартири-музеї;
- квартири в будинках військових частин, заповідників, національних парків;
- квартири, які не придатні для житла;
- квартири, в яких проживають два чи більше наймачів, при відсутності згоди всіх на приватизацію квартири.

Приватизація проходить двома основними способами:

1) шляхом безоплатної передачі громадянам квартири (будинків) з розрахунку санітарної норми 21 м² загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 м² на сім'ю;

2) шляхом продажу надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, які мешкають в них.

При приватизації державного житлового фонду громадяни України одержують приватизаційні папери, які називаються житловими чеками.

Отже, житлове право являє собою комплексну самостійну галузь системи права, що закріплює, охороняє та регулює правові відносини між фізичними і юридичними особами та іншими суб'єктами в питаннях виникнення, розвитку і припинення житлових правовідносин під час реалізації конституційного права людини і громадянина на житло.

3. Основи земельного права

Важливе місце в системі права відводиться комплексній галузі права України – земельному праву, адже його основу складають норми цивільного, адміністративного та екологічного права.

Земельне право – це галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення їх ефективності, охорони прав організацій та громадян як землевласників і землекористувачів.

Предметом правового регулювання земельного права є відносини щодо володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони і раціонального використання.

До головних джерел земельного права належить Конституція України, Земельний і Цивільний кодекси. Основним законодавчим документом земельного права виступає Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.

Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Земельне законодавство базується на таких принципах:

- поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;
- забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави;

- невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;
- забезпечення раціонального використання та охорони земель;
- забезпечення гарантій прав на землю;
- пріоритету вимог екологічної безпеки.

У ст. 13 Конституції України говориться, що земля, її надра атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування.

У ст. 14 Конституції вказується, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується.

Згідно Земельного кодексу *власність на землю має такі форми:*

- 1) державну;
- 2) комунальній;
- 3) приватну.

Місцеві земельні питання вирішують ради, які в межах своєї компетенції передають землі у власність, надають у користування та вилучають.

Державна земля може надаватись в оренду як в короткострокове користування – до п'яти років, так і в довгострокове – до п'ятидесяти років.

Умови, строки, а також плата за оренду землі визначаються угодою сторін і обумовлюються в договорі.

Угоди, укладені власниками землі з порушенням встановленого для них порядку придбання або відчуження земельних ділянок, є недійсними (купівля-продаж, дарування, застава, самовільний обмін земельних ділянок).

Поруч із державною формою власності на землю існують *комунальна і приватна*.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;

- в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- г) прийняття спадщини;
- г) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є *комунальною власністю*. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності.

До земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать:

- землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо);
- землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту;
- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;
- землі лісгосподарського призначення;
- землі водного фонду;
- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування;
- земельні ділянки, штучно створені в межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення та природно-заповідного фонду, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів.

До земель державної власності, які не можуть передаватись у комунальну власність, належать:

- землі атомної енергетики та космічної системи;
- землі оборони, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого та житлового призначення;
- землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення;

- землі під водними об'єктами загальнодержавного значення;
- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук;
- земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- земельні ділянки, які закріплені за державними професійно-технічними навчальними закладами;
- земельні ділянки, закріплені за вищими навчальними закладами державної форми власності тощо.

4. Основи екологічного права

Охорона навколишнього середовища – одне із важливих завдань держави, складова частина раціонального природокористування. Вона здійснюється різними, в тому числі й правовими засобами. Нормативно врегульовані відносини з охорони навколишнього природного середовища і його раціонального використання складають *предмет екологічного права*.

Екологічне право – це система правових норм, якими регулюються відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

В системі законодавства України існує чимало джерел, які регулюють питання охорони природного середовища. Це Конституція України, Водний, Земельний, Кримінальний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення, а також Закон України «Про охорону навколишнього середовища» від 26.06.1991 р., «Про природно-заповідний фонд України» (1992), «Про екологічні експертизи» (1995), «Про Червону книгу України» (2002), «Про тваринний світ» (2001), «Про екологічний аудит» (2004), Кодекс України про надра (1994), Водний кодекс України (1995), Земельний кодекс України (2001), Лісовий кодекс України (в ред. 2006) та ін.

Завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середови-

ще, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

У сфері охорони навколишнього середовища громадяни володіють правами та обов'язками. **Громадяни мають право:**

- на безпечне для їх життя та здоров'я навколишнє середовище;
- на участь в обговоренні проектів законодавчих актів, проектів будівництва і реконструкції, які можуть негативно впливати на природу;
- на об'єднання в громадські природоохоронні організації;
- на одержання інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;
- на відшкодування збитків, заподіяних їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;
- брати участь у проведенні громадської експертизи та інше.

Громадяни зобов'язані:

- берегти природу;
- діяти з додержанням вимог екологічної безпеки;
- компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншими негативними впливами на навколишнє природне середовище тощо.

З кожним роком, на жаль, зростає негативний вплив господарської діяльності людини на флору і фауну, в результаті чого багато рослин і тварин на землі зникає.

Початок всесвітнього перепису зникаючих видів флори і фауни було покладено ще в 1943 р. комісією служби виживання при Міжнародній спілці охорони природних ресурсів Землі, що створила Червону книгу. В Україні така книга також існує з 1976 р. після прийняття урядової постанови «Про заснування книги рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення видів тварин і рослин України». У 2002 р. було прийнято Закон України «Про Червону книгу України».

Цей документ служить збереженню та захисту зникаючих видів тварин, рослин, направлений на охорону навколишнього середовища і діє як підзаконний нормативно-правовий акт.

ТЕМА 24

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

1. Предмет і система адміністративного права

Адміністративне право в самій загальній формі може бути визначено, як галузь права, норми якого регулюють суспільні відносини в сфері державного управління, тобто ті суспільні відносини, які виникають в ході організації і здійснення державними органами виконавчої і розпорядчої діяльності.

Норми адмінправа визначають порядок створення, реорганізації та ліквідації органів управління, їх перелік, завдання, компетенцію, інші сторони правового статусу. Ці норми передбачають порядок прийняття на службу в державні органи, службові та особисті права і обов'язки службовців, порядок проходження служби у військових підрозділах, специфіку відповідальності службовців.

Конкретизуючи та доповнюючи норми державного права, норми адмінправа, в свою чергу, визначають ряд прав та обов'язків. Наприклад, правила вуличного руху, поведінки в громадських місцях, торгівлі, полювання та рибальства, санітарні і протипожежні правила.

Органи управління, керуючись нормами адмінправа, контролюють дотримання цих правил і застосовують міри державного примусу.

Так, норми адміністративного права визначають, які дії або бездіяльність визнаються адміністративними правопорушеннями, встановлюють види і форми відповідальності за їх скоєння, порядок розслідування по справах.

Адміністративне право тісно пов'язане з суміжними галузями права і, перш за все, конституційним правом. Адмінправо базується на основних положеннях, принципах конституційного права, що прямо чи опосередковано відноситься до державного управління, деталізує і доповнює їх, визначає механізм реалізації.

Так, ст. 40 Конституції України закріплює право звернення громадян до органів державної влади на незаконні дії державних чи громадських органів, посадових осіб. Норми адмінправа детально визначають підвідомчість звернень, терміни та процедури їх розгляду. Адмінправо тісно пов'язане також із цивільним, трудовим, фінансовим, земельним, кримінальним правом.

Систему адмінправа складають норми загальної і особливої частини. Загальна частина включає норми, що охоплюють всі галузі і сфери державного управління. Наприклад, ст. 9-40 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі Кодекс).

Норми особливої частини діють тільки в межах відповідних галузей, сфер державного управління. Наприклад, ст. 41-212 Кодексу. Крім того, норми адмінправа діляться на матеріальні і процесуальні. Матеріальні норми адмінправа закріплюють систему органів держуправління, їх компетенцію, структуру, а також права і обов'язки громадян, підприємств, установ і організацій. Процесуальні норми адмінправа означають порядок реалізації матеріальних норм.

Загальним джерелом адмінправа, як і всіх інших галузей права є Конституція України. Норми адмінправа містяться також в законах, постановах Верховної Ради України, указах та розпорядженнях Президента України, актах Кабінету Міністрів, міністерств, держкомітетів, рішеннях місцевих рад, держадміністрацій та виконкомів.

До спеціальних джерел адмінправа відносяться:

- Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- постанови, накази та інструкції міністерств, держкомітетів, відомств.

Серед джерел адмінправа – Повітряний, Митний кодекси, Кодекс торговельного мореплавства, правила полювання та рибальства, дорожнього руху, статuti збройних сил тощо.

Значення адміністративного права полягає в оптимальній, раціональній регламентації утворення та функціонування органів державного управління, а відтак і діяльності всієї виконавчої влади.

Норми адмінправа визначають методи та форми впливу органів державного управління на управляючі об'єкти. Вони встановлюють порядок комплектування, структуру Збройних сил України, регулюють діяльність, передбачають спеціальні режими, спрямовані на забезпечення національної безпеки і громадського порядку (прикордонний режим, порядок придбання, зберігання вогнепальної зброї і тощо).

Багаточисельні адмінправила (техніки безпеки, охорони праці, торгівлі, роботи транспорту, санітарні і ветеринарні, протипожежні, охорони природи) відіграють важливу роль в організації роботи підприємств, закладів та організацій.

2. Адміністративно-правові норми та відносини

Норма адмінправа – це встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що покликане регулювати відносини в сфері державного управління, реалізація якого, як і норм інших галузей права, підкріплюється на випадок невиконання примусовою силою держави.

Норми адмінправа визначають межі дозволеної, допустимої або рекомендованої поведінки, діяльності органів держуправління, державних службовців, а також підприємств, закладів, організацій, трудових колективів і громадян в сфері державного управління. Норми адмінправа зобов'язують здійснити певні дії, забороняють інші. Більша частина адмінправа носить імперативний (розпорядчий) характер. Правові норми, що адресовані органам державного управління і посадовим особам, в більшості, надають їм можливість діяти тільки так, як їм прямо дозволено, а громадянам – все, що не заборонено.

З точки зору *внутрішньої структури норми* адміністративного права, подібно до конституційного права, складаються з *гіпотези, диспозиції і санкції*. *Гіпотеза* вказує на фактичні умови, при наявності яких потрібно або можливо діяти певним чином. *Диспозиція* – це центральна частина адміністративно-правової норми і визначає саме правило поведінки. *Санкція* адміністративно-правової норми вказує на неприємні наслідки, що застосовуються в разі порушення.

Норми адмінправа мають межі дії у часі, просторі і по колу осіб. Зазвичай, норми адмінправа вступають у дію з моменту їх прийняття. Проте, коли йдеться про адмінвідповідальність актів місцевих рад, встановлюється 10-денний термін вступу в силу.

Норми адмінправа регулюють адміністративні відносини, під якими розуміють правові відносини, що основані на нормах адмінправа і включають у себе права та обов'язки їх суб'єктів.

Суб'єктами адмінправових відносин можуть бути: державні органи, їх структурні підрозділи, посадові особи, інші службовці державного апарату, підприємства, заклади, організації, їх підрозділи і робітники, а також громадяни України, іноземці, особи без громадянства. *Об'єктом* адміністративно-правових відносин виступають дії (поведінка) суб'єктів:

- 1) здійснення повсякденних завдань виконавчо-розпорядчої діяльності (видання юридичного акту);

2) взаємовідношення органів управління і громадян (подання і розгляд скарг).

Адміністративно-правові відносини мають свої особливості:

- участь сторони, що наділена владними повноваженнями (органи управління, їх посадові особи);
- адміністративно-правові відносини можуть виникати по ініціативі будь-якої з сторін, однак на відміну від цивільно-правових відносин договірному характеру для виникнення адмінправових відносин згода іншої сторони не є обов'язковою умовою (накази, накладання стягнень);
- адміністративно-правові протиріччя між сторонами вирішуються шляхом одностороннього розпорядження повноважного органу управління або посадової особи чи суду;
- порушення вимог адмінправових норм тягнуть відповідальність перед державою.

Адміністративно-правові відносини бувають двох видів:

- 1) вертикальні;
- 2) горизонтальні.

Вертикальні – це вид адмінправових відносин, коли в однієї сторони є владні повноваження, яких немає в іншій. Такий характер притаманний відносинам між вищестоящими і нижчестоящими органами управління.

Горизонтальні адмінправові відносини можуть бути визнані у випадках, коли сторони фактично і юридично рівноправні (орган управління і заява громадянина чи скарга).

3. Управління, як об'єкт адміністративного права

Адміністративне право об'єктивно взаємопов'язане з таким соціальним явищем, як управління. У широкому розумінні управління *визначається* як керівництво певними суспільними процесами. Сама природа праці, багатогранність діяльності людей породжує потребу в управлінні. У загальному плані під ним розуміють будь-яку цілеспрямовану, організаційну дію на різноманітні процеси в природі. *Об'єктами* управління виступають:

- суспільна праця (процес виробництва);
- державні органи та об'єднання громадян;
- громадяни, службовці, іноземці.

Отже, управління умовно можна розділити на таке, що здійснюється в технічній, біологічній та соціальній сферах суспільства.

Соціальне управління є провідним видом управління, до якого відноситься і державне управління. Державне управління – одна з головних форм діяльності держави, особливий вид соціального управління в суспільстві, що проявляється у діяльності усіх видів державних органів (законодавчих, виконавчих, судових).

Основними елементами структури державного управління виступають керівні і керовані системи (виконавчі і розпорядчі органи, їх апарат, сфери і галузі управління, підприємства, установи, організації тощо).

Державному управлінню властиві такі риси:

- діяльність по реалізації завдань і функцій держави;
- воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами від імені держави;
- яскраво виражений організаційний, виконавчо-розпорядчий характер;
- ієрархічність побудови управлінської системи;
- універсальність;
- форми й методи роботи управлінських органів регламентуються правом.

Отже, *державне управління* – це підзаконна виконавча і розпорядча діяльність органів державного управління, спрямована на практичне виконання законів у процесі повсякденного керівництва господарським, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом.

4. Форми, методи і акти державного управління

Державне управління здійснюється у певних формах. *Форми державного управління діляться на правові і неправові.*

Правові форми пов'язані з компетенцією органів управління. До них відносяться:

- прийняття нормативних актів;
- видання індивідуальних (адміністративних) актів;
- укладання договорів;
- підготовка звітів.

Неправові форми:

- здійснення організаційних дій;
- виконання матеріально-технічних операцій.

Неправові форми управлінської діяльності не вимагають певного і чітко визначеного законом юридичного оформлення. Це відноситься, перед усім, до повсякденної оперативно-організаційної роботи, яка включає в себе вивчення положення справ в підпорядкованій сфері, проведення нарад, розробку програм та інших заходів, проведення перевірок тощо.

Виконання матеріально-технічних операцій можна звести в основному, до роботи з інформацією, проведення досліджень та розробок.

Поруч із формами розрізняють і *методи держуправління*. Під *методами діяльності* розуміють способи та засоби досягнення поставленої мети, вирішення поточних завдань. Методи державного управління свідчать, як і яким чином держава вирішує завдання в галузі управління.

Українська держава для досягнення своєї мети, для виконання завдань і функцій використовує різні методи. Деякі з них, наприклад, переконання та примус, притаманні в тій чи іншій мірі всім видам державної діяльності, всім органам держави.

Зрозуміло, для того, щоб апарат управління міг успішно виконувати свої завдання і функції, кожен орган управління і їх система в цілому повинні бути певним чином організовані.

Методи діяльності органів управління можна розділити на *загальні*, і *спеціальні* що використовуються при здійсненні окремих функцій, або на окремих стадіях процесу управління.

В якості *загальних методів* державного управління можна виділити:

- переконання, заохочення і примус;
- спостереження, контроль та розробку заходів впливу;
- методи адміністративні і економічні (прямі і непрямі);
- регулювання, керівництва і безпосереднього управління.

Слід підкреслити, що методи спостереження, контролю та розробки заходів впливу є новими, оскільки раніше не використовувались.

Спостереження – необхідний, хоча і пасивний метод діяльності органів управління. Якщо спостереження дають підставу для позитивного висновку, цим і обмежуються, а коли негативні, тоді органи управління переходять до більш активних методів – контролю і розробки заходів впливу.

Адміністративні методи – це способи впливу на діяльність підприємств, закладів, організацій, трудових колективів, посадових осіб та громадян з боку органів державного управління шляхом прямого встановлення їх обов'язків. При використанні адмінметодів орган управління прямо вказує, що повинен робити підлеглий. Використання таких методів в тій чи іншій мірі необхідно скрізь, де є управління. Однак, можливості використання адміністративних методів мають свої межі, особливо в сфері економічній. Перехід до економічних методів керівництва на всіх рівнях державного сектору – один із важливих шляхів переходу до ринкових відносин.

Економічні методи – це також способи впливу на поведінку трудових колективів, посадових осіб, громадян, однак вони орієнтуються на непрямий вплив через інтереси підлеглих. Застосування економічних методів означає створення таких економічних умов, встановлення таких стимулів, які викликають у підлеглих зацікавленість у виконанні певної роботи. Органи управління обмежуються тим, що використовують економічні важелі, санкції, тарифи зарплати тощо.

Органи державного управління видають акти.

Акт державного управління – це підзаконне, офіційне рішення, прийняте органом управління в односторонньо-владному порядку. Підзаконність акту управління означає, що він може прийматися в рамках діючих законів, у відповідності з ними. Офіційний характер акту означає, що рішення приймається від імені держави.

Оформлення таких актів передбачає використання, в більшості, письмову форму. Однак допускається: усна форма (військова сфера, транспорт) та конклюдентна форма (дорожні знаки, означення захищених територій, зон тощо). Акти державного управління вказують на відповідні *наслідки*:

- зміну правил поведінки;
- накладає певні обов'язки на суб'єкти.

За юридичними ознаками акти держуправління діляться на:

- нормативні;
- індивідуальні;
- змішані.

Нормативні акти встановлюють, змінюють або відмінюють норми права, тобто загальні правила, розраховані на багаторазове застосування у всіх передбачених ними випадках. Нормативний акт державного управління – це один із важливих джерел права.

Індивідуальні або адміністративні акти управління не мають загальних правил, норм права. *Індивідуальні акти* – це рішення органів державного управління з конкретних питань, що входять до їх компетенції (наказ міністра, рішення виконкому ради по виділенню житлової площі). Це найбільш поширена правова форма управлінської діяльності.

Що стосується *змішаних актів*, то це акти, які приймаються кількома органами державного управління.

Для різних актів управління встановлені різні назви. Для Кабінету Міністрів України – це нормативні акти у формі постанов та розпоряджень. Міністерства України видають накази, інструкції, вказівки. З основних питань своєї компетенції виконкоми місцевих рад приймають рішення, що можуть носити, як індивідуальний чи змішаний характер, так і нормативний. Крім того, ними ще видаються і розпорядження.

5. Поняття державної служби та правовий статус державних службовців

Державною службою в Україні визнається професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах, на які покладено фактичне виконання завдань і функцій держави. Ця категорія осіб є державними службовцями, має відповідні службові повноваження та одержує заробітну платню з державних коштів.

Державну службу необхідно розглядати в аспекті виконання службовцями їхніх обов'язків у системі державних органів, а саме: в органах державної влади, підприємствах, організаціях та установах.

Адміністративно-правовий статус державних службовців системи державного управління визначено у Законі України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. Він визначає порядок проходження державної служби, види заохочень і відповідальності службовців, обмеження, пов'язані з прийняттям і проходженням державної служби та інше.

Право проходження державної служби надається громадянам України незалежно від походження, соціального і майнового стану тощо. Головним компонентом державної служби є посада. Посада – це визначена структурою і штатним розписом пер-

винна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено нормативними актами коло службових повноважень. Посадовими особами вважаються керівники й заступники керівників органів, на яких покладено здійснення організаційно-розпорядчих функцій.

Система посад будується за принципом підпорядкування нижчих вищим, а у її основу покладено сім категорій і п'ятнадцять рангів службовців. Вони присвоюються відповідно до посади, рівня професійної кваліфікації та результатів роботи. Ранги, що відповідають посадам першої категорії присвоюються Президентом України, другої категорії – Кабінетом Міністрів України, третьої-сьомої категорії – керівником державного органу, в системі якого працює державний службовець.

Державний службовець має визначені права і обов'язки і повинен діяти лише в межах своїх повноважень.

6. Поняття та юридичні ознаки адміністративного правопорушення

Адміністративне правопорушення – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Наприклад, полювання в недозволених місцях, в заборонений час, забороненими засобами та способами (дія), безбілетний проїзд (бездіяльність).

Ознаками адміністративного правопорушення є:

- винувате діяння, про це прямо йдеться в ст. 9 Кодексу. Вина має, як відомо, форми умисності і необмеженості (ст. 10-11 Кодексу).
- осудний аспект, тобто вплив вікового і фізичного стану особи, яка скоїла адміністративне правопорушення на відповідальність.

Не підлягають адміністративній відповідальності особи:

- що знаходились в стані неосудності (ст. 20 Кодексу);
- особи, що не досягли 16-річного віку (ст. 12 Кодексу). У цих випадках відповідальність несуть батьки;
- особи, що діяли в стані крайньої необхідності, або необхідної оборони (ст. 18-19 Кодексу).

7. Відповідальність за скоєння адміністративного правопорушення та види адміністративних стягнень

Відповідальність – це багатопланове і складне соціальне явище.

Воно включає в себе:

- усвідомлення свого обов'язку, сформульованого в соціальних нормах і відповідної з ними поведінки;
- оцінку поведінки та її наслідки;
- накладання стягнень від імені держави, громадської організації, колективу за поведінку тієї особи, яка відхиляється від норми адмінправа і компенсацію збитків, спричинених відповідною поведінкою.

В юридичній літературі відповідальність, здебільшого, пов'язана з правопорушенням. Проте, законодавством передбачена інша відповідальність, яка настає при відсутності конкретних правопорушень, а саме: відповідальність за невміле ведення справи, недостатня активність, за неправильні рішення та інше. Це стосується, головним чином, осіб керівного складу і проявляється в зміщенні з посади, або ж посадовому пониженні, знятті кандидатури для виборів на новий строк повноважень тощо.

Норми адмінправа передбачають такі *види юридичної відповідальності*: дисциплінарну, адміністративну, матеріальну.

Адміністративна відповідальність настає за проступки і в інших галузях права: конституційному, трудовому, фінансовому, земельному, лісовому, екологічному та інших.

Адміністративна відповідальність – це менш сувора відповідальність, ніж кримінальна, не тягне судимості і застосовується, як правило, не судом, а органами державного управління або народним суддею особисто, чи посадовою особою.

Адміністративна відповідальність передбачає адміністративне стягнення, кінцевою метою якого є виховний вплив на порушників, тим самим попереджується скоєння нових адміністративних проступків, а також більш серйозних дій – злочинів.

Як уже зазначалось, адміністративна відповідальність передбачає значно м'якші стягнення, ніж кримінальні. Як відрізнити адміністративний проступок від кримінального злочину? Якими критеріями керуються юристи? Такими критеріями є наявність або відсутність тяжких наслідків. Якщо, наприклад, порушення правил ву-

личного руху водієм призвело до загибелі людей, або до інших тяжких наслідків, то таке діяння розглядається як злочин, а якщо вказаних наслідків немає, то – як адміністративне правопорушення.

Критерієм може бути розмір збитку, спричиненого правопорушенням. Так, викрадення державного або суспільного майна на суму більше трьох неоподаткованих мінімальних доходів – злочин. Зрозуміло, що підставою адміністративної відповідальності конкретної особи є скоєння нею адміністративного правопорушення. Однак, слід враховувати, що його скоєння не завжди тягне адміністративну відповідальність:

– *по-перше*, посадова особа чи державні органи можуть замість накладання стягнення, зробити порушнику попередження, передати матеріал на товариський суд, в громадську організацію для громадського впливу (ст. 21 Кодексу);

– *по-друге*, іноді за адміністративне правопорушення накладається дисциплінарне стягнення (ст. 15 Кодексу).

Так, військовослужбовці несуть відповідальність за скоєні ними адміністративні правопорушення, як правило, по дисциплінарному статуту Збройних Сил.

Адміністративне правопорушення, крім того, може тягнути за собою і застосування до порушника інших видів відповідальності за місцем роботи. Так, особам, до яких неодноразово протягом року застосовувались заходи адміністративного або громадського впливу за пияцтво може адміністрацією підприємства переноситись черга на одержання житла, путівок тощо.

Ефективність застосування адміністративної відповідальності, залежить від того, який час пройшов між скоєнням правопорушення і накладанням стягнення за нього (строк давності). Кодекс (ст. 38) визначає цей термін – 2 місяці. Однак, за окремі види адміністративної відповідальності не існує строків давності, наприклад, перевезення контрабанди.

Адміністративна відповідальність передбачає різні види адміністративних стягнень. *Адміністративне стягнення* є мірою відповідальності з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень, як самим правопорушником, так і іншими особами.

За скоєння адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі *адміністративні стягнення* (ст. 24 Кодексу):

- попередження;
- штраф;
- оплатне вилучення предмета (з поверненням його вартості), що був засобом скоєння адміністративного правопорушення;
- конфіскація предмета, який став засобом вчинення адміністративного правопорушення;
- позбавлення спеціального права;
- громадські роботи;
- виправні роботи;
- адміністративний арешт.

Оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись, як *основні*, так і *додаткові*, а всі інші адміністративні стягнення можуть застосовуватись тільки як основні. За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне і додаткове стягнення (ст. 25 Кодексу).

1. *Попередження* – саме м'яке адміністративне стягнення, що застосовується на практиці при незначному проступку, недостатньому знанні порушника правил, і виноситься в письмовій формі.
2. *Штраф* – це разове грошове стягнення. В різні часи було встановлено різні розміри. Тепер вони визначаються в неоподаткованих мінімумах доходів громадян.
3. *Оплатне вилучення предмета*, що став знаряддям вчинення правопорушення, полягає в примусовому вилученні предмета (рушниць, автомобіля, мотоцикла) з подальшою реалізацією та поверненням вартості колишньому власникові з утриманням комісійних.
4. *Конфіскація предметів* – це примусове вилучення предметів, речей на користь держави без повернення вартості (незаконне використання радіопередаючого пристрою, предмети контрабанди, зброї тощо.) (ст. 29 Кодексу).
5. *Позбавлення спеціального права* (ст. 30 Кодексу), тобто права полювання, управління транспортними засобами до 3-х років. Не можуть позбавлятися цього права інваліди, якщо знаходились не в стані сп'яніння та мисливці, для яких полювання – засіб існування.

6. *Громадські роботи* (ст. 30-1 Кодексу) полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.
7. *Виправні роботи* на термін, до 2-х місяців, з відбуванням їх за місцем постійної роботи, крім працівників інтелектуальної праці, із відрахуванням 20% від заробітку на користь держави (ст. 31 Кодексу). Виправні роботи призначаються міським (районним народним судом, суддею). Застосовуються за невиконання вимог працівників міліції, дрібне хуліганство. Не застосовуються до інвалідів, неповнолітніх, вагітних жінок та жінок, що мають малолітніх дітей.
8. *Адміністративний арешт* (ст. 32 Кодексу) – короткочасне (до 15 діб позбавлення волі). Застосовується за дрібне хуліганство, злісне непокороєння працівникам міліції, призначає тільки суддя.

При накладанні адміністративного стягнення повинно враховуватися ряд обставин (ст. 33 Кодексу):

- характер вчиненого правопорушення;
- особа правопорушника;
- ступінь його вини;
- майновий стан;
- обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Обставини, що пом'якшують відповідальність (ст. 34 Кодексу):

- щире розкаяння;
- відвернення шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або ліквідація завданої шкоди;
- вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або при збігу тяжких особистих чи сімейних обставин;
- вчинення правопорушення неповнолітніми;
- вчинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину у віці до 1 року.

Обставини, що обтяжують відповідальність (ст. 35 Кодексу):

1. Продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимоги уповноважених осіб припинити її.
2. Повторне, протягом року, вчинення однорідного правопорушення, за яке особі вже призначалося адміністративне стяг-

нення, а також вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила злочин.

3. Втягнення неповнолітнього в правопорушення.
4. Вчинення правопорушення групою осіб.
5. Вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин.
6. Вчинення правопорушення в стані сп'яніння. Проте орган (посадова особа), що накладає адміністративне стягнення в залежності від характеру адміністративного правопорушення може не визнавати дану обставину обтяжуючою. Наприклад, розмір штрафу за безбілетний проїзд не залежить від того, чи знаходиться порушник в стані сп'яніння чи ні.

8. Органи та посадові особи, що уповноважені здійснювати проведення в справах про адміністративні правопорушення

Органи та посадові особи, що уповноважені вирішувати справи про адміністративні правопорушення та виконання постанов про накладання адміністративних стягнень визначені у ст. 213 Кодексу.

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються:

1. Адміністративними комісіями при районних державних адміністраціях та виконавчих комітетах селищних, міських рад.
2. Виконавчими комітетами селищних, сільських рад.
3. Районними (міськими) судами (суддями).
4. Органами внутрішніх справ, органами державних інспекцій та іншими органами.

Адміністративні комісії відповідно до чинного законодавства утворюються:

- при виконавчих комітетах сільських селищних, міських рад згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»;
- при виконавчих комітетах (держадміністраціях) районних у місті рад, у разі надання районній у місті раді відповідних повноважень міською радою згідно із Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

Адміністративні комісії утворюються на строк повноважень цих рад як колегіальні органи цих рад для розгляду справ про адміністративні правопорушення, віднесених законодавством до їх відання.

Постанова адміністративної комісії приймається простою більшістю голосів присутніх на засіданні членів комісії. Постанова і протокол засідання комісії підписується головоючим на засіданні і секретарем цієї комісії.

Виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад безпосередньо розглядають справи про адміністративні правопорушення, скарги. Порядок утворення виконавчих комітетів регламентується Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Постанова приймається простою більшістю голосів присутніх на засіданні членів виконавчого комітету. Постанова і протокол підписуються головоючим на засіданні та секретарем виконавчого комітету.

Районні, районні у містах, міські чи міськрайонні суди загальної юрисдикції розглядають і вирішують адміністративні справи та виносять постанови про накладення адміністративних стягнень у найскладніших щодо кваліфікації дій правопорушника в справах та у всіх категоріях справ про проступки, вчинені особами віком від 16-ти до 18-ти років.

ТЕМА 25

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

1. Поняття кримінального права, його джерела та предмет

В системі права України помітне місце займає окрема галузь права – кримінальне право, що охоплює два основні інститути: злочин і покарання. Назва кримінального права походить від латині і означає «злочин».

Кримінальне право – це галузь права, норми якого визначають ознаки і підстави кримінального злочину та відповідальності за нього.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою 5 квітня 2001 р., що набрав чинності з 1 вересня 2001 р.

Кримінальний кодекс своїми *завданнями* має: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання скоєнню злочинів. В зв'язку з цим Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Кримінальний кодекс (далі КК) має свою структуру і складається із Загальної та Особливої частини, що об'єднані у 35 розділів і 447 статей.

В *Загальній частині* закріплено його завдання, підстави кримінальної відповідальності, поняття кримінального злочину, форми вини, види покарання та інше.

У свою чергу в *Особливій частині* безпосередньо визначені кримінальні дії та види покарань за злочини проти:

- основ національної безпеки України;
- життя та здоров'я особи;
- волі, честі та гідності особи;
- статевій свободі та статевій недоторканості особи;
- виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина;
- власності;
- прав у сфері господарської діяльності;

- довкілля;
- громадської безпеки;
- безпеки виробництва;
- безпеки руху та експлуатації транспорту;
- громадського порядку та моральності;
- законності обігу наркотичних засобів, психотропних речовин;
- законності охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів;
- авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян;
- законності у сфері використання комп'ютерних систем та мереж;
- законності у сфері службової діяльності;
- правосуддя;
- встановленого порядку несення військової служби;
- миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Застосування норм Особливої частини можливе на основі положень, що містяться в нормах Загальної частини.

Кримінальне право вивчає не лише норми кримінального закону, а й застосування цих норм правоохоронними органами та судом.

На підставі кримінально-правової норми виникають відносини між державою та особою, яка вчинила злочин. Отже, предметом кримінального права є відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину і застосуванням відповідних покарань.

2. Поняття, ознаки, склад та стадії злочину

Згідно зі ст. 11 КК *злочином визнається передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.*

Поняття кримінального злочину відрізняється від інших правопорушень такими *ознаками*:

- 1) суспільною небезпекою;
- 2) протиправністю;
- 3) винністю;
- 4) карністю.

І хоча подібні ознаки мають, наприклад, адміністративні правопорушення, все ж злочин відрізняється більшою шкодою та суспільною небезпекою.

Розглянемо кожну з вказаних ознак окремо.

1. *Суспільна небезпека* або шкода є однією з основних ознак злочину і може бути матеріальною та моральною. Суспільна небезпека поділяється за ступенями тяжкості (ст. 12 КК):

- особливо тяжкі злочини, за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років або довічного позбавлення волі;
- тяжкі злочини, за які передбачене покарання на строк не більше десяти років;
- злочини середньої тяжкості, за які передбачене покарання на строк не більше п'яти років;
- злочини невеликої тяжкості – позбавлення волі не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання.

2. *Протиправність* діяння означає, що злочином може бути визнане лише таке суспільно небезпечне діяння, яке передбачене кримінальним законом, і порушує права учасників суспільних відносин.

3. Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає особа, яка *винна у вчиненні злочину*, тобто, яка скоїла діяння навмисно у формі умислу або необережності. Згідно зі ст. 24 КК злочин визнається вчиненим навмисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Умисел поділяється на прямий і непрямий. Поруч з цим злочин визнається вчиненим з необережності (ст. 25 КК), коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

4. *Ознака карності злочинів* означає, що за всі види злочинів передбачена в Особливій частині КК санкція, тобто міра покарання. Якщо за діяння не передбачено покарання – воно не вважається злочином.

Поруч з вказаними ознаками у кримінальному праві виділяють ще і склад злочину. Під *складом злочину* мають на увазі сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що кваліфікують суспільно небезпечне діяння як злочин.

Елементами складу злочину є:

- об'єкт злочину (суспільний лад України, права і свободи громадян, власність);
- об'єктивна сторона (дія або бездіяльність);
- суб'єкт злочину (фізична особа, що досягла певного віку і є осудною);
- суб'єктивна сторона, тобто психічна діяльність особи, яка вчинила злочин. Ознаками суб'єктивної сторони є мотив і мета злочину.

Скоєння злочину поділяється на стадії, тобто певні етапи підготовки і здійснення навмисного злочину, що відрізняється характером дій на кожному етапі. Відомі три стадії вчинення злочину:

- готування до злочину;
- замах на злочин;
- закінчений злочин.

Готування до злочину – це умисне створення умов для вчинення злочину (пошук співучасників, розроблення плану, вивчення місця злочину та інше) (ст. 14 КК).

Замах на злочин – навмисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, але не доведена до кінця через обставини, що не залежали від волі винуватого (ст. 15 КК).

Закінчений злочин має місце тоді, коли наявні всі ознаки складу злочину, вказані в законі, і настав шкідливий результат (ст. 13 КК).

3. Визначення, особливості кримінальної відповідальності та обставини, що пом'якшують чи обтяжують її

Одним із видів юридичної відповідальності виступає кримінальна відповідальність. Кримінальній відповідальності, покаранню підлягає лише особа, що винна у вчиненні злочину. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину інакше як за вироком суду (ст. 2 КК).

В ст. 62 Конституції України закріплено, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях.

Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка встановлена кримінальним законодавством, як особливий різновид державного примусу, застосовується тільки судом у

формі вироку до особи, яка винна у скоєнні злочину. Отже, за своїм змістом кримінальна відповідальність є карою, що спричиняє засудженому обмеження дієздатності і тягне за собою судимість.

Цей вид відповідальності встановлений як за закінчені, так і незакінчені злочини, а саме за: підготовку чи замах на злочин (ст. 14-15 КК).

До кримінальної відповідальності особи можуть притягуватися лише за певних умов. Однією з таких умов є вік людини. Відповідно до ст. 22 КК кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент скоєння злочину *виповнилось 16 років*. Однак, у цій статті, дається конкретний перелік злочинів, за які *кримінальну відповідальність несуть особи з 14 років*. Малолітні, у віці *до 14 років не можуть нести кримінальну відповідальність*.

Неповнолітні віком від 14 до 16 років піддаються кримінальній відпо-відальності за:

- умисне вбивство (ст. 115-117 КК);
- посягання на життя державного чи громадського діяча, працівників МВС, юстиції, військовослужбовців (ст. 112, 348, 379, 400, 443 КК);
- умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 121, 122, 345, 346, 350, 377, 398 КК);
- диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників (ст. 113, 147, 257, 258, 349 КК);
- згвалтування (ст. 152, 153 КК);
- крадіжку, грабіж, розбій, вимагання (ст. 185, 186, 189, 262, 308 КК);
- умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194, 347, 352, 378 КК);
- пошкодження шляхів сполучення і транспорту (ст. 277 КК);
- угон або захоплення, залізничного рухомого складу, повітряного чи річкового судна (ст. 278 КК);
- незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК);
- хуліганство (ст. 296 КК).

Якщо особа у віці до 18 років вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, то суд може застосувати до такої особи примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням.

В ст. 105 КК закріплено, що судом можуть застосовуватися такі *примусові заходи виховного характеру до неповнолітніх:*

1. Застереження.
2. Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього.
3. Передача неповнолітнього під нагляд батьків, педагогічного, трудового колективу, а також окремих громадян на їхнє прохання.
4. Покладання на неповнолітнього який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків.
5. Направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків на строк до 3-х років.

Проте, якщо неповнолітнього все ж засуджено, то термін ув'язнення не може перевищувати 10-15 років у спеціальних виховних установах (ст. 102 КК). До обставин, які пом'якшують кримінальну відповідальність відноситься вік неповнолітнього (ст. 66 КК).

В цілому *обставинами, що пом'якшують кримінальну відповідальність і покарання визнаються:*

- з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;
- вчинення злочину неповнолітнім;
- вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
- вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних обставин;
- вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну службу чи іншу залежність;
- вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;
- вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
- виконання спеціального завдання поєданого з вчиненням злочину.

Поруч із обставинами, що пом'якшують покарання у ст. 67 КК визначені *обставини, які обтяжують його:*

1. Вчинення злочину повторно та рецидив злочинів.
2. Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою.
3. Вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату.
4. Вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку.
5. Тяжкі наслідки завдані злочином.
6. Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебувала в безпорадному стані.
7. Вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.
8. Вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій, залежності від винного.
9. Вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством.
10. Вчинення злочину з особливою жорстокістю.
11. Вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій.
12. Вчинення злочину загальнонебезпечним способом.
13. Вчинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння або під дією інших одурманюючих засобів.

4. Обставини, що виключають кримінальну відповідальність

В діючому кримінальному законодавстві є обставини, які за формальними ознаками підпадають під кримінальний злочин, але по інших суттєвих фактах визначаються державою як правомірна діяльність і поведінка. *До таких обставин, що виключають кримінальну відповідальність відносяться:*

1. Необхідна оборона (ст. 36 КК).
2. Уявна оборона (ст. 37 КК).
3. Затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК).
4. Крайня необхідність (ст. 39 КК).
5. Фізичний або психічний примус (ст. 40 КК).
6. Виконання наказу або розпорядження (ст. 40 КК).
7. Діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК).
8. Виконання спеціального завдання (ст. 43 КК).

Крім того, *особа звільняється від кримінальної відповідальності (ст.49 КК), якщо з моменту вчинення нею злочину і до дня набрання вироку законної сили минули такі строки* (термін давності):

- два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачено покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за яким передбачене покарання у вигляді обмеження волі;
- п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Однією із обставин притягнення до кримінальної відповідальності є стан осудності. *Осудність* – це здатність людини усвідомлювати свої дії, свідомо керувати ними і передбачати їх негативні наслідки.

У ст. 19 КК закріплено, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок психічної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану. До такої особи за призначенням суду можуть застосуватись примусові заходи медичного характеру.

Для вирішення питання про визначення особи неосудною використовується два критерії: *медичний і юридичний*.

Медичний критерій визначається наявністю таких ознак:

- хронічна душевна хвороба, яка має затяжкий характер (шизофренія, епілепсія);
- тимчасовий розлад душевної діяльності (алкогольний психоз, паталогічне сп'яніння, бредові стани);
- слабоумство (олігофренія) – вроджене або набуте в ранньому віці порушення розумових здібностей;
- інший хворобливий стан, який пов'язаний з розладом психічної діяльності.

У свою чергу *юридичний критерій*, що проявляється через медичний, складається з двох ознак:

- інтелектуальна – нездатність особи усвідомлювати свої дії;
- вольова – нездатність особи керувати своїми діями.

Питання про осудність вирішується судово-психічною експертизою, яка призначається судово-слідчими органами. Для осіб, що знаходилися в стані неосудності судом призначаються примусові заходи медичного характеру, тобто поміщення в психічну лікарню з звичайним, посиленням чи суворим наглядом.

5. Мета і види покарань за кримінальним законодавством

Покарання є не тільки карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засуджених в душі суспільного ставлення до праці, точного виконання законів, поваги до правил громадського співжиття, до прав громадян, а також запобігання вчинення нових злочинів і попередження інших осіб про недопустимість злочинних діянь (ст. 50 КК).

Застосовуючи покарання, держава впливає на стан законності правопорядку, при цьому покарання виступає як засіб державного примусу, що встановлений кримінальним законом. У ст. 51 КК вказано, що до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані лише такі *види покарань*:

1. Штраф.
2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу.
3. Позбавлення прав обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.
4. Громадські роботи.
5. Виправні роботи.
6. Службові обмеження для військовослужбовців.
7. Конфіскація майна.
8. Арешт.
9. Обмеження волі.
10. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.
11. Позбавлення волі на певний строк.
12. Довічне позбавлення волі.

За характером застосування покарання поділяються на *основні і додаткові*. Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і додаткові покарання.

За один злочин може бути призначено одне основне покарання, а до основного може бути приєднано одне або кілька додаткових. Перелік покарань є вичерпним і не може бути змінений судом, а характеристика основних і додаткових покарань закріплена в ст. 53-64 КК.

Призначає покарання в межах встановлених тією чи іншою статтею суд, враховуючи при цьому характер і ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння, особу винного і обставини що пом'якшують, чи обтяжують відповідальність.

В окремих випадках суд може прийти до висновку про недоцільність застосування покарання і прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням, строком від 1 до 3 років (ст. 75 КК).

Окремими правовими актами Президента і Верховної Ради може бути здійснене звільнення або пом'якшення покарання в порядку амністії та помилування (ст. 86-87 КК).

6. Співучасть у вчиненні злочину

Кримінальні злочини можуть здійснюватись як однією, так і кількома особами сумісно, тобто співучасно. *Співучасть* – це умисна спільна участь декількох (мінімум двох) суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК).

Серед співучасників виділяють виконавця, організатора, підбурювача і пособника (ст. 27 КК). При цьому виконавцем називається особа, яка безпосередньо вчинила злочин. *Організатором* – особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його вчиненням. *Підмовником* – особа, яка схилила виконавців до вчинення злочину, а *пособником* – особа, яка сприяла вчиненню злочину, порадами, вказівками, наданням засобів для усунення перешкод, а також особа, яка заздалегідь обіцяла сховати злочинця або предмети, добути злочинними діями.

Співучасть має дві форми: *просту* і *складну*. Проста співучасть буває тоді, коли всі співучасники є виконавцями злочину. Наприклад,

дві особи напали на третю і пограбували її. Складна співучасть визначається тоді, коли співучасники виконують різні функції.

За стійкістю навмисності, розрізняють чотири форми співучасті (ст. 28 КК):

- співучасть без попередньої змови;
- співучасть за попередньою змовою;
- організована злочинна група (три і більше осіб), які попередньо зорганізувались у стійке об'єднання для вчинення злочину, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи;
- злочинна організація – це стійке ієрархічне об'єднання (три і більше осіб), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувались для спільної діяльності, з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів.

До кримінальної відповідальності за співучасть притягаються особи у відповідності з функціями, які вони виконували (ст. 29 КК). У разі добровільної відмови від вчинення злочину виконавцем, він не підлягає кримінальній відповідальності. У цьому випадку інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за підготовку до злочину або замах на нього.

У свою чергу не підлягають кримінальній відповідальності при добровільній відмові організатори, підбурювачі чи пособники, якщо вони відвернули вчинення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи про злочин, що готується або вчинюється. У разі добровільної відмови вказаних співучасників виконавець підлягає кримінальній відповідальності за підготовку до злочину або замах на нього.

ТЕМА 26

ПРАВООХОРОННІ ТА ПРАВЗАХИСНІ ОРГАНИ УКРАЇНИ

1. Правоохоронні органи України

До системи правоохоронних органів України належать: органи прокуратури (див. *тему № 12*), органи внутрішніх справ (Національна поліція, Національна гвардія України), Служба безпеки України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна фіскальна служба, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань.

Органи внутрішніх справ – органи виконавчої влади, які беруть участь у здійсненні функцій держави, спрямованих на забезпечення законності та правопорядку, захист від протиправних посягань на життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави.

Міністерство внутрішніх справ України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у *сферах*:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони

прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Діяльність поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законом.

Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

1. Забезпечення публічної безпеки і порядку.
2. Оохорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави.
3. Протидії злочинності.
4. Надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Національна гвардія України бере участь відповідно до закону у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони.

Національна гвардія України є основним суб'єктом з припинення масових заворушень. При здійсненні заходів щодо припинення масових заворушень Національна гвардія України координує діяльність сил та засобів правоохоронних органів, залучених до припинення зазначених протиправних дій.

До складу Національної гвардії України входять:

- головний орган військового управління Національної гвардії України;
- оперативно-територіальні об'єднання Національної гвардії України;

- з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, навчальні військові частини (центри), бази, заклади охорони здоров'я та установи, що не входять до складу оперативного-територіальних об'єднань Національної гвардії України.

Організаційно Національна гвардія України складається з органів військового управління (головного органу військового управління Національної гвардії України та органів військового управління оперативного-територіальних об'єднань Національної гвардії України), з'єднань, військових частин (підрозділів), вищих військових навчальних закладів, навчальних військових частин (центрів), баз, закладів охорони здоров'я та установ.

До складу з'єднання Національної гвардії України можуть входити бригади, полки, батальйони, загони, роти тощо, а до складу військової частини Національної гвардії України можуть входити підрозділи (батальйони, ескадрильї, загони, роти тощо), спеціальні комендатури (комендатури), вузли зв'язку, центри, групи, взводи.

Для організації фізкультурно-оздоровчої і спортивної діяльності в Національній гвардії України відповідно до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» можуть створюватися заклади фізичної культури і спорту, зокрема спортивні комітети, клуби, бази тощо, а для забезпечення розвитку спорту вищих досягнень – спортивні команди.

Загальна чисельність Національної гвардії України не перевищує 60 тис. осіб. У разі необхідності чисельність Національної гвардії України може бути збільшена відповідним законом. В особливий період чисельність Національної гвардії України збільшується на кількість особового складу, призваного на військову службу на виконання указів Президента України про мобілізацію, затверджених законами України.

Державна прикордонна служба України забезпечує недоторканість державного кордону та охорону суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення і має таку *загальну структуру*:

- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону;

- територіальні органи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону;
- морська охорона, яка складається із загонів морської охорони;
- органи охорони державного кордону – прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти, авіаційні частини;
- розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону.

Загальна чисельність Державної прикордонної служби України становить 53 тис. осіб, у тому числі 45 тис. військовослужбовців.

У системі Державної прикордонної служби України є також навчальні заклади, науково-дослідні установи, підрозділи спеціального призначення та органи забезпечення.

Важливими завданнями Державної прикордонної служби України, які законодавством віднесено до її компетенції, є:

1. Виявлення та припинення злочинів і адміністративних правопорушень, проведення дізнання, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення.
2. Здійснення прикордонного контролю та пропуску в установленому порядку осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна.
3. Реєстрація іноземців та осіб без громадянства, які в установленому порядку прибувають до України, та їх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон.
4. Запобігання в'їзду до України або виїзду з неї осіб, яким згідно з законодавством не дозволяється в'їзд до України або яких тимчасово обмежено у праві виїзду з України, у тому числі відповідно до доручення правоохоронних органів.
5. Розшук у пунктах пропуску через державний кордон осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від відбування кримінальних покарань.
6. Виконання в установленому порядку інших доручень правоохоронних органів.

Основні функції Державної прикордонної служби України:

- охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної

- зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;
- здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;
 - охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;
 - ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України згідно із законами України «Про розвідувальні органи України» та «Про оперативно-розшукову діяльність»;
 - участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів;
 - участь у здійсненні державної охорони місць постійного і тимчасового перебування Президента України та посадових осіб, визначених у Законі України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб»;
 - охорона закордонних дипломатичних установ України.

Державна міграційна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Державна міграційна служба України структурно поділяється на:

- 1) апарат ДМСУ;
- 2) територіальні органи;
- 3) пункти тимчасового перебування іноземців;
- 4) пункти тимчасового розміщення біженців;
- 5) державні підприємства.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямову-

ється і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій утворена шляхом реорганізації Міністерства надзвичайних ситуацій і Державної інспекції техногенної безпеки України. З 25 квітня 2014 р. діяльність Служби спрямовується і координується Кабінетом міністрів через Міністра внутрішніх справ.

Державна фіскальна служба є центральним органом виконавчої влади діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства а також законодавства з питань сплати єдиного внеску.

Державна фіскальна служба діє на підставі Положення про Державну фіскальну службу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. №236. ДФС та її територіальні органи є органами доходів та зборів.

До структури ДФС входить голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра фінансів; заступник голови, який призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним Міністра фінансів на підставі пропозицій Голови ДФС та територіальні органи Державної фіскальної служби. У складі ДФС та її територіальних органів діють підрозділи податкової міліції.

До завдань ДФС входить реалізація державної податкової політики та політики у сфері державної митної справи, державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, здійснення контролю за

надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів, митних та інших платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, державної політики з адміністрування єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установлений законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню тощо.

Повноваженнями Державної фіскальної служби є:

1. Розроблення форми податкових декларацій (розрахунків), звітності та інших документів.
2. Здійснення адміністрування податків і зборів, митних та інших платежів, єдиного внеску в порядку, встановленому законом, забезпечення контролю за своєчасністю, достовірністю, повнотою їх нарахування та сплати до бюджету і відповідних позабюджетних фондів.
3. Контроль за своєчасністю подання платниками податків та єдиного внеску передбаченої законом звітності, своєчасність, достовірність, повноту нарахування та сплати податків і зборів, єдиного внеску, митних та інших платежів.
4. Здійснення контролю за дотриманням податкового і митного законодавства, законодавства щодо трансфертного ціноутворення, законодавства щодо адміністрування єдиного внеску та ін.
5. Здійснення обліку платників податків та єдиного внеску, осіб, які здійснюють операції з товарами, що перебувають під митним контролем, об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з ним.
6. Забезпечення ведення обліку податків і зборів, платежів та ін.

Служба безпеки України – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України.

В роботі органів Служби безпеки виділяють три основних напрямки:

1. Контррозвідувальна діяльність являє собою виявлення, запобігання і припинення розвідувальної або іншої діяльнос-

ті спеціальних служб й організацій іноземних держав та кож окремих осіб, спрямованої на заподіяння шкоди безпеці України.

II. Боротьба зі злочинністю відповідно до законодавства України ведеться по виявленню, запобіганню, припиненню і розкриттю терористичної діяльності, організованої злочинності, корупції, незаконного обігу зброї і наркотичних засобів, контрабанди та інших злочинів органами дізнання та досудового слідства Служби безпеки.

III. Розвідувальна діяльність здійснюється СБУ в межах своїх повноважень органами зовнішньої розвідки з метою одержання інформації про зовнішні загрози безпеці України.

Органи Служби безпеки України в межах названих основних напрямків діяльності мають широке коло обов'язків:

- здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності;
- здійснювати заходи контр розвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України;
- проводити дізнання і досудове слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку з вчиненням зазначених злочинів.

Для виконання покладених на органи Служби безпеки України обов'язків її органам і співробітникам надаються широкі права, в тому числі:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України, перевіряти у зв'язку з цим документи, що посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів;

- подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки України;
- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їх територію і в службові приміщення;
- використовувати з наступним відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать підприємствам, Установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (окрім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій);
- виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, переслідувати осіб, які підозрюються в їх вчиненні, заходити в житлові, службові, виробничі та інші приміщення, на території і земельні ділянки та оглядати їх з наступним повідомленням прокурора впродовж 24 годин;
- проводити гласні і негласні оперативні заходи у порядку, визначеному Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», та деякі інші.

Постійний контроль за діяльністю Служби безпеки України, додержанням нею законодавства здійснюється комісією Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки.

Органи Служби безпеки складають єдину централізовану систему, очолювану Головою Служби безпеки України, який підпорядкований Президенту України. До системи відносяться:

1. Центральне управління Служби безпеки України.
2. Підпорядковані Центральному управлінню регіональні органи. Служба безпеки Автономної Республіки Крим.
3. Органи військової контррозвідки, військові формування.
4. Навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України.

Голова Служби безпеки України призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Президента України. При Службі безпеки України функціонує Антитерористичний центр.

Національне антикорупційне бюро України – є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних пра-

вопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Завдання: протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці.

Правові основи:

- Конституція України;
- Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р.;
- Кримінально-процесуальний Кодекс України, Закони України «Про запобігання корупції» та інші закони;
- інші прийняті відповідно до них нормативно-правові акти.

Принципи:

1. Верховенство права.
2. Повага та дотримання прав і свобод людини і громадянина.
3. Законність.
4. Безсторонність та справедливість.
5. Незалежність НАБУ та його працівників.
6. Підконтрольність і підзвітність суспільству та визначеним законом державним органам.
7. Відкритість для демократичного цивільного контролю.
8. Політична нейтральність і позапартійність.
9. Взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

Гарантії незалежності:

1. Особливий порядок конкурсного відбору Директора НАБУ та вичерпний перелік підстав припинення повноважень Директора НАБУ, які визначені законом.
2. Конкурсні засади відбору інших працівників НАБУ, їх особливий правовий та соціальний захист, належні умови оплати праці.
3. Установлені законом порядок фінансування та матеріально-технічного забезпечення НАБУ.
4. Визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки працівників НАБУ, їх близьких родичів, майна.
5. Інші засоби, визначені ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України».

Використання НАБУ в партійних, групових чи особистих інтересах не допускається. Діяльність політичних партій у НАБУ забороняється.

Забороняється незаконне втручання державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, політичних партій, громадських об'єднань, інших фізичних або юридичних осіб у діяльності НАБУ.

Будь-які письмові чи усні вказівки, вимоги, доручення тощо, спрямовані на НАБУ чи його працівників, які стосуються питань досудового розслідування у конкретному кримінальному провадженні і не передбачені КПК України, є неправомірними та не підлягають виконанню. У разі отримання такої вказівки, вимоги, доручення працівник НАБУ невідкладно інформує про це в письмовій формі Директора НАБУ.

Контроль за діяльністю НАБУ здійснюється комітетом ВРУ, до предмету відання якого відноситься боротьба з корупцією і організованою злочинністю.

Фінансове забезпечення НАБУ здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. НАБУ забезпечується необхідними матеріальними засобами, технікою, обладнанням, іншим майном для здійснення службової діяльності. Фінансування НАБУ, здійснення матеріально-технічного забезпечення за рахунок коштів місцевих бюджетів або будь-яких інших джерел забороняється, крім випадків, передбачених міжнародними договорами України або проектами міжнародної технічної допомоги.

Гранична чисельність центрального та територіальних управлінь НАБУ становить 700 осіб, у т.ч. не більше 200 осіб начальницького складу.

До системи НАБУ входить:

1. Директор:

- здійснює керівництво діяльністю НАБУ;
- має першого заступника та двох заступників, яких призначає на посаду та звільняє.

2. Центральне управління:

- безпосередньо здійснює завдання НАБУ, координує та контролює діяльність територіальних управлінь.

3. Територіальні управління:

- утворюються для забезпечення виконання завдань НАБУ на місцях. Структура, штатна чисельність територіальних

управління та положення про них затверджуються Директором НАБУ;

- очолюються директорами, які призначаються на посаду та звільняються Директором НАБУ;
- для забезпечення виконання завдань НАБУ його Директор утворює своїм рішенням не більше 7 територіальних управлінь, юрисдикція яких охоплює визначені в рішенні області України, АРК, міста Київ та Севастополь. У випадку обґрунтованої необхідності Директор може утворювати своїм рішенням додаткові територіальні управління НАБУ у межах області чи АРК.

Структура НАБУ:

1. Директор НАБУ, його перший заступник і 3 заступники.
2. Головний підрозділ детективів (256 осіб): керівник; 4 підрозділи детективів у складі: керівника підрозділу, його заступника, старшого детектива НАБУ, детектива НАБУ та 3-4 відділів детективів чисельністю 15-17 осіб; сектор по забезпеченню роботи Головного підрозділу детективів.
3. Другий підрозділ детективів (28 осіб) у складі: керівника підрозділу, його заступника, старшого детектива НАБУ, детектива НАБУ та 4 відділів детективів, у кожному з яких працює 5-8 осіб.
4. Оперативно-технічне управління (106 осіб) у складі: керівника управління, заступника керівника управління, відділу технічного контролю, відділу спеціальних об'єктових заходів, відділу мобільних операцій, інженерно-технічного відділу, відділу візуального спостереження, відділу оперативно-технічних заходів, відділу проведення установчих заходів.
5. Управління аналітики та обробки інформації (34 працівники) у складі: керівника управління та його заступника, головних та провідних спеціалістів, відділу детективів по виявленню неправомірної вигоди та незаконного збагачення, відділу детективів по виявленню кримінальних корупційних правопорушень, відділу детективів кримінальної лабораторії.
6. Управління спеціальних операцій (92 працівники) у складі: керівника управління та його заступника, першого, другого та третього відділів, відділу спеціальної професійної підготовки, інформаційно-аналітичного відділу, відділу озброєн-

- ня та тилового забезпечення, відділу автотранспортного забезпечення, відділу медичного забезпечення.
7. Управління внутрішнього контролю (20 працівники) у складі: керівника управління, старшого детектива НАБУ, відділу внутрішніх розслідувань, відділу конфлікту інтересів та IT-безпеки.
 8. Юридичне управління: міжнародно-правовий відділ, відділ по роботі з особливими активами.
 9. Управління забезпечення фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням.
 10. Управління бухгалтерського обліку та звітності.
 11. Управління зовнішніх комунікацій.
 12. Управління по роботі з громадськістю: відділ по роботі зі свідками та заявниками, колл-центр.
 13. Відділ по роботі з персоналом.
 14. Відділ документообігу.
 15. Режимно-секретний відділ.
 16. Інші підрозділи.

Державне бюро розслідувань – є центральним органом виконавчої влади, що здійснює правоохоронну діяльність з метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до його компетенції.

Правові основи: Конституція України; Міжнародні договори України, Закон України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 р.; Кримінально-процесуальний Кодекс України та інші закони, а також інші прийняті на їх основі нормативно-правові акти.

Принципи діяльності ДБР: 1) верховенства права; 2) законності; 3) справедливості; 4) неупередженості; 5) незалежності і персональної відповідальності кожного працівника ДБР; 6) відкритості та прозорості діяльності ДБР для суспільства та демократичного цивільного контролю, підзвітності і підконтрольності визначеним законом державним органам; 7) політичної нейтральності і позапартійності; 8) єдиноначальності у поєднанні з колективним способом реалізації окремих повноважень; 9) принцип єдиноначальності не заперечує принципу процесуальної самостійності слідчого.

Основні завдання ДБР – запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування:

- злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 ЗУ «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої – третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів НАБУ;
- злочинів, вчинених службовими особами НАБУ, заступником Генерального прокурора України - керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю НАБУ;
- злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених ст. 422 КК України (розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості).

Гарантії незалежності: спеціальний статус ДБР; особливий порядок визначення його загальної структури; фінансування та організаційного забезпечення діяльності; особливий порядок добору, призначення та звільнення Директора ДБР, його першого заступника і заступника, а також вичерпний перелік підстав для припинення їх повноважень; порядок здійснення повноважень ДБР та його працівниками; колегіальне прийняття найбільш важливих рішень керівництвом ДБР; заборона незаконного втручання у здійснення повноважень працівників ДБР; належна оплата праці працівників ДБР і соціальні гарантії; правовий захист і забезпечення особистої безпеки працівників ДБР та їхніх близьких родичів.

Систему Державного бюро розслідувань складають директор ДБР, перший заступник, заступник директора, центральний апарат-територіальні органи (Львів, Хмельницький, Ніколаєв, Полтава, Краматорськ, Мелітополь, Київ), спеціальні підрозділи, навчальні заклади та науково-дослідні установи. У складі Державного бюро розслідувань діють слідчі, оперативні та інші підрозділи. Організаційну структуру Державного бюро розслідувань затвер-

джує Директор Державного бюро розслідувань за погодженням із Кабінетом Міністрів України. Гранична чисельність центрального апарату та територіальних управлінь Державного бюро розслідувань становить 1 тисяча 500 осіб. Організаційну структуру ДБР затверджує Директор.

Директор ДБР – призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр міністра України відповідно до положень Конкурсної комісії.

Перший заступник – призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр міністра України відповідно до положень Конкурсної комісії.

Територіальні управління – утворюються для забезпечення виконання завдань ДБР на місцях, на чолі яких перебувають директори.

Директором Державного бюро розслідувань, першим заступником Директора Державного бюро розслідувань і заступником Директора Державного бюро розслідувань може бути громадянин України, не молодший 35 років, який: має вищу юридичну освіту; має стаж роботи в галузі права не менше десяти років (після здобуття вищої юридичної освіти); має досвід роботи на керівних посадах не менше п'яти років; володіє державною мовою; не є членом жодної політичної партії; не є і не був членом організації, забороненої законом або судом; має високі моральні якості та бездоганну репутацію; за станом здоров'я спроможний виконувати відповідні службові обов'язки. Директор Державного бюро розслідувань, перший заступник Директора Державного бюро розслідувань і заступник Директора Державного бюро розслідувань призначаються строком на п'ять років. Одна і та сама особа не може обіймати ці посади більше двох строків підряд.

Фінансове та матеріально-технічне забезпечення ДБР здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. Забороняється здійснення фінансування, матеріально-технічного забезпечення ДБР за рахунок коштів місцевих бюджетів чи інших джерел, окрім Держбюджету України, в т. ч. допомоги в межах проектів міжнародної технічної допомоги відповідно до міжнародних договорів України. Забезпечення ДБР необхідними матеріальними засобами, технікою, обладнанням для службової діяльності здійснюється Кабінетом Міністрів України.

2. Правозахисні органи України

Адвокатура – це недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури в порядку, встановленому законом. Адвокатуру України складають усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. Вона не належить до органів державної влади, однак є найважливішим правозахисним інститутом в Україні.

Правове регулювання адвокатської діяльності здійснюється:

- Конституцією України: відповідно до ч. 2 ст. 59 для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. Указана стаття поміщена у Розділі 2 «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».
- Міжнародними актами: встановлюють міжнародні стандарти організації і діяльності адвокатури, гарантії з боку держави для її належного функціонування, вимоги до адвокатів та ін. Передбачають, що адекватне забезпечення прав людини і основних свобод, на які в сі люди мають право, вимагають, щоб усі люди мали ефективну можливість користуватися юридичною допомогою яка здійснюється незалежною юридичною професією.
- Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05 липня 2012 р.: базовий акт, який визначає правові засади, організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні, а саме: поняття адвокатури та адвокатської діяльності, набуття, зупинення та припинення права на заняття адвокатською діяльністю, її організаційні форми, види та гарантії, права і обов'язки адвоката, його дисциплінарну відповідальність, адвокатське самоврядування.
- КПК, ГПК, ЦПК та КАС України: процесуальне законодавство визначає правове становище адвоката, як захисника, або представника у відповідних видах судочинства. Найбільше значення має КПК, відповідно до ст. 45 лише адвокати можуть брати участь у кримінальному провадженні, як захисники обвинуваченого та представники потерпілого.

- Підзаконні нормативно-правові акти: Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, Акти Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури, Статути адвокатських об'єднань.

Адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката, щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Видами адвокатської діяльності є:

- 1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;
- 2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
- 3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;
- 4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;
- 5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;
- 6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;
- 7) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах;
- 8) надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Органи юстиції – система органів виконавчої влади, яку очолює Міністерство юстиції України, призначенням якої є формування та забезпечення реалізації державної правової політики та виконання інших завдань, визначених законодавством.

Міністерство юстиції України – центральний орган виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, робота якого регулюється Положенням про Міністерство юстиції України затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 р. №228.

Структура:

1. Центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України.
2. Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в області міст Києві та Севастополі.
3. Районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні управління юстиції.
4. Органи виконання рішень суду – забезпечує реалізацію державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) відповідно до законів України.
5. Державна кримінально – виконавча служба України – забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.
6. Органи Державної реєстрації – забезпечують реалізацію державної політики у сферах державної реєстрації: актів цивільного стану, речових прав на нерухоме майно, юридичних осіб та фізичних осіб підприємців, об'єднань громадян, інших громадських формувань.
7. Державна архівна служба України – забезпечує реалізацію державної політики у сфері архівної справи, діловодства та

створення і функціонувань державної системи страхового фонду документації, а також міжгалузеву координацію з питань, що належить її компетенції.

8. Державна служба з питань захисту персональних даних України – забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту персональних даних.

Міністерство юстиції України. Міністр юстиції України призначається за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється Верховною Радою України.

Перший заступник та заступник Міністра – керівник апарату призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій Міністра юстиції.

Колегія Міністерства юстиції України утворюється для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Мін'юсту України, обговорення найважливіших напрямів його діяльності. Діє у складі Міністра юстиції та його заступників, керівників служб, діяльність яких він спрямовує, начальників управлінь юстиції обласного рівня, керівників структурних підрозділів та ін. Рішення реалізуються шляхом видання наказу Мін'юсту України.

Мін'юст України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, державну політику з питань банкрутства та використання електронного цифрового підпису, у сфері нотаріату, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації, в сфері виконання кримінальних покарань, у сфері захисту персональних даних, у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), з питань державної реєстрації актів цивільною стан), з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме маймо та їх обтяжень, з питань державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, з питань державної реєстрації договорів комерційної концесії, засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності. Мін'юст України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Повноваження Міністерства юстиції України реалізуються у таких сферах:

Формування й реалізація державної правової політики:

- розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів;
- розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства;
- здійснює правову експертизу проектів законів, інших актів законодавства;
- здійснює державну реєстрацію нормативно-правових актів;
- розробляє плани законопроектної роботи;
- здійснює офіційне опублікування нормативно-правових актів, чинних міжнародних договорів України, рішень Європейського суду з прав людини щодо України;
- здійснює офіційне видання збірників актів законодавства та кодексів;
- координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з питань систематизації законодавства, перевіряє її стан та ін.

Експертне забезпечення правосуддя:

1. Організовує відповідно до законодавства експертне забезпечення правосуддя.
2. Зупиняє дію або анулює свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта.
3. Спрямовує і контролює діяльність науково – дослідних установ, які проводять судову експертизу та належать до сфери управління Мін'юсту України, здійснює нормативно – методичне забезпечення їх діяльності та ін.

Надання правової допомоги:

- сприяє розвитку надання юридичних послуг із метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб;
- забезпечує координацію діяльності центральних органів виконавчої влади щодо реалізації державної політики у сфері надання безоплатної правової допомоги;
- забезпечує роботу громадських приймалень із надання безоплатної первинної правової допомоги;
- відповідає за впровадження та функціонування системи безоплатної вторинної правової допомоги;

- утворює центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та контролює їх діяльність та ін.

Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу:

1. Організовує роботу з підготовки щорічного плану заходів щодо виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, проводить моніторинг її виконання.
2. Здійснює науково-експертне, аналітичне, інформаційне та методологічне забезпечення виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, переклад українською мовою актів.

Реалізація політики з питань банкрутства:

- сприяє створенню організаційних, економічних та інших необхідних для здійснення процедур платоспроможності боржник або визнання його банкрутом;
- організовує підготовку арбітражних керуючих;
- веде єдину базу них про підприємств щодо яких порушені провадження у справі про банкрутство

Державне регулювання нотаріальної діяльності:

1. Встановлює порядок допуску громадян і провадження.
2. Здійснює контроль за організацією роботою нотаріату, керівний державними нотаріальними конторам.
3. Перевіряє стан організації нотаріальної діяльності приватних нотаріусів і виконання ними правил нотаріального діловодства.
4. Видає та анулює свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.
5. Установлює умови і порядок проходження стажування, вимог щодо робочого місця приватного нотаріуса, і ведення нотаріального діловодства тощо.

Нотаріат – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на *нотаріусів*, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних

нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

Існує дві форми:

1. Державні нотаріуси.
2. Приватні нотаріуси.

У ст. 2. Закону України «Правова основа діяльності нотаріату» зазначається, що правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, цей Закон, інші законодавчі акти України.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

- посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;
- накладають та знімають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно) і транспортних засобів, що підлягають державній реєстрації;
- засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах;

- засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- посвідчують час пред'явлення документів;
- передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- вчиняють виконавчі написи;
- вчиняють протести векселів;
- вчиняють морські протести;
- приймають на зберігання документи.

На нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

ТЕМА 27

ТУРИСТИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

1. Розвиток та становлення туристичної сфери

У сучасному світі туризм – це багатогранне явище, тісно пов'язане з економікою, історією, географією, архітектурою, культурою, спортом та особливо з правом адже в умовах туристичної поїздки кожна людина хоче відчувати себе захищеною. Туризм на початку ХХІ ст. характеризується як один із видів економічної практики, що стрімко і динамічно розвивається. Вражаючі результати 2000 і наступних років були досягнуті завдяки численним знаменним подіям, таким як ювілей християнства, літні та зимові Олімпійські ігри, Європейський та Світовий чемпіонати з футболу, щорічні карнавали у Ріо-де-Жанейро та Венеції, вручення різноманітних кіно та музичних премій – Оскар, Греммі, світові турне музичних виконавців, проведення регіональних тематичних зльотів, фестивалів та ін.

Туризм можна розглядати в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні до туризму належить будь-який маршрут вашого переміщення у просторі, який виходить за межі буденності або за рамки повсякденних справ. У вузькому значенні туристичними вважають всі спеціально організовані маршрути по переміщенню громадян, які здійснюються за власний рахунок (або за рахунок організацій).

Історичний шлях розвитку туризму можна поділити на 4 етапи:

1-й, початковий етап, – до 1841 р.

2-й, етап становлення туризму як галузі, – з 1841-1914 рр.

3-й, етап формування індустрії туризму, – з 1914-1945 рр.

4-й, етап стрімкий зліт туристичної індустрії, – з 1945 р. й до наших днів.

Розглянемо більш детально шлях розвитку туризму від найперших його проявів до сучасного рівня.

Історичні нариси народів, які населяли Середній і Далекий Схід та Середземномор'я показують, що з розширенням торговельної діяльності і завоювань в Греції, Римі та Китаї представники знаті все частіше відправлялись у поїздки для розваг, знайомства зі світом, із торговою чи дипломатичною метою.

Окрім пізнавальної мети та розваг, подорожі починають переслідувати й інші цілі:

- розвиток культури привів до створення видатних творів скульптури, архітектури, живопису;
- пізнання людиною навколишнього середовища зумовило відкриття цілющих властивостей деяких природних джерел, місць з унікальним кліматом та інших об'єктів. Метою подорожей стають відпочинок, лікування;
- бурхливий розвиток різних релігій, паломництво, відвідування святих місць, храмів, виконання релігійних настанов та інше стають ще однією метою здійснення подорожей.

XIX ст. – це період видатних наукових відкриттів і впровадження їх у практику. Революційні перетворення в галузі механізації і укрупнення виробництва мали для розвитку туризму велике значення. Тому початком 2-го етапу в розвитку туризму можна вважати 1841 р., коли англійцем Т. Куком здійснена перша комерційна туристична поїздка з Лейстера в Лафборо, під час якої було перевезено залізницею з метою прогулянки 600 чол. – членів товариства тверезості. У 1847 р. Т. Кук створив туристичне товариство, яке розповсюджувало білети (путівки) не тільки в Англії, а й за її межами. У 1863 р. Т. Куком організована велика подорож англійців у Швейцарію, а у 1868 р. – в Північну Америку. Ідею Т. Кука підхопили багато підприємців найбільш індустріально розвинутих європейських країн, де в 40-50-х рр. XIX ст. відкриваються перші туристичні бюро.

Значну роль в розвитку туризму відіграли нові географічні відкриття, освоєння Американського, Африканського і Австралійського континентів. Розвиток туристичної індустрії привів до створення у 1898 р. Міжнародної ліги туристичних асоціацій зі штаб-квартирою в Люксембурзі.

Туристична активність була перервана Першою світовою війною, після закінчення якої туризм знову активно розвивається. Так почався 3-й етап – етап індустріалізації туризму. Глибоке опрацювання багатьох аспектів, велика організаційна робота по залученню і обслуговуванню туристів, планування і підготовка маршруту, будівництво спеціалізованих комплексів, розвиток інфраструктури окремих регіонів – все це дозволяє віднести туризм до сучасної індустрії відпочинку, лікування, розваг, бізнесу. Саме в цей період туристична діяльність стає основною діяльністю для багатьох

підприємств і організацій, які професійно надають туристичні послуги.

Після закінчення Другої світової війни туристична індустрія отримує ще більш могутній поштовх до розвитку. Міжнародна інтеграція, відкриття кордонів, забезпечення більш легкого доступу в інші країни, розвиток транспорту і зв'язку, підвищення рівня життя широких верств населення – це ті загальні тенденції, які характеризують початок 4-го етапу.

В кінці ХХ ст. спостерігається збільшення попиту на туристичні послуги серед людей середнього і нижче середнього статку. Це ще більшою мірою диференціювало туристичний ринок розрахований на людей з різним матеріальним становищем, інтересами, метою і вимогами до рівня сервісу.

В середині ХХ ст. уряди багатьох країн світу звернули серйозну увагу на розвиток туризму, і в 1947 р. розрізнені міжнародні туристичні організації були об'єднані в Міжнародний союз офіційних туристичних організацій (МСОТО). Його дійсними членами стали як державні, так і недержавні офіційні національні організації 116 країн світу.

Необхідність постійних міжнародних контактів з метою розвитку і координації туристичних обмінів стала причиною реорганізації в 1969 р. згідно з резолюцією Генеральної асамблеї ООН неурядової організації МСОТО в міжурядову Всесвітню туристичну організацію (ВТО).

ВТО – провідна спеціалізована міжнародна міжурядова організація у сфері подорожей та туризму, що діє під патронатом ООН, об'єднує 158 країн – дійсних членів (початок 2018 р.), представлених відомствами з туризму, а також 6 асоційованих членів організації (штаб-квартира у Мадриді). Статут ВТО прийнято 27 вересня 1970 р. Починаючи з 1980 р., цей день святкується як Всесвітній день туризму. Головний орган ВТО – Генеральна Асамблея (ГА), що скликається кожних 2 роки. Керівними органами є Виконавча Рада і Секретаріат ВТО. Генеральним секретарем Всесвітньої туристичної організації з 2018 р. став Зураб Пололікашвілі.

Важливі документи, прийняті ВТО та за її участі: Резолюція конференції ООН з міжнародного туризму і подорожей (Рим, Італія, 1963 р.), Манільська Декларація зі світового туризму (Філіппіни, 1980 р.), Документ Акапулько, прийнятий Всесвітнім форумом з ту-

ризму (Мексика, 1982 р.), Хартія туризму і Кодекс туриста, ухвалені VI сесією ГА ВТО (Болгарія, 1985 р.), Гаазька Декларація з питань туризму, прийнята Міжпарламентською конференцією з питань туризму (1989 р.), Резолюція одинадцятої Генеральної асамблеї СОТ (Каїр) від 22 жовтня 1995 р. про запобігання організованого секс-туризму, Глобальний етичний кодекс туриста, прийнятий XIII сесією ГА ВТО (Чилі 1999 р.).

Україна – дійсний член ВТО з 1997 р. і член виконавчої Ради ВТО з 1999 р. Офіційні мови: англійська, французька, іспанська, російська.

Таким чином, розвитку туризму у світі сприяли політичні, економічні, технічні, культурологічні та соціальні фактори. Інтенсивний розвиток туризму спостерігається в країнах зі сприятливою внутрішньою і зовнішньою політикою, стійким економічним розвитком, високим рівнем культури, соціальною підтримкою громадян.

2. Українське туристичне законодавство

Законодавство України про туризм складається з Конституції України, інших нормативно-правових актів, виданих відповідно до них.

Майнові відносини в галузі туризму, засновані на рівності, автономії волі і майновій самостійності їх учасників, регулюються Цивільним та Господарським кодексами України з урахуванням особливостей.

Основоположним законодавчим актом є Закони України «Про туризм» від 15.09.1995 р., що визначає загальні правові, організаційні, виховні та соціально-економічні засади реалізації державної політики в галузі туризму, всебічно регламентує туристичну діяльність в Україні.

Серед інших нормативних актів у сфері туризму слід виділити Закони України: «Про порядок виїзду із України і в'їзду в Україну громадян України» (чинний у редакції доповнень від 28 серпня 2018 р.); «Про страхування» (чинний у редакції доповнень від 21 квітня жовтня 2019 р.); «Про рекламу» (1996 р.); «Про державний кордон України» (1991 р.); «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (чинний у редакції доповнень від 25 серпня 2019 р.). Правове забезпечення підприємницької діяльності в галузі туризму гарантується, насамперед, Законом України «Про підприємництво» (ухваленим Верховною Радою України в

1991 р. і є чинним у редакції доповнень від 05 квітня 2015 р.); «Про охорону культурної спадщини» (15 квітня 2015 р.); проект закону «Про сільський зелений туризм» тощо.

До норм спеціального законодавства належать:

- Укази Президента України та Кабінету міністрів щодо регулювання функціонування туристичної сфери;
- рішення обласних, територіальних, міських, селищних рад народних депутатів щодо сприяння розвитку туризму на місцях.

Сьогодні, функції центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію політики у сфері туризму виконує Департамент туризму та курортів при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України.

Основними пріоритетами у роботі Держтуризмкурорту з реалізації державної політики у сфері туризму та курортів є:

- створення оптимальних нормативно-правових засад розвитку сфери туризму та курортів України;
- забезпечення державної підтримки в'їзного і внутрішнього туризму;
- формування конкурентоспроможного на світовому ринку національного туристичного продукту;
- здійснення ліцензування (позбавляє ліцензій) діяльності суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності, що надають туристичні послуги;
- організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації туристичних кадрів, проведення науково-дослідних робіт у галузі туризму;
- участь у зовнішньоекономічній діяльності в галузі туризму, представляє інтереси України з питань туризму в інших країнах та міжнародних організаціях тощо.

Рішення Держтуризмкурорту, що регулюють питання туризму та видані в межах його повноважень, є обов'язковими для міністерств і відомств, місцевих органів державної виконавчої влади, суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності, туристів.

Повноваження місцевих органів Держтуризмкурорту визначаються положеннями про них, які затверджуються місцевими органами державної виконавчої влади за погодженням з центральним органом державної виконавчої влади в галузі туризму.

3. Суб'єкти туристичної діяльності

Учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземці та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність (далі – суб'єкти туристичної діяльності), є:

- *туроператор – юридична або фізична особа (мається на увазі підприємець), яка здійснює на основі ліцензії діяльність по формуванню, просуванню та реалізації туристичного продукту. Основні завдання туроператора – створення туру, підкріпленого програмою обслуговування;*
- *турагент – це юридична або фізична особа (підприємець), яка здійснює на основі ліцензії діяльність по просуванню і реалізації сформованого туроператором туру (туристичного продукту);*
- *інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;*
- *гіди-перекладачі, екскурсіводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування;*
- *фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.*

Згідно ст. 24 Закону України «Про туризм» суб'єкти туристичної діяльності мають право:

- *виробляти і реалізовувати туристичні послуги згідно із законодавством;*
- *вносити пропозиції щодо охорони туристичних ресурсів України, їх збереження та відновлення, порядку використання;*

- вносити пропозиції щодо вдосконалення освітніх програм з професійного навчання в галузі туризму, підвищення рівня професійної підготовки працівників і фахівців у галузі туризму;
- на встановлення об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, закладам харчування, курортним закладам тощо), власниками яких вони є, відповідної категорії;
- на отримання в установленому порядку інформації, необхідної для здійснення їх діяльності, в органах державної влади та органах місцевого самоврядування;
- брати в установленому порядку участь у розробці програм розвитку туризму та курортно-рекреаційної сфери;
- визначати та оприлюднювати шляхом опублікування загальні умови типового (публічного) договору на надання туристичних послуг;
- визначати мінімальну кількість туристів (екскурсантів) у групі;
- на відшкодування збитків, заподіяних внаслідок незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб чи заподіяних суб'єктами туристичної діяльності.

Суб'єкти туристичної діяльності зобов'язані:

- проводити діяльність у галузі туризму, яка підлягає ліцензуванню, лише за наявності ліцензій;
- залучати до надання туристичних послуг осіб, які відповідають встановленим законодавством відповідним кваліфікаційним вимогам;
- надавати туристам необхідну і достовірну інформацію про туристичні послуги, права, обов'язки та правила поведінки туристів (екскурсантів), умови страхування, порядок відшкодування завданих збитків, умови відмови від послуг, правила візового митного режиму, перетинання державного кордону та іншу інформацію, передбачену цим законом;
- надавати туристичні послуги в обсягах та в терміни, обумовлені договором;
- виконувати вимоги закону щодо забезпечення безпеки туристів, охорони туристичних ресурсів України та довкілля;

- вести облікову та іншу визначену законодавством документацію, надавати в установленому порядку бухгалтерську та статистичну звітність;
- відшкодовувати в установленому порядку збитки, завдані туристам (екскурсантам), іншим особам та довікілью.

Згідно ст. 25 туристи і екскурсанти мають право на:

- реалізацію закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довікілья, задоволення духовних потреб, захист і повагу людської гідності;
- необхідну і достовірну інформацію про правила в'їзду до країни (місця) тимчасового перебування, а також виїзду з країни (місця) тимчасового перебування і перебування там, про звичаї місцевого населення, пам'ятки природи, історії, культури та інші об'єкти туристичного показу, що знаходяться під особливою охороною, стан навколишнього середовища;
- інформацію про наявність ліцензії у суб'єкта, що здійснює підприємницьку діяльність у галузі туризму, інших документів, наявність яких передбачена законодавством;
- отримання обов'язкової інформації, що передує укладенню договору;
- отримання туристичних послуг, передбачених договором;
- особисту безпеку, захист життя, здоров'я, прав споживача, а також майна;
- одержання відповідної медичної допомоги;
- відшкодування матеріальних і моральних збитків у разі невиконання або неналежного виконання умов договору;
- сприяння з боку органів державної влади України в одержанні правових та інших видів допомоги, а громадяни України також і за її межами;
- реалізацію інших прав.

Туристи і екскурсанти зобов'язані:

- не порушувати права та законні інтереси інших осіб, вимоги законів, які діють на території країни перебування;
- виконувати митні, прикордонні, санітарні та інші правила;
- поважати політичний та соціальний устрій, традиції, звичаї, релігійні вірування країни (місця) перебування;

- зберігати довкілля, дбайливо ставитися до об'єктів природи та культурної спадщини в країні (місці) тимчасового перебування;
- дотримуватися умов і правил, передбачених договором про надання туристичних послуг;
- надавати персональну інформацію в обсязі, необхідному для реалізації туристичного продукту;
- дотримуватися під час подорожі правил особистої безпеки;
- відшкодовувати збитки, завдані їх неправомірними діями.

Виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством України та законодавством країни тимчасового перебування.

4. Організація туристичної діяльності

З метою створення рівних можливостей суб'єктам туристичної діяльності на ринку туристичних послуг та забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян, захисту навколишнього природного середовища, підвищення рівня туристичного обслуговування здійснюється ліцензування туроператорської діяльності.

Суб'єкт підприємницької діяльності, який отримав ліцензію на туроператорську діяльність, має виключне право на надання послуг з оформлення документів для виїзду за межі України. Туроператор може здійснювати також і турагентську діяльність.

Загальний розмір частки туроператора в статутних фондах інших туроператорів України не може перевищувати 20 відсотків їх статутних фондів.

Суб'єкт господарювання не має права у своїй назві використовувати слово «туроператор» без отримання ним ліцензії на здійснення туроператорської діяльності.

Не може бути видана ліцензія на туроператорську діяльність суб'єкту підприємницької діяльності із назвою, тотожною назві іншого суб'єкта підприємницької діяльності, якому ліцензія видана раніше і інформація про нього внесена до відповідного реєстру.

З метою підвищення рівня туристичного обслуговування, сприяння споживачам у свідомому виборі туристичних послуг, забезпечення рівних можливостей суб'єктам туристичної діяльності на ринку туристичних послуг, забезпечення захисту прав і законних інтересів, життя, здоров'я та майна громадян, підвищення рівня екологічної безпеки об'єктам туристичної інфраструктури присвоюються категорії якості та рівня обслуговування.

Встановлення об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, закладам харчування, курортним закладам тощо) відповідної категорії здійснюється за заявою його власника.

Види категорій об'єктів туристичної інфраструктури, порядок їх встановлення та зміни, а також порядок доведення до споживачів інформації про вид об'єкта туристичної інфраструктури та про вид його категорії визначаються Кабінетом Міністрів України.

Будь-яка інформація, надана туроператором (турагентом), повинна містити достовірні відомості про умови договору на туристичне обслуговування.

Інформація про умови надання туристичних послуг, яку туроператор (турагент) поширює до укладення договору на туристичне обслуговування, має доводитися у доступній, наочній формі, бути розбірливою, зрозумілою та містити відомості про:

1. Місце надання туристичних послуг, програму туристичного обслуговування.
2. Характеристику транспортних засобів, що здійснюють перевезення, зокрема їх вид і категорію.
3. Характеристику готелів та інших об'єктів, призначених для надання послуг з тимчасового розміщення, у тому числі місце їх розташування, категорію, строки і порядок оплати готельного обслуговування.
4. Види і способи забезпечення харчування під час туристичної подорожі.
5. Мінімальну кількість туристів у групі, а також інформування туриста про те, що туристична подорож не відбудеться через недобір групи, не пізніше ніж за три дні до початку туристичної подорожі.
6. Ціну туристичних послуг.

Туроператор (турагент) зобов'язаний додержуватися умов надання комплексу туристичних послуг, про які був поінформований споживач до укладення договору на туристичне обслуговування, крім випадків, коли про зміну таких умов повідомлено споживача до укладення договору або якщо зміни внесено на підставі угоди, укладеної між сторонами договору.

За договором на туристичне обслуговування одна сторона (туроператор, який укладає договір безпосередньо або через тураген-

та) зобов'язується надати за замовленням іншої сторони (туриста) комплекс туристичних послуг (туристичний продукт), а турист зобов'язується оплатити його.

До договору на туристичне обслуговування застосовуються загальні положення договору про надання послуг, якщо інше не передбачено законом.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи у випадках і в порядку, визначених законом, здійснюють контроль за додержанням вимог законодавства з питань туристичної діяльності, проводять перевірки якості надаваних (наданих) туристичних послуг, додержання ліцензійних умов, стандартів, норм і правил щодо здійснення туристичної діяльності та відповідно до закону накладають стягнення і вживають інших заходів за порушення законодавства в галузі туризму.

Порушення законодавства в галузі туризму тягне за собою відповідальність згідно із законом.

ТЕМА 28

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

1. Поняття міжнародного права

В системі правових знань окреме місце займає міжнародне право. Це зумовлено низкою чинників, серед яких слід виділити предмет, суб'єкти та об'єкт, норми й принципи правового регулювання, джерельну базу й саму систему міжнародного права, яка суттєво відрізняється від внутрішньодержавного права.

З огляду на це, *міжнародне право трактується* як система юридичних принципів і норм договірної і звичаєвої характеру, які виникають унаслідок погодження між державою та іншими суб'єктами міжнародного співтовариства і регулює відносини з метою мирного співіснування. Згідно іншого визначення, *міжнародне право – особлива правова система, що складається з принципів і норм, які регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.*

Однак, попри величезне різноманіття визначень «міжнародного права» їх об'єднує наступне: це особлива система юридичних норм і принципів, що регулюють міжвладні міжнародні відносини та висловлюють узгоджену позицію учасників цих відносин, обумовлену дією закономірностей міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації, шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків.

Історія становлення і розвитку міжнародного права нараховує декілька тисячоліть і є пов'язаною з виникненням самої держави як політичної форми організації суспільства. Сам термін «міжнародне публічне право» вперше запропонував англійський філософ Джереми Бентам ще наприкінці XVIII ст. Однак першою віхою в процесі становлення міжнародного права як самостійної галузі стала книга голландського юриста Гуго Гроція «Про право війни і миру». В сучасному міжнародному праві, через відмінності підходів до генези міжнародного права немає єдиної загальноприйнятої періодизації. Однак, зазвичай, періодизація міжнародного права проводиться згідно із загальноісторичною періодизацією і критеріями, в основу яких клались факти дійсно загальноісторичного значення, які мали лише опосередкований вплив на міжнародне право. Так, можна виділити формаційний та цивілізаційний підходи до періодиза-

ції міжнародного права, згідно яких історія становлення і розвитку цього інституту міжвладних відносин охоплює первні періоди від первісної доби, до античності (рабовласницького періоду), середньовіччя (феодалізму), капіталістичного часу або прив'язаний до конкретної цивілізації, наприклад, єгипетської, грецької, римської, французької тощо.

Згідно інших підходів слід виділити: 1 етап – період від найдавніших часів до Вестфальського конгресу 1648 р.; 2 етап – період між Вестфальським конгресом та Віденським конгресом (межа XVIII–XIX ст.); 3 етап – від Віденського конгресу до створення Версальської системи; 4 етап – від створення Версальської системи до наших днів (сучасна епоха).

Також існує періодизація за міжнародними організаціями: 1-й період – період класичного міжнародного права (від закінчення середньовіччя до створення Ліги Націй 1919-1920 рр.); 2-й період – перехідний період в міжнародному праві (від створення Ліги Націй до створення Організації Об'єднаних Націй); 3-й період – сучасний етап міжнародного права (від створення ООН 1945 р. до сьогодні).

Сучасне міжнародне право також прийнято розділяти на дві групи:

- *міжнародне публічне право*. Його розуміють як систему догвірних та звичаєвих норм і принципів, що створюються переважно державами в процесі співробітництва і суперництва, що виражають відносно узгоджену волю держав і регулюють відносини між державами, створеними ними міжнародними організаціями та деякими іншими суб'єктами міжнародного спілкування;
- *міжнародне приватне право*. На відміну від міжнародного публічного права, основними ж суб'єктами відносин в міжнародному приватному праві є, передусім, фізичні та юридичні особи, іноді – держави та інші публічно-правові утворення. Специфікою відносин є наявність так званого «іноземного елемента», під яким слід розуміти суб'єкт, який має іноземну приналежність (громадянство, місце проживання – стосовно фізичних осіб та національність – стосовно юридичних осіб), об'єкт, який знаходиться на території іноземної держави, юридичний факт, який мав чи має місце за кордоном.

Хоча міжнародне право – одна з найдавніших галузей права і юридичної науки, тим не менш немає загальноновизнаних і єдино

чітких параметрів поділу його на конкретні галузі. На думку відомого англійського юриста Дж. О'Браєна, основними галузями сучасного міжнародного права є:

- 1) джерела міжнародного права;
- 2) суб'єкти міжнародного права;
- 3) визнання держав і урядів;
- 4) територія;
- 5) юрисдикція;
- 6) суверенний імунітет;
- 7) дипломатичні і консульські зносини;
- 8) право договорів;
- 9) право міжнародної відповідальності;
- 10) морське право;
- 11) повітряне і космічне право;
- 12) міжнародне гуманітарне право;
- 13) міжнародне екологічне право;
- 14) правонаступництво держав;
- 15) міжнародне економічне право;
- 16) мирне розв'язання спорів між державами;
- 17) міжнародне право і застосування державами сили;
- 18) міжнародні організації;
- 19) право збройних конфліктів.

Також слід додати до цього переліку також міжнародне право прав людини, міжнародне кримінальне право та міжнародне процесуальне право.

Отже, своїм змістом міжнародне право виражає існуюче протиріччя між прагненнями міжнародного співтовариства загалом і бажанням окремих держав зміцнити свій суверенітет. І, таким чином, головною метою та завданням міжнародного права є урегулювання необхідної взаємозалежності держав без порушення їх незалежності. Саме тому міжнародне право виступає необхідною юридичною гарантією для забезпечення рівноваги між цими двома тенденціями, котрі містять у собі певне протиріччя.

2. Предмет, об'єкт і суб'єкти міжнародного права

Предмет міжнародного права. Як і будь-яка правова система, міжнародне право має свій предмет міжнародно-правового регулювання. Зважаючи на відносини, які становлять предмет

міжнародно-правового регулювання, їх можна умовно розділити на міждержавні та неміждержавні. *До міждержавних відносин слід віднести:*

- відносини між державами;
- відносини між державами і державоподібними утвореннями;
- відносини між державами і народами, націями, що борються за незалежність.

До неміждержавних відносин належать:

- 1) відносини між державами і міжнародними організаціями;
- 2) відносини між міжнародними організаціями;
- 3) відносини між державами, міжнародними організаціями з одного боку, і фізичними та юридичними особами – з іншого;
- 4) відносини між фізичними особами.

Отже, головною категорією, яка визначає предмет міжнародно-правового регулювання є міжнародні відносини які виникають внаслідок позиції суб'єкта або суб'єктів міжнародного права.

Згідно наведеного, предмет міжнародного права можна визначити як матеріальні й нематеріальні блага, дії або утримання від дій, які не належать виключно до внутрішньої компетенції держави, стосовно яких суб'єкти міжнародного права можуть вступати у правовідносини. Це можуть бути: міжнародні економічні відносини; міжнародні культурні відносини; міжнародні політичні відносини; міжнародні соціальні відносини тощо.

Об'єкти міжнародного права. Для розуміння суті міжнародного права дуже важливим є питання про його об'єкт. Не слід плутати це поняття з об'єктом права і правовідносин, що належать до внутрішньої компетенції держави. Для міжнародного права мають значення лише ті явища, з приводу яких суверенними державами та іншими суб'єктами встановлюються міжнародні відносини.

Об'єктом міжнародного права є все те, з приводу чого суб'єкти міжнародного права вступають у правовідносини на основі принципів і норм міжнародного права. Тобто це правовідносини суб'єктів міжнародного права, які можуть складатися у процесі реалізації ними своїх прав і обов'язків.

Таким об'єктом можуть бути: матеріальні та нематеріальні блага або дія чи утримання від дії. При цьому під матеріальними і нематеріальними благами, невіддільними від них інтересами держав маються на увазі, наприклад, загальний мир і безпека народів, за-

гальнолюдські або глобальні проблеми, взаємовигідне економічне та інше співробітництво, культурний розвиток народів і цей перелік не є вичерпним. Зазначимо, що серед об'єктів правового регулювання сучасним міжнародним правом все більшого значення набувають загальнолюдські, або глобальні проблеми.

Суб'єкти міжнародного права. Однією з головних відмінностей міжнародного права від внутрішньодержавного є суб'єкт міжнародного права. Суб'єкти міжнародного права – учасники міжнародних відносин, врегульованих нормами міжнародного права, які є незалежними й здатними самостійно виконувати обов'язки, визначені цими нормами. Головна властивість суб'єкта – юридична здатність до самостійних міжнародних дій, включаючи створення погоджених міжнародно-правових норм, до незалежного здійснення прав та обов'язків установлених цими нормами.

Усі суб'єкти міжнародного права можна умовно поділити на дві групи: основні та похідні.

До основних суб'єктів належать:

- суверенні держави;
- народи і нації, що реалізують право на самовизначення (борються за незалежність).

До похідних відносять:

- міжнародні міждержавні організації.

Міжнародна організація – об'єднання трьох або більше незалежних держав, їхніх урядів, інших міждержавних організацій, спрямоване на вирішення певних спільних питань чи організації проектів. Уряди діють від імені своєї держави і представляють її інтереси, дотримуючись поваги її суверенітету. Наприклад, Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова організація торгівлі (СОТ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та ін;

- державоподібні утворення. це особлива історично сформована політико-релігійна або політико-територіальна одиниця (Ватикан, Мальтійський орден).

3. Норми, принципи, функції та джерела міжнародного права

Норми міжнародного права. Первинним елементом системи норм міжнародного права виступають його норми. У сучасній юридичній літературі норму міжнародного права визначають як пра-

вило поведінки, яке створюють держави чи інші суб'єкти міжнародного права шляхом узгодження своїх позицій і визнається ними як юридично обов'язкове. Однак, виходячи із загального розуміння норми права, можна сказати, що міжнародно-правова норма – це створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони. По суті, норми служать як би цеглою, з якої побудовано міжнародне право і їх специфіка визначається тим, що вони є елементами особливої правової системи. Норма є загальним правилом, розрахованим на невизначену кількість випадків.

Крім норм міжнародного права, міжнародні відносини можуть перебувати під впливом інших регуляторів – норм міжнародної ввічливості, норм міжнародної моралі, традицій. Відмінність останніх від норм міжнародного права полягає в тому, що вони не мають юридично обов'язкового характеру. Тому інститут відповідальності за порушення норм міжнародного права істотно відрізняється за процедурою застосування і наслідками від аналогічного інституту при порушенні норм міжнародної ввічливості або моралі.

В системі норм розрізняють імперативні та диспозиційні норми міжнародного права. Імперативні норми (*jus cogens*) – це такі норми, які визначають правила поведінки, обов'язкові для суб'єктів міжнародного права, і відступати від цих правил вони не можуть навіть за взаємної згоди. Диспозитивні – це такі норми, від яких суб'єкти міжнародного права можуть відступати за взаємною згодою.

Разом з тим, міжнародно-правові норми мають ряд особливостей, що дозволяють виділити їх в окрему систему:

- об'єкт і предмет регулювання – міждержавні відносини і пов'язані з ними відносини інших суб'єктів;
- метод регулювання;
- координаційний характер цих норм;
- обов'язковість тільки для сторін, які добровільно їх визнали;
- форма існування (міжнародні договір, звичай, акти міжнародних міжурядових організацій тощо);
- забезпечення реалізації здійснюється, зазвичай, самими державами-творцями індивідуально або колективно, зокрема за допомогою створених ними міжнародних організацій

і органів, при цьому особливе значення мають заходи, що сприяють добровільній реалізації норм.

Створення норм міжнародного права представляє процес узгодження позицій держав, що включає *дві стадії*:

- досягнення згоди щодо змісту правила поведінки;
- взаємообумовлене волевиявлення держав щодо визнання правила поведінки обов'язковим.

Специфіка міжнародно-правових норм та його системи, тобто системи міжнародного права полягає у тому, що більшість норм містить лише диспозиція, а санкції визначаються системою в цілому. Водночас, у багатьох міжнародно-правових документах наголошується на тому, що в процесі застосування норм специфіка випадку може ігноруватися. Тому, норми міжнародного права також можна поділити на норми «de jure» і норми «de facto». Перші – це офіційно визнані правила, другі – це правила, але з урахуванням того, як вони реалізуються на практиці.

Сьогодні, серед юристів-міжнародників немає єдиного підходу до проблеми класифікації норм міжнародного права. Найчастіше міжнародно-правові норми класифікують наступним чином:

- за сферою дії – універсальні й локальні (регіональні);
- за юридичною силою – імперативні й диспозитивні;
- за функціями в системі – матеріальні і процесуальні;
- за способом створення і за формою існування – звичаєві, догівірні, норми рішень міжнародних організацій.

Принципи міжнародного права. Є узагальненими правилами поведінки суб'єктів міжнародного права, які встановлені на практиці та закріплені договірними або звичаєвими нормами міжнародного права. Основні принципи міжнародного права закріплено в Статуті ООН, а також у Декларації про принципи міжнародного права, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1975 р., та в Заключному акті Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ).

У доктрині міжнародного права виділяють наступні принципи:

- незастосування сили або загрози силою;
- мирного вирішення міжнародних спорів;
- невтручання у внутрішні справи;
- співробітництва;
- самовизначення народів і націй;
- суверенної рівності держав;

- сумлінного виконання міжнародних зобов'язань
- територіальної цілісності держав;
- непорушності державних кордонів;
- загальної поваги прав людини.

Джерела міжнародного права. Норми міжнародного права існують у певній формі, вони зафіксовані у вигляді відповідного правового «джерела». Загально визнано, що джерела сучасного міжнародного права окреслено у п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, якими суд керується при вирішенні спорів, що передаються йому для розгляду. До таких джерел відносять:

- міжнародні конвенції – як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які є сторонами спору;
- міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма;
- загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- із застереженнями, вказаними у ст. 59, судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із міжнародного публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм.

Щодо ієрархії джерел міжнародного права, то на відміну від внутрішньодержавного права джерела міжнародного права не мають чіткого підпорядкування. Можна говорити лише про імперативні норми «*jus cogens*», які визнаються міжнародним співтовариством загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме, і якщо в момент укладення міжнародного договору, він суперечить імперативній нормі, то він оголошується нікчемним. Прикладами таких норм є принципи сучасного міжнародного права: суверенна рівність держав, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань, вирішення міжнародних спорів мирними засобами тощо.

Функції міжнародного права. Можна розглядати функції сучасного міжнародного права з п'яти основних позицій (насправді вони гнучко взаємодіють, а не виокремлюються за вказаними напрямками):

- соціальні функції міжнародного права (стабілізація, зміцнення й забезпечення відносин між суб'єктами міжнародного права);
- власне юридичні функції (визначення прав та обов'язків суб'єктів міжнародного права стосовно один одного, вста-

новлення статусу різних категорій суб'єктів, їх правосуб'єктності, зміцнення міжнародного права, міжнародної законності, міжнародного правопорядку та ін.);

- функції взаємодії з іншими управлінськими системами, що діють у міжнародній сфері (внутрішньодержавним правом, політикою, мораллю, релігією, етикою тощо);
- функції програмування розвитку міжнародних відносин та міжнародного права (програмування їхнього розвитку на перспективу, прогнозування параметрів поведінки суб'єктів міжнародного права, передбачення варіантів напрямів розвитку інших систем, з якими взаємодіє міжнародне право, тощо);
- функції інформаційного порядку (забезпечення знаннями про зміст міжнародно-правових актів, вплив на формування міжнародно-правової свідомості та культури тощо).

4. Система міжнародного права

У сучасній доктрині міжнародного права не існує загальноприйнятої системи міжнародного права. Під структурою розуміється внутрішня організація системи, розташування і поєднання її елементів, характер їхніх взаємозв'язків. Іншими словами – це внутрішня форма системи, що визначає впорядкованість її частин.

Таким чином, уся система міжнародного права – це порядок розташування принципів і норм у логічній послідовності або за предметом регулювання. За своєю структурою сучасне міжнародне право є багаторівневим й можна говорити про елементарний структурний рівень – структуру норми, компонентну структуру на рівні інституту і галузі міжнародного права. Крім того, слід мати на увазі, що сучасне загальне міжнародне право є ядром нині функціонуючої системи.

Первинним елементом системи міжнародного права є *норма*. Вона є моделлю для конкретних міжнародних відносин, водночас як система міжнародного права – нормативна модель системи міжнародних відносин. Ці моделі впливають на міжнародні відносини в цілях максимального наближення до свого змісту.

В міжнародному праві відіграють основну, часто визначальну роль загальносистемні інститути міжнародного права. *Загальносистемні інститути міжнародного права* – це особлива сукупність

норм, покликаних забезпечувати стійкість системи права. У системі міжнародного права вони є тим ядром, навколо якого формуються галузі міжнародного права. До таких інститутів належать інститут міжнародної правосуб'єктності, інститут міжнародної правотворчості, інститут застосування норм міжнародного права, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут розв'язання міжнародних спорів тощо.

Галузь міжнародного права – це комплекс однорідних норм певного функціонального призначення, що регулюють правовідносини в певній сфері міжнародного життя. У системі міжнародного права розрізняють основні, профільні, традиційні і комплексні галузі.

Під традиційними галузями часто мають на увазі ті галузі, які склалися ще в так званому класичному («старому») міжнародному праві: дипломатичне право, право міжнародних договорів, міжнародне морське право тощо. Для комплексних галузей міжнародного права характерне інтегральне, «міжгалузеве» регулювання складно структурованих міжнародних відносин. Структурними компонентами галузей міжнародного права є інститути права. Як особливий відокремлений комплекс (сукупність) норм міжнародного права, інститут регулює певний вид (підвид) міжнародних відносин відповідної галузі права. Іноді інститути регулюють міжгалузеву сферу відносин. У такому разі вони не є складовими певної галузі і функціонують як міжгалузеві інститути. Підгалузі в міжнародному праві зазвичай виділяються, коли та чи інша галузь набуває динамічного розвитку, й стає очевидною необхідність поділити її на окремі напрями регулювання. Як підгалузі, наприклад, розглядають: міжнародне приватне (торгове) морське право – підгалузь міжнародного морського права; міжнародне валютне право – підгалузь міжнародного економічного права; міжнародне комерційне повітряне право – підгалузь міжнародного повітряного права тощо.

5. Взаємодія міжнародного та внутрішньодержавного права

Сьогодні, міжнародне і внутрішньодержавне право не можуть існувати відокремлено один від одного, оскільки, в сучасних умовах глобалізації, ці сфери активно переплітаються і тісно взаємодіють один з одним. В питанні взаємодії і взаємовпливу двох систем існують декілька точок зору:

- *моністичні концепції*, згідно яких міжнародне право має перевагу над внутрішньодержавним (концепція примату міжнародного права) або ж внутрішньодержавне має перевагу над міжнародним (концепція примату внутрішньодержавного права);
- *дуалістична концепція*, згідно якої, міжнародне і внутрішньодержавне право є окремими правопорядками, самостійними галузями права, що впливають на створення окремого правопорядку.

В сучасних умовах, все більше країн, у тому числі й Україна (ст. 9 Конституції України, Закон України «Про міжнародні договори України»), визнають пріоритет міжнародного права над внутрішнім законодавством. Також, важливим джерелом для забезпечення примату міжнародного права над внутрішнім законодавством є Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969 р., згідно якої, держави не мають права посилатися на внутрішнє законодавство для виправдання невиконання міжнародного договору.

Що стосується Українського законодавства в цій сфері, то можна дійти певних висновків:

- а) Україна визнає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права;
- б) якщо належно укладеним міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, котрі встановлені законодавством України, то застосовуються норми міжнародного договору. Варто зазначити, що це правило міститься у багатьох законах України;
- в) міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, стають частиною її внутрішнього (національного) законодавства.

Водночас, міжнародні договори які укладає Україна не повинні суперечити Конституції України. Згідно ч. 2 ст. 9 Конституції України «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Процес включення міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство держави називають трансформацією. Спосіб трансформації норм міжнародного права в національне можна назвати імплементацією.

Імплементация міжнародно-правових норм – це сукупність цілеспрямованих організаційно-правових та інституційних заходів, що здійснюються державами індивідуально, колективно чи в рамках міжнародних організацій і спрямовані на реалізацію ними прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. Необхідно зауважити, що імплементация як процес виконання державою міжнародно-правових норм, відбувається не лише на стадії нормотворчості, а й на стадії реалізації, в тому числі і застосування права.

У свою чергу, трансформація може бути у формі загальної або індивідуальної трансформації. При загальній – держава встановлює, що всі або конкретно визначені норми міжнародного права в якійсь конкретній сфері є частиною національного права. При індивідуальній – необхідно в кожному окремому випадку вказувати у спеціальному правовому акті, які саме норми міжнародного права вводяться в національне право.

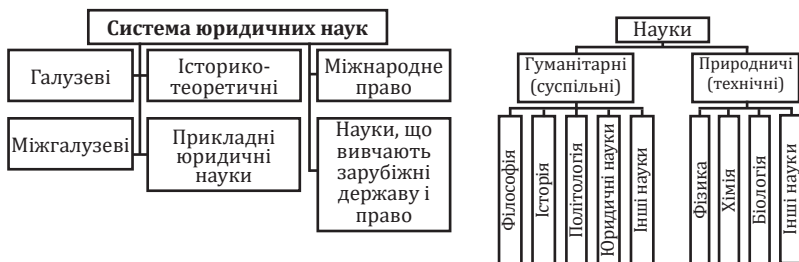
Трансформація також може бути у формі прямої або опосередкованої. У якості прямої трансформації розглядається тотожне перенесення правила, і звичайно це іменується інкорпорацією (тобто, включенням). Пряма трансформація зазвичай здійснюється шляхом ратифікації міжнародних договорів. У якості опосередкованої трансформації розглядається відтворення, в основному, змісту норм міжнародного права в національній нормі. Для цього на підставі міжнародного договору видається спеціальний правовий акт.

Отже, варто зазначити, що не дивлячись на усі особливості національних правових систем, держави намагаються достатньо надійно контролювати вплив міжнародних норм на національне законодавство. Разом з тим, в практиці держав поступово утверджується принцип сприятливого відношення до міжнародного права у відповідності з яким, вважається переважним таке тлумачення внутрішнього права, яке відповідає принципам і нормам міжнародного права.

ДОДАТКИ

Додаток № 1. Предмет і методологія держави і права

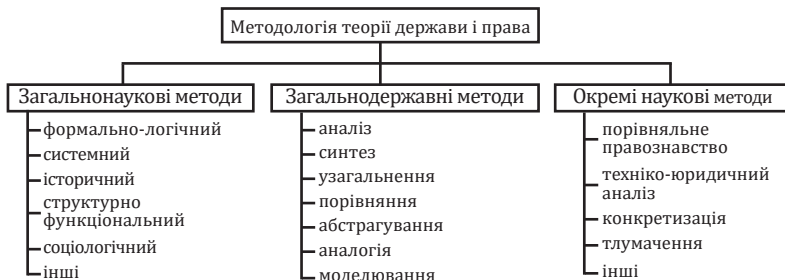
Предметом теорії держави і права є вивчення системи загальних закономірностей виникнення і функціонування державно-правових явищ, аналіз їх сутності і соціального призначення

Теорія держави і права — це система знань про об'єктивні закони суспільного розвитку, що відображені в державно-правових явищах

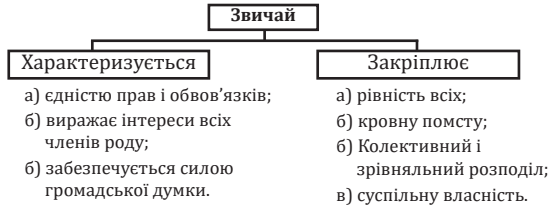

Юридичні науки — це система знань про загальні і окремі політико-юридичні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ

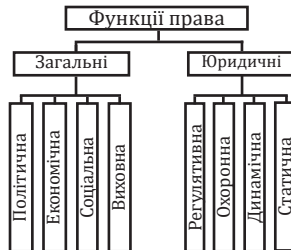

Додаток № 2. Походження і сутність права

Звичай — це правило поведінки, що формується в суспільстві шляхом його багаторазового повторення, стає звичкою, закріплюється в свідомості і передається з покоління в покоління

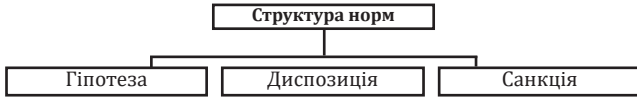

Право — це система загальнообов'язкових, встановлених державою правил поведінки, що виражають волю політичних сил, які стоять при владі.

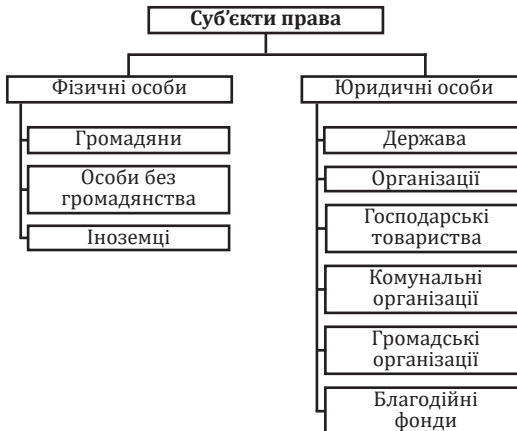
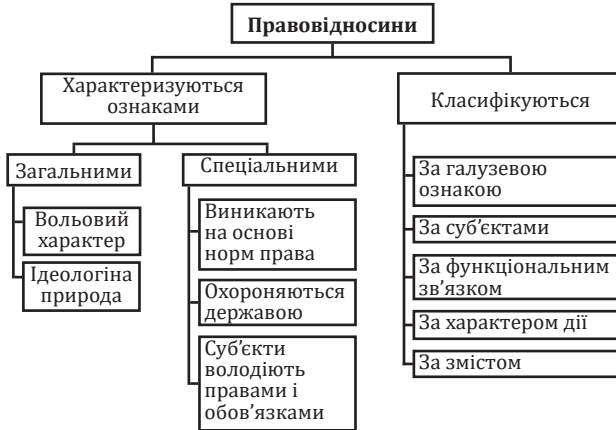
Додаток № 3. Норма права

Норма права — це загальнообов’язкове встановлене (санкціоноване) державою правило поведінки, що виражає волю і інтереси народу (політичних сил, які стоять при владі) та активно впливає на суспільні відносини

Додаток № 4. Правові відносини

Правові відносини — це частина суспільних відносин, що регулюються нормами права, суб'єкти яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків

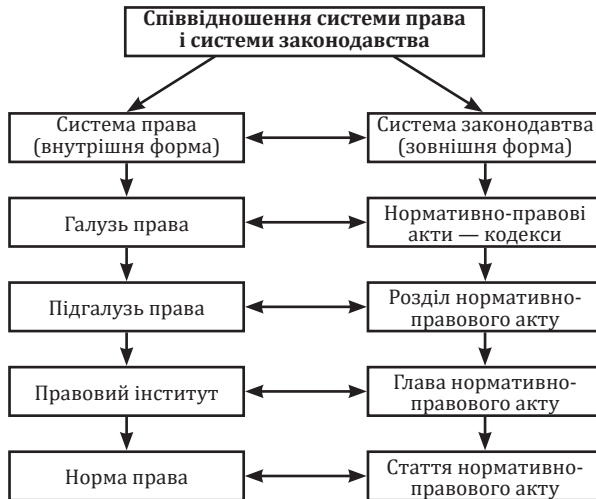

Додаток № 5. Система права

Система права — це історично визначена об'єктно існуюча внутрішня структура права, що визначається характером суспільних відносин, які регулюються

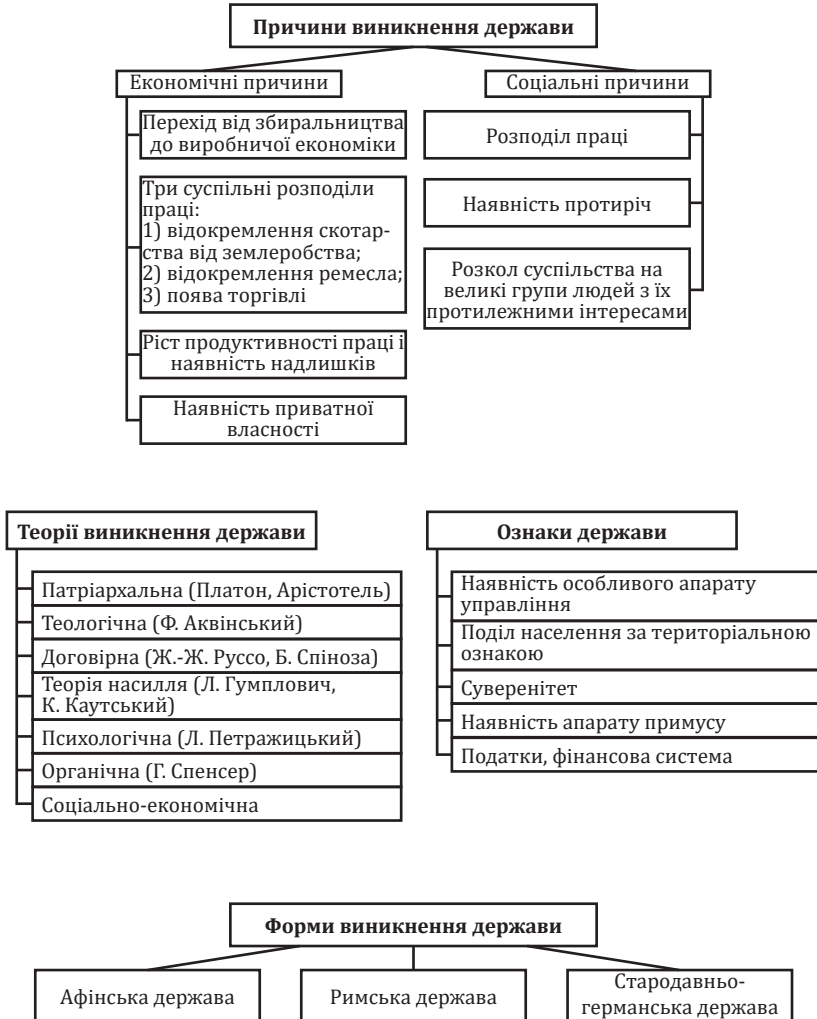
Галузь права — це сукупність правових норм, що об'єднані в правові інститути які регулюють однорідні суспільні відносини

Правовий інститут — це частина галузі права, що регулює самостійний вид однорідних суспільних відносин

Додаток № 6. Походження і сутність держави

Система права — це політична організація, члени якої об'єднуються в одне ціле публічно-владними відносинами і структурами, а також є засобом досягнення компроміку

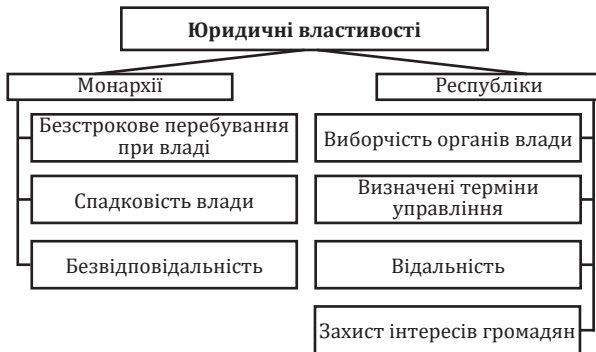

Додаток № 7. Форма держави

Політичний режим — це сукупність способів здійснення державної влади

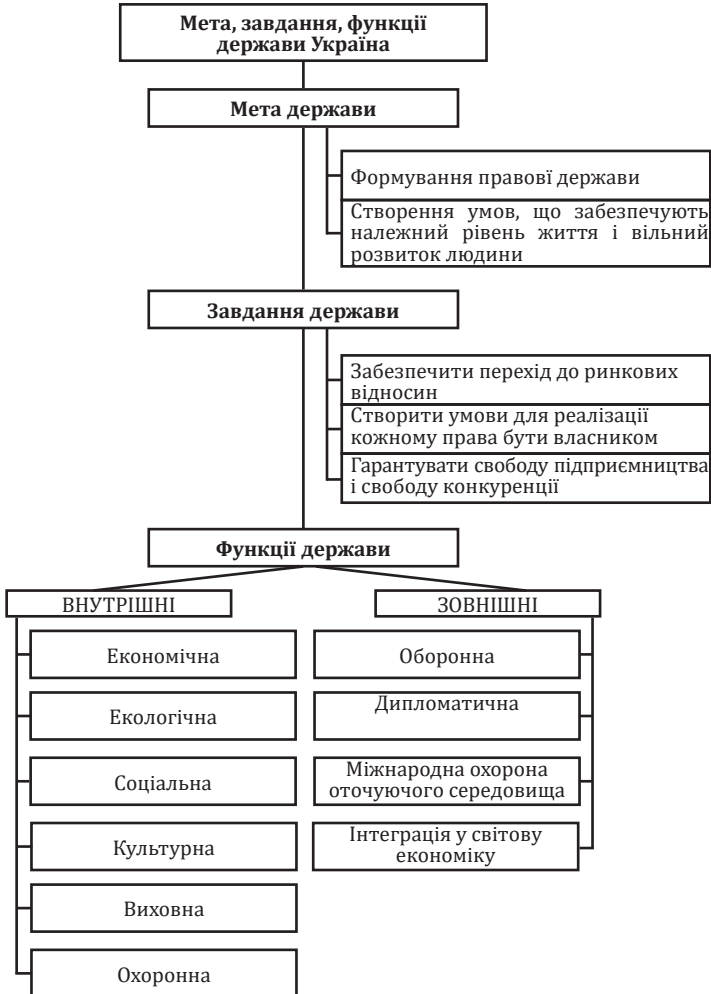
Форма держави — це сукупність існуючих способів організації, устрою і здійснення державної влади, що виражають її сутність

Форма державного устрою — це сукупність існуючих способів устрою влади

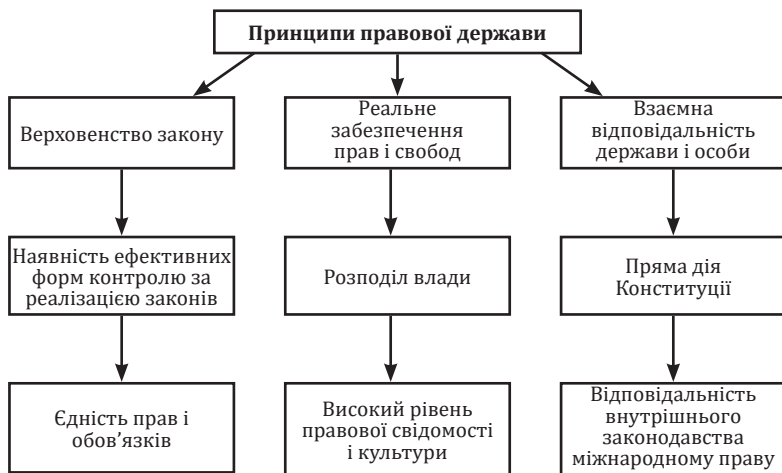
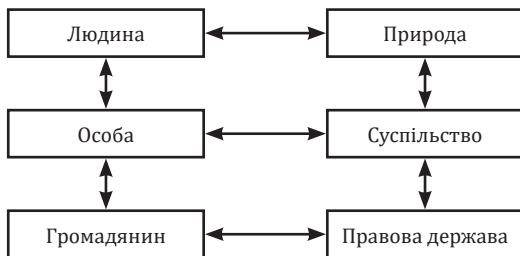
Додаток № 8. Функції держави

Політичний режим — це основні напрями діяльності держави по реалізації мети і завдань

Додаток № 9. Правова держава

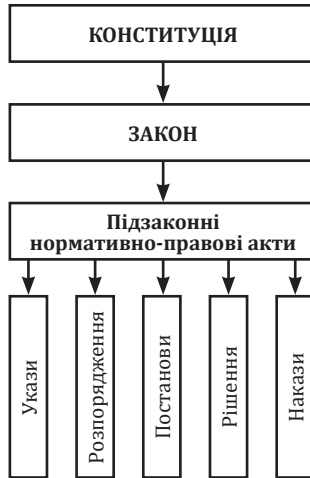
Правова держава — це форма здійснення народовладдя, політична організація громадян, що функціонує на основі права і виступає як засіб забезпечення прав і свобод кожної людини

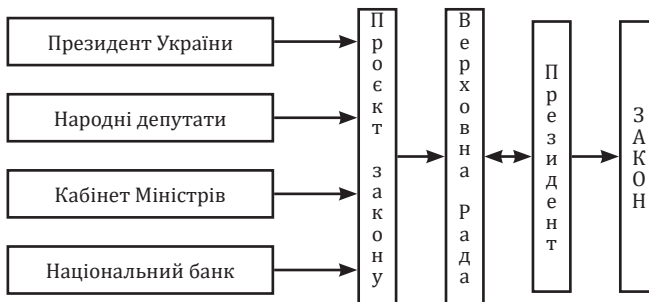
Додаток № 10. Право і закон

Конституція — це основний закон держави, в якому закріплюються принципи і норми, проголошені основою суспільного і державного ладу країни

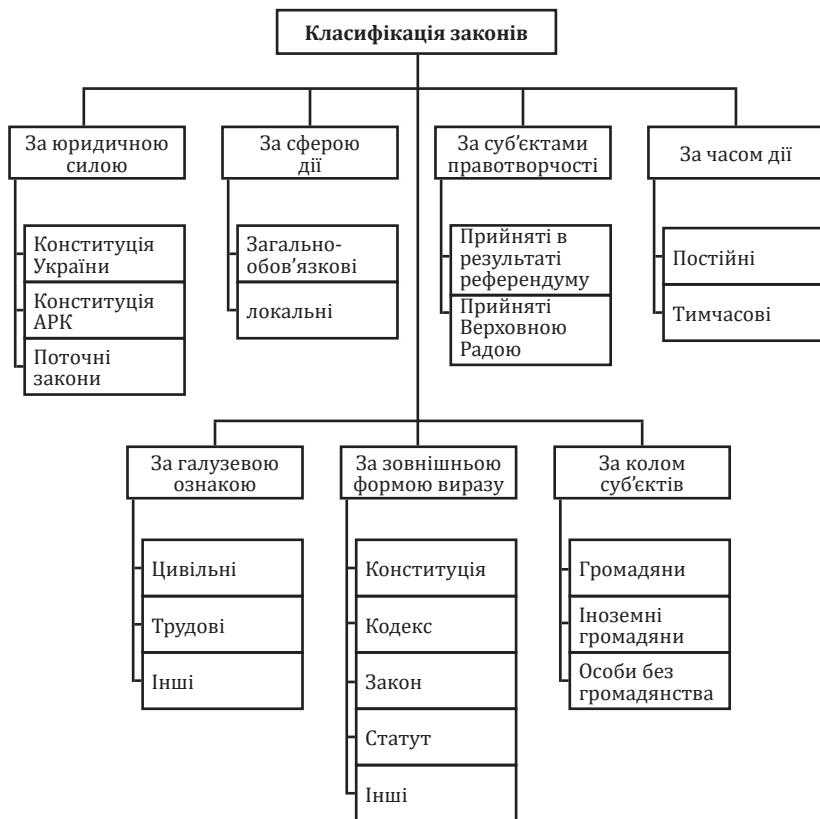
Закон — це нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу, прийнятий в особливому порядку і регулює найбільш важливі суспільні відносини

Законотворчий процес в Україні

Додаток № 11. Класифікація законів

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ, ОБГОВОРЕННЯ ТА ДИСКУСІЙ

1. Дайте визначення юридично-об'єктивного та юридично-суб'єктивного права.
2. Назвіть ознаки, функції та принципи права.
3. Охарактеризуйте типи права.
4. Дайте характеристику норм права.
5. Дайте визначення правовідносин.
6. Визначте систему права.
7. Дайте визначення й характеристику ознак держави.
8. Які ви знаєте теорії походження держави?
9. Охарактеризуйте форми держави.
10. Що таке функції держави?
11. Які ознаки характеризують правову державу?
12. Визначіть основні форми реалізації норм права.
13. Дайте характеристику форм та джерел права.
14. Систематизація законодавства.
15. Покажіть співвідношення законності і правопорядку.
16. Назвіть види правопорушень.
17. Юридична відповідальність, її підстави та мета.
18. Дайте визначення та завдання Конституції України.
19. Характеризуйте історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.
20. У чому проявився демократизм першої Конституції України 1710 року?
21. Назвіть основні конституційні проекти УНР (1918-1920 рр.).
22. Дайте характеристику структури Конституції України 1996 р.
23. Яке призначення преамбули Конституції України?
24. Які ознаки Української держави закріплено в Конституції України?
25. У чому полягає принцип поділу державної влади?
26. Дайте характеристику державної символіки України.
27. Загальна характеристика прав, свобод обов'язків людини і громадянина.
28. Як класифікуються всі права та свободи людини і громадянина?

29. Розгляньте поняття та зміст громадянства України.
30. Які принципи та гарантії закріплює Конституція України?
31. Охарактеризуйте систему конституційних обов'язків громадян України.
32. Що таке пряме народовладдя та представницька демократія?
33. Які принципи виборчого права закріплено в Конституції України та законодавстві?
34. Дайте характеристику виборчого права та його різновидів?
35. Визначіть механізм підготовки і проведення виборів.
36. Що таке референдум та процедура його проведення?
37. Яке місце Верховної Ради в системі державних органів України?
38. Хто може бути народним депутатом України?
39. Що таке депутатська недоторканість?
40. Конституційні основи законодавчого процесу в Україні.
41. Яка внутрішня структура парламенту?
42. Місце і роль Президента України в системі державних органів.
43. Визначити порядок обрання Президента України.
44. Якими повноваженнями володіє Президент України?
45. Що передбачає процедура імпічменту Президента?
46. Який порядок формування Кабінету Міністрів України?
47. Які підстави і процедура відставки Кабінету Міністрів?
48. Який порядок формування та основні напрями діяльності місцевих державних адміністрацій?
49. У чому полягає особливість системи та функції прокуратури?
50. Місце і роль судової влади в системі державних органів.
51. У чому полягає сутність принципів територіальності та спеціалізації в системі органів правосуддя?
52. Як здійснюється призначення на посаду судді?
53. Який порядок утворення та компетенція Вищої ради юстиції?
54. На яких засадах ґрунтується територіальний устрій України?
55. Визначте поняття «автономії».
56. Назвіть основні ознаки правового статусу Автономної Республіки Крим.
57. Визначіть компетенцію АРК за Конституцією України.
58. У чому полягає сутність місцевого самоврядування?
59. Які органи відносяться до місцевого самоврядування та порядок їх утворення?

60. Які питання відносяться до компетенції місцевого самоврядування?

61. У чому полягає політико-правове значення Конституційного Суду?

62. Які повноваження Конституційного Суду України?

63. Який порядок утворення і склад Конституційного Суду?

64. Який порядок розгляду і прийняття рішень щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України?

65. Чому порядок внесення змін до Конституції України ускладнений порівняно з процесом прийняття поточного законодавства?

66. Дайте визначення трудового права та його джерел.

67. Поняття трудового договору та праввідносин у сфері праці.

68. Розгляньте порядок прийняття на роботу та підстави звільнення.

69. Визначіть тривалість робочого часу і часу відпочинку.

70. Охарактеризуйте обов'язки працівника та види дисциплінарних стягнень.

71. Назвіть види матеріальної відповідальності.

72. Визначіть порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.

73. Дайте визначення цивільного права і його системи.

74. Охарактеризуйте цивільні відносини та їх суб'єкти.

75. Що таке цивільна правоздатність та дієздатність?

76. Який порядок здійснення цивільних прав?

77. Що таке власність та які форми власності існують в Україні?

78. Охарактеризуйте способи здійснення захисту прав власності.

79. Дайте визначення цивільно-правового договору.

80. Назвіть підстави цивільно-правової відповідальності.

81. Дайте визначення господарського права.

82. Охарактеризуйте систему управління державним сектором економіки.

83. Дайте визначення та охарактеризуйте форми приватизації в Україні.

84. Розкрийте поняття підприємницької діяльності.

85. Що таке інвестиційна діяльність?

86. Дайте загальну характеристику Кодексу законів про шлюб і сім'ю.

87. Які умови і порядок укладення шлюбу?

88. У яких випадках шлюб може бути розірвано?

89. Назвіть основні права та обов'язки суб'єктів сімейного права.

90. Якими є характер і зміст суспільних відносин, що регулюються фінансовим правом?

91. Дайте загальну характеристику Житлового кодексу України.

92. Визначіть предмет правового регулювання земельного права.

93. Назвіть права та обов'язки природокористувачів.

94. Дайте визначення адміністративного права України.

95. Розкрийте структуру Кодексу про адміністративні правопорушення.

96. Дайте визначення адміністративного правопорушення.

97. Визначіть поняття кримінального права.

98. Охарактеризуйте структуру і зміст Кримінального кодексу.

99. Дайте визначення злочину.

100. Назвіть види кримінального покарання.

101. Охарактеризуйте судові, правоохоронні та правозахисні органи України

102. Визначте основні положення туристичного права.

103. Загальна характеристика міжнародного права.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МІЖНАРОДНІ АКТИ*

1. Загальна декларація прав людини: Прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.
2. Конвенція про права дитини: Схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Прийнятий генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.

КОНСТИТУЦІЯ, КОДЕКСИ УКРАЇНИ

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
2. Житловий кодекс Української РСР. *Відомості Верховної Ради України*. 1983. № 28. Ст. 573.
3. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
4. Кодекс законів про працю України. *Кодекс законів про працю з постановними матеріалами* / за ред. В. М. Вакуленко, О. П. Товстенко. Київ : Юрінком Інтер, 1997.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. Додаток до № 51. Ст. 1122.
6. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 13.01.2015 р.: відповідає офіційному тексту / [відп. за випуск В. А. Прудников]. Харків : Право, 2015. 361 с.
9. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–45. Ст. 552.
10. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

* Ці документи опубліковані в збірці «права людини» Міжнародні договори України, декларації, документи. Київ, 1992. С. 111-113.

11. Цивільний кодекс України від 12.03.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

12. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-43. Ст. 492.

ДЕКЛАРАЦІЇ, ЗАКОНИ ТА ІНШІ НОРМАТИВНІ АКТИ

1. Акт проголошення незалежності України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

2. Декларація прав національностей України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53. Ст. 799.

3. Декларація про державний суверенітет України : Прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 31. Ст. 429.

4. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 16.07.1990 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 16. Ст. 166. Редакція від 03.03.2006 р.

5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. С. 282.

6. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10-11. С. 73.

7. Про вибори Президента України : Закон України від 05.03.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 14. С. 81.

8. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4.

9. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. С. 65.

10. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 6. Ст. 55.

11. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.

12. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 60-126.

13. Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.

14. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. С. 436.

15. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.

16. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 47. Ст. 2051.

17. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
18. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.
19. Про оренду землі : Закон України від 06.10.1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46–47. Ст. 280.
20. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.11.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 678.
21. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
22. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.
23. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 34. Ст. 227.
24. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502.
25. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12.
26. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.
27. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
28. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 14. Ст. 97.
29. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 31. Ст. 24.
30. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123.
31. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.
32. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» : Закон України від 15 березня 2022 р. № 2119-IX. *Голос України*. 2022, № 59. 18 березня.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право : альбом схем : навч. посіб. / [укл. : Ю. П. Битяк [та ін.]. Харків : Право, 2014. 151 с.
2. Адміністративне право України : словник термінів : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / [Д. Є. Андрєєва [та ін.]. Київ : Ін Юре, 2014. 519 с.
3. Бурбика М. та ін. Адміністративне право : навч. посіб. Суми, 2015. 357 с.
4. Дараганова Н. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2013. 271 с.
5. Загуменник В., Проценко В. Адміністративне право України : збірник основних питань та відповідей в окремих сферах державного управління (особлива частина) : навч. посіб. Бендери ; Київ : Поліграфіст, 2013. 411 с.
6. Іншин М. І., Щербина В. І. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 499 с.
7. Кармаліта М. В., Старостюк А. В. Теорія держави : навч. посіб. Ірпінь : ВЦ НУДПСУ, 2013. 151 с.
8. Каткова Т. Теорія держави і права : навчальний посібник у визначеннях і таблицях. Харків : Право, 2014. 94, [1] с.
9. Коротюк О. Спадкове право : коментар до книги VI Цивільного кодексу України / за заг. ред. О. В. Дзери. Київ : ОВК, 2015. 270 с.
10. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб. / О. М. Литвинов [та ін.]; Мін-во внутрішніх справ України, Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. Харків : Ніка-Нова, 2015. 400 с.
11. Кримінальне право України : загальна частина : навч. посіб. / В. М. Трубников [та ін.]; за заг. ред. В. М. Трубникові. Харків, 2015. 442 с.
12. Крусян А. Конституційне право України : навч.-мет. посіб. Одеса : Фенікс, 2015. 134, [3] с.
13. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учеб. для студ. юрид. фак. и вузов / Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. ; 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс-Клувер, 2005. 432 с.
14. Мельник К. Трудове право України : підруч. Харків : Діса-плюс, 2014. 479 с.
15. Остапенко Л. О., Паньонко І. М., Дембіцька С. Л. Трудове право : навч.-метод. посіб. Львів : Львівська політехніка, 2013. 154 с.
16. Пилипчатіна Л. Правознавство: фундаментальні поняття та положення : словник термінів / голов. ред. О. В. Соколова. Харків, 2013. 223 с.

17. Поліщук М., Логвиненко М. Правознавство : навч. посіб. для студ. неюрид. спец. вищих навч. закладів. Харків : Право, 2014. 106, [1] с.

18. Права людини і громадянина : можливості удосконалення конституційних гарантій / гол. ред. П. М. Рабинович ; Академія правових наук України, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування. Львів : Край, 2008. 69 с.

19. Рабинович П. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Львів : Край, 2008. 221 с.

20. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. В. Е. Теліпко. Київ : Центр учбової л-ри, 2010. 608 с.

21. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина ; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків : Право, 2014. 366, [1] с.

22. Цивільне право України : навч. посіб. / С. І. Сприндис [та ін.]. Харків : Друкарня Мадрид, 2014. 433 с.

23. Цивільне право України : навч. посіб. / С. П. Рабинович [та ін.] ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Львівський державний ун-т внутрішніх справ, 2011. 467 с.

24. Чотири Універсали / [упоряд. В. Д. Конашевич ; ред. Л. Л. Лазебний]. Київ : Добров. т-во книголюбів України, 1990. 15, [1] с. (Сторінки історії ; вип. 1).

25. Чубатий М. Огляд історії українського права. Мюнхен, 1946-1947. 88 с.

26. Чубатий М. Основи державного устрою Західно-Української республіки. Львів, 1920.

27. Шелухін С. Історико-правничі підстави української державності. Вінніпег, 1929.

28. Шульженко Ф. П., Андрузяк Т. Т. Історія політичних правових вчень. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 304 с.

29. Яковлів А. Основи Конституції УНР. Париж : Меч, 1935. 63 с.

30. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / упоряд. В. А. Смолій, В. М. Ричка (1). *Український історичний журнал*. 1993. № 6. С. 97-117.

31. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / упоряд. В. А. Смолій, В. М. Ричка (4). *Український історичний журнал*. 1993. № 12. С. 109-124.

32. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках (Закінчення). *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 124-137.

33. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках (Продовження). *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 129-138.

34. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження). *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 134–145.
35. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження). *Український історичний журнал*. 1994. № 4. С. 133–143.
36. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження). *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 123–135.
37. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 145–159.
38. Яневський Д. XI Конституція України в XX сторіччі. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 8.
39. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. Київ : Ін-т історії АН УРСР, 1991. 68 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Офіційна сторінка Верховного Суду : веб-сайт. URL: <http://www.scourt.gov.ua/>
2. Офіційна сторінка Верховної Ради України : веб-сайт. URL: <http://www.rada.gov.ua>
3. Офіційна сторінка Кабінету Міністрів України : веб-сайт. URL: <http://www.kmu.gov.ua>
4. Офіційна сторінка Конституційного Суду України : веб-сайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua/uk/>
5. Офіційна сторінка Президента України : веб-сайт. URL: <http://www.president.gov.ua>

ЗМІСТ

Передмова	3
Тема 1. Поняття, сутність і походження права	5
Тема 2. Походження та сутність держави	18
Тема 3. Право і закон	32
Тема 4. Основні характеристики конституції України як Основного Закону України	41
Тема 5. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні	48
Тема 6. Характеристика загальних засад конституційного ладу в Україні	57
Тема 7. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	67
Тема 8. Конституційне регулювання виборів і референдуму як форми безпосередньої демократії	88
Тема 9. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади	98
Тема 10. Конституційний статус Президента України, його соціально-політичне значення	114
Тема 11. Кабінет Міністрів України	125
Тема 12. Конституційний статус прокуратури України	136
Тема 13. Конституційне регулювання питань здійснення правосуддя	148
Тема 14. Територіальний устрій України	160
Тема 15. Конституційний статус Автономної Республіки Крим	169
Тема 16. Місцеве самоврядування	177
Тема 17. Конституційний Суд України	189
Тема 18. Основний Закон про внесення змін до Конституції України, введення її в дію та прикінцеві і перехідні положення	200
Тема 19. Трудове право	210
Тема 20. Цивільне право	224
Тема 21. Господарське право	243
Тема 22. Сімейне право	253
Тема 23. Загальна характеристика фінансового, житлового, земельного та екологічного права	265

Тема 24. Адміністративне право	276
Тема 25. Кримінальне право	291
Тема 26. Правоохоронні та правозахисні органи України	302
Тема 27. Туристичне законодавство України	325
Тема 28. Міжнародне право	336
Додатки	348
Питання для самоконтролю, обговорення та дискусій	359
Список рекомендованої літератури	363
ІНФОРМАЦІЯ ПРО КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	371

ІНФОРМАЦІЯ ПРО КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

ХОПТЯР Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

АДАМОВСЬКИЙ Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

БАЖЕНОВ Олександр Львович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ Анатолій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ЛУБЧИНСЬКИЙ Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

СЕМЕНЮК-ПРИБАТЕНЬ Анна Вікторівна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАВЧАЛЬНЕ ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

ОСНОВИ ПРАВознавства

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Електронне видання

Підписано 07.07.2022. Гарнітура “Cambria”.
Об'єм даних 2,4 Мб. Обл.-вид. арк. 21,6. Зам. № 981.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.